

Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ТА ЇЇ РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ
ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Збірник наукових праць
Випуск 14

За загальною редакцією
члена-кореспондента НАПН України М. М. Слюсаревського
Упорядники: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна

Київ – 2013

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол №8/13 від 29 серпня 2013 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
М. Й. Варій (м. Львів), С. Д. Максименко (м. Київ),
М. Левицька (м. Варшава, Республіка Польща),
М. І. Михальченко (м. Київ)*

Редакційна колегія:

*В. О. Татенко, д-р психол. наук (голова);
В. О. Васютинський, В. П. Казміренко, Т. М. Титаренко,
Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
Л. А. Найдьонова – канд. психол. наук (заст. голови);
Л. В. Григорівська – канд. пед. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (постанова президії ВАК України №1-05/4 від 26.05.2010 р.)

Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; за заг. ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна. – К. : Видавництво Ліра-К, 2013. – Вип. 14. – 300 с.

ISBN 978-966-2609-70-7

Розглядаються актуальні завдання політичної психології на сучасному етапі її розвитку. Досліджуються психологічні умови консолідації українського суспільства, роль у цьому процесі етнокультурних, геополітичних, громадських та інших чинників. Аналізуються феномени, пов'язані з політичною, громадською та громадянською участю особистості, з'ясовуються закономірності виникнення мотивації і прийняття рішень, особливості взаємодії та налагодження довірчих стосунків у цих процесах. Континуум політико-психологічних досліджень, представлених у збірнику, охоплює також політичну картину світу і найпоширеніші політичні практики. Висвітлюються результати вивчення психологічних закономірностей політичних та масово-інформаційних комунікацій, мотиваційних і ціннісних трансформацій свідомості людини в сучасному медіапросторі, циклічності політико-психологічного розвитку в Україні. Розкриваються теоретичні і практичні аспекти формування політичних уявлень та оцінок суб'єктів вітчизняного політичного простору. Значна увага приділяється політико-психологічним проблемам подолання бідності в суспільстві та деформаціям правової свідомості як наслідку дефіциту економічних ресурсів людини.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

ISBN 978-966-2609-70-7

ББК 66.07+88.8

© Асоціація політичних психологів України, 2013

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2013

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ТА ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ТРАНСФОРМАЦІЇ КОМУНІКАТИВНИХ ВЗАЄМИН У СВІТЛІ НОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ЗМІН У МАС-МЕДІЙНОМУ ПРОСТОРИ

О. О. Суська, м. Київ

Обґрунтовується думка, що трансформації комунікативних взаємин під впливом нових технологій не тільки змінюють можливості доступу до інформації, а й істотно впливають на світосприймання і ціннісні орієнтації особистості. Зміна вектора взаємин з медіа- на реципієнтоцентризований, перфектність відносин в інформаційному просторі розглядаються як фактори, котрі заповівають небезпеці деформації особистості під впливом негативних тенденцій кризового соціуму.

Ключові слова: інформаційне поле, особистість, контамінація суб'єктності, комунікативна взаємодія, реципієнт, комунікатор, медіапростір.

Проблема. Протягом ХХ ст. у психології, соціології, лінгвістиці, теорії комунікації, соціо- і психолінгвістиці було напрацьовано чимало найрізноманітніших теорій та концепцій комунікативних взаємин. Утім, між ними простежувалася певна спорідненість: практично всі вони виходили із спрямованості комунікативних інтенцій від Комунікатора до реципієнта – Адресата інформації. Це було зумовлено загальним тлом соціокомунікативних відносин і тими соціальними та політичними процесами, які відбувалися протягом другої половини ХХ ст. і потребували нових наукових теорій та оптимізації практик, спрямованих на виконання пропагандистських завдань (як в індустріальних суспільствах демократичного типу, так і в тоталітарних і посттоталітарних режимах). За цих умов пропагандистські ефекти комунікації набували особливої важливості не тільки в електоральних кампаніях, а і в будь-яких пропагандистських акціях, що потребували цілеспрямованої пропаганди. Наслідками цього стали неминучі “ефекти впливу” масової комунікації, які протягом останньої чверті ХХ ст. вважалися природними і передбаченими існуванням та діяльністю самої системи.

Лише в кінці минулого століття, з появою інтернет-мережі ситуація почала дещо змінюватись. Так, на думку М. Кастельса, саме протягом останньої чверті ХХ ст. збіглися в часі три незалежні процеси, означивши нову соціальну структуру, що базується переважно на мережах: потреби економіки в гнучкості менеджменту та в глобалізації капіталу, виробництва і торгівлі; потреби суспільства, в якому найвищими цінностями стали індивідуальна свобода і відкрита комунікація [1]. Отже, саме завдяки науковій революції в мікроелектроніці стали можливими надзвичайні переваги в комп'ютеризації та телекомунікації. У результаті поширення інтернет-технологій з'являються можливості для переходу до нової форми суспільства – *мережевого суспільства*, до нового світу комунікації, який М. Кастельс, підхопивши відомий вислів М. Мак-Льюена, називав *Галактикою Інтернету*.

Невирішеною частиною загальної проблеми залишалось те, що з огляду на швидкість технологічних і суспільних трансформацій необхідно було навчитися використовувати переваги незаідеологізованості та унікати спрощених екстраполяцій в аналізі соціальних наслідків наступу мережевих комунікативних взаємин, що певним чином гальмували та ускладнювали поступ як науки в цілому, так і її окремих галузей. Істотно зменшується кількість соціопсихологічних та соціологічних досліджень, здатних прогнозувати зміни як у суспільних стосунках, так і між суб'єктами комунікації. Зменшується ефективність використання теоретико-методологічного спадку, що (як зокрема теорія раціонально-комунікативної дії Ю. Габермаса) могли б стати базою для подальших сучасних розробок.

Мета статті: визначити найбільш актуальні для сьогодення наукові теорії і підходи, які дали змогу по-новому оцінити трансформаційні процеси у сфері масової комунікації.

У своїй концепції раціоналізації М. Вебер, трактуючи цілерациональну дію, як і згодом Е. Гуссерль, залишається в межах монологічної позиції філософії суб'єкта, коли інші "Я" виводяться із трансцендентального "Его": трансцендентальна інтерсуб'єктність перетворюється на трансцендентальну спільність саме з огляду на потреби "Его", його трансцендентальні функції та дії. Саме цей ракурс бачення раціонального намагалися подолати феноменологічна і "розуміюча" соціологія. Подальший розвиток принципи започаткованого Е. Гуссерлем [2] монологічного розуміння життєвого світу дістали в цілій низці лінгвістично-герменевтичних і прагматичних теорій філософії мови та мовлення (Л. Вітгенштейн), доки нарешті Юрген Габермас і Карл-Отто Апель не здійснили трансформацію цього поняття [3]. На їхню думку, поняття "життєвий світ" слід упроваджувати як доповнення до поняття комунікативної дії: "Життєвий світ є немовби трансцендентальним місцем (Ort), у якому зустрічаються мовець і слухач" [4, с. 192].

Отже, раціонально-комунікативна дія стає підґрунтям для досягнення порозуміння, яке допомагає пізнавати світ, тлумачити його та орієнтувати в ньому особистість. Як базові відносини тут постають не односпрямовані відносини “суб’єкт – об’єкт”, а глибоко вкорінений принцип взаємності, який передбачає відносини “суб’єкт – суб’єкт”. У таких відносинах інший виступає саме як суб’єкт, цінності якого поділяють чи поважають, до якого прислуховуються, думки якого підживлюють подальший процес спілкування. Постулатом цих відносин стає визнання іншого як вільної та рівноправної особистості, а сутність комунікативних відносин базується на діалогічності, яка зумовлює рівнозначність учасників спілкування. “Поняття комунікативної дії слід застосовувати і в соціологічній теорії дії. І завдяки цьому пояснюється, як може існувати соціальний лад” [5, с. 298].

В інтерперсональній комунікації реалізується (на думку Карла Бюлера) щонайменше три функції: 1) інтенційна (втіленість намірів мовця); 2) переказувальна – повідомлення про якийсь предмет чи ситуацію дійсності (переказ про стан речей або про те, що відбувається у світі) та 3) функція налагодження взаємин з адресатом спілкування. На сьогоднішній день ми використовуємо більш широкий спектр функцій, але для розгортання нашої думки в певній площині достатньо і трьох вищезгаданих. Отже, часи переважання “суб’єкт-об’єктних” схем побудови комунікативної взаємодії як у масовій комунікації, так і на її інтерперсональному рівні відходять у минуле. На зміну ніцшеанському домінуванню “волі до влади”, у тому числі влади над іншим, над думками, прагненнями і діями іншого, а в наступному варіанті тоталітарного макетування дійсності – влади над “свідомістю мас”, наприкінці ХХ ст. приходить прагнення розбудувати такі умови комунікативної взаємодії, щоб їхня спрямованість до гуманізації відносин викликала довіру, забезпечувала толерантність, відповідала очікуванням різних верств і груп населення. Останнє повністю відповідає і габермасівському розумінню життєвого світу як комунікативно природженого досвіду, що становить поле взаємності. “Оскільки такі комунікативні медіуми як гроші, що керують поведінкою як спеціальний код, лише відгалужуються від значною мірою структурованої мови спілкування, теорія медіумів вказує на подальші рамки теорії мовлення” [там само, с. 305–306].

Перспектива мовленнєвої дії та “інтерпретативна робота” учасників інтеракції повинні поєднуватися. Але це стає можливим лише за умови **контамінації суб’єктності**, тобто поєднання відповідальності за здійснення цієї дії як в ініціатора комунікації (комунікатора), так і в інтерпретатора – того, хто на деякий час стає об’єктом інформаційного впливу, але повинен зберігати свою суб’єктність. Таким чином ми розширюємо роль “адресата” інформації до ролі “інтерпретатора”, який, власне, уже потенційно готовий стати суб’єктом та ініціювати наступний “крок” комунікативної дії. Отже, “суб’єкт-суб’єктна” комунікативна взаємодія стає

домінуючою в структурі комунікативних взаємин і відкриває шлях до розуміння можливостей існування концепту суспільства, соціального ладу, “який може бути утворений завдяки процесу досягнення консенсусу” [там само, с. 306].

Контамінаційні характеристики акту спілкування і контамінаційний розподіл ролей у ньому будуть дещо відрізнятися від традиційно визнаного лінгвістикою поняття комунікативного впливу як процесу. Тут радше можна погодитися на формулювання “процес інформаційного обміну”, адже кожен з учасників цієї інтеракції здатен повідомити один одному свою думку (навіть незалежно від можливостей її прямого висловлювання). Наявність цієї відрефлексованої, інтерпретативної за своїм характером думки партнера- комуніканта є найістотношою відмінністю від колишнього тлумачення ефективності всієї системи масової комунікації як “цілеспрямованого впливу” на адресата інформації. Особливо важливим є цей постулат, коли йдеться про суспільства посттоталітарного типу, де структура комунікативних зв’язків у сфері масової комунікації і далі будуватиметься на засадах односпрямованої інтенційності Комунікатора, як раніше на “ідеологічному замовленні”.

Контамінація суб’єктності може виступати і як дія, і як процес. Саме як процес, що дає змогу більш вибірково структурувати соціальну реальність – не тільки як матерію, що “надана нам у відчуттях”, а і як усвідомлену репрезентацію подій та явищ дійсності, з якої ми формуємо власну картину світу. Саме цього завжди прагнули добитися соціологи від потенційних респондентів, уявно вважаючи, що останні висловлюють саме свою власну, суб’єктну думку, а не просто демонструють “реакцію паперу на олівець” [6].

Контамінація суб’єктності в умовах масової комунікації – це ймовірність співвіднесення себе з умовним комунікатором, у комунікативні стосунки з яким вступає реципієнт. Тут відбувається багаторівневе сприймання-несприймання текстів чи особи конкретного комунікатора, його позицій та внутрішніх і зовнішніх характеристик, розбудова або руйнування довіри, ідентифікація очікувань, що відтворюють сферу традиційних або нових життєвих форм та структур певної соціокультурної спільноти, забезпечують взаєморозуміння і взаємодію на рівні смислів, створюючи канву (основу) інформаційного обміну. Перфектність вищезазначеного обміну буде тим вищою, чим вищим буде професійний потенціал комунікатора, будь то окремо взятий канал електронних ЗМК, чи орган преси, чи конкретна людина – ведучий телепрограми, журналіст – автор газетної статті, тощо. Спротив свідомості реципієнта цінностям, які нав’язуються йому екранними “оракулами”, стає очевидним у разі аналізу емпіричних даних “медіаіндексів”. Складовими прояву контамінації суб’єктності як засобу утримання позицій “незалежного” реципієнта і водночас активного учасника комунікативного процесу є тип особистості,

тип інтересів, пізнавальні можливості (здібності), схильність до афіліативності (інтегрованість до певної групи), ідентифікація.

Якщо підґрунтям комунікативної взаємодії вважати координатні компоненти процесів соціалізації особистості, взаєморозуміння та отримання знань (інформації), то завдяки існуванню позначених на рис. детермінант і в разі наявності всіх компонентів процес взаємодії буде налагоджено.

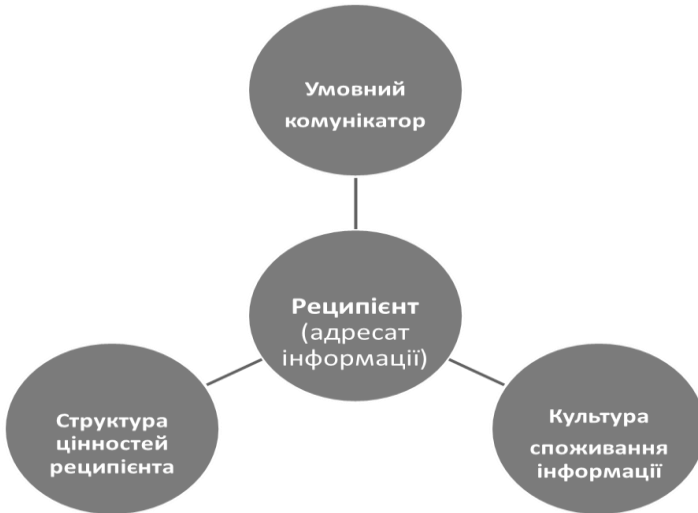

Рис. Детермінанти комунікативної взаємодії

Погляд на особистість як на суб'єкта суспільних відносин завжди був одним із засадничих принципів соціальної психології. На підставі узагальнення концептуальних підходів до вивчення соціальних феноменів, зокрема феномена масової комунікації, визначено комплекс детермінант, які базуються на взаємозв'язку вищезгаданих змінних: так, соціально орієнтоване спілкування (вислів О. О. Леонтьєва [7]) може мати цілеспрямований характер, або ж саме "орієнтуючий" – у певній ситуації, події тощо; або – інтенціональна поведінка реципієнта щодо формування власного інформаційного поля може бути спрямованою ззовні чисто формально (наприклад, для завдань навчання, освіти), або ж інспіруватися власним бажанням та інформаційним пошуком особистості, який здійснюється відповідно до певної мети комунікативних взаємин (наприклад, контакти в соціальних мережах). Тут доцільно згадати вагомість міждисциплінарного і системного підходів до теоретичного обґрунтування та вивчення проблеми деформацій ціннісних орієнтацій і негативних наслідків впливу інформаційного простору на свідомість особистості. На основі наявних

моделей та уявлень про структуру і механізми включення свідомості особистості в масову свідомість [8–10] доречним видається розроблення моделі коригування негативних впливів масової комунікації, тобто ми знову і знову стикаємося з тим, як вплив емпіричної інформації породжує потреби в такому теоретичному обґрунтуванні.

Уведені автором у науковий обіг поняття “інформаційне поле особистості”, “інформаційний вибір”, “контамінація суб’єктності”, “комунікативна взаємодія з масовою аудиторією”, “гуманізуючий та дегуманізуючий впливи масової комунікації”, “інформаційний імунітет” та ін. дають змогу теоретично осмислити та відобразити в науковій свідомості найзагальніші і найістотніші характеристики як системних соціологічних, так і соціопсихологічних детермінант комунікативних взаємин у системі масової комунікації [7–11]. Автором доведено, що визначальним чинником формування інформаційного поля особистості є ступінь персоніфікації інформації та взаємовплив культури соціуму і культури споживання продукції засобів масової комунікації, які знаходять своє відтворення в процесі контамінації суб’єктності.

Первинність професійних якостей комунікатора і психологічна детермінованість його комунікативної поведінки теоретично визначені як ієрархія психологічних детермінант соціально орієнтованого спілкування, яка дає змогу пояснити комунікативну дію комунікатора та його *інтенційність*, навіть якщо він перетворюється в разі наявності перемінних мережевого контакту в учасника суб’єкт-суб’єктного діалогу. Останнім часом дехто з дослідників дії акторів масової комунікації (особливо її екранних форм) визначає як “дивергенцію” соціальних, психологічних, професійних якостей та ознак комунікатора, які екстраполюються на інших акторів, розпорошених у часі і просторі. Утім, інформаційному пошукові, який до останнього часу залишався конструктивним інструментом формування інформаційного поля особистості, іде на зміну *дистопія* (вислів М. Кастельса щодо негативізму ЗМК), *очікування гіршого* через усе більш низьку якість медіаконтенту, який виступає предметом містифікації свідомості реципієнтів і призводить до того, що, як стверджує Н. Болъц, “у світі симуляції люди одержимі пошуком реальності” [12, с. 39].

Дигітальна експансія, вторгнення цифрових технологій в особисте поле спілкування “розсунули” межі реального фізичного простору. Унаслідок цього витворюється особливий простір і час інформаційного суспільства, предтечею якого є інформаційний простір, сформований засобами масової комунікації ще наприкінці ХХ ст. У результаті конвергенції старих і нових медіа виникли й розвинулися *нові культурні практики*. Спілкування в соціальних мережах, через блоги і на інтернет-форумах породжує новий тип комунікативних взаємин, “цінності і символи” (вислів Н. В. Костенко) яких знову й знову мають бути переосмислені. Так виникає справді нова реальність комунікації – контамінація суб’єктності,

характерними рисами якої є суміщення ролей комунікатора і реципієнта в одній особі, змішування позицій того, “хто говорить”, і того, “хто слухає”; відтак перемінні стосуються не тільки цінностей, а й самих типів взаємин, адже правдивість інформації в інтернет-мережі від початку піддавалася сумніву, а сьогодні вона вже не є функціональною ознакою якості цього виду спілкування.

Питання достовірності тепер постає частіше щодо соціологічної інформації, аніж щодо інформації медійної, у тому числі інформації в інтернеті. Утім, недостатня глибина і “відсутність” авторства проникають у свідоме і підсвідоме, породжуючи особливий тип безвідповідальності як з одного, так і з другого боку комунікативного контакту. Отже, в умовах високої дисперсності комунікативних контактів акт комунікації (включаючи процес породження повідомлень) перетворюється на акт “розсіювання” (дисперсії), коли різні актори беруть участь у продукуванні інформації.

Водночас за високої дисперсності не виникає колективної відповідальності “сукупного Комунікатора”, що була притаманна традиційним медіа епохи “ефектів впливу”. Наслідуючи інтерактивність інтернет-мереж, традиційні медіа намагаються також розпорошити так звані “ознаки мовця”, раніше уособлювані сукупним Комунікатором, і це очевидно призводить до підвищення рівня безвідповідальності як ознаки сучасного мовлення. Слідом за зростанням безвідповідальності різко знижується і мистецька та журналістська якість теле- і радіопрограм, серед серійної медіа-кінематографічної продукції домінують різного роду “teality-шоу”, вуайеризм та “шокументалізм” [12, с. 74]. Система цінностей (якщо вона збереглася як така) істотно зміщується, причому це не те “зміщення мотиву на мету”, про яке писав свого часу О. М. Леонтьєв, а принципові зрушення в бік девальвації самого поняття “цінності”.

Система, де на вторинний план витісняються практично всі цінності, крім вітальних, а прагнення матеріального збагачення посідає домінуючі позиції, не може реально забезпечувати життєдіяльність людини в усьому спектрі її потреб. Можна запропонувати вважати усвідомлені цінності та ціннісні орієнтації такою ж потребою вищого гатунку, як і інші метапотреби (за теорією А. Маслоу). Зневажання цих потреб не тільки спрощує і деформує структуру особистості, а й ставить її поза межами певної соціальної спільноти, до якої ця особистість раніше належала. Цим пояснюється існування певних угруповань, що створюються для досягнення досить вузьких цілей і які в процесі боротьби за домінування в тій або тій сфері матеріальних інтересів знищують одне одного. Майже те саме спостерігаємо і в політичній сфері, де (і це продемонструвала цього-річна електоральна кампанія) серед цих угруповань немає конфлікту цінностей – у них може бути лише конфлікт інтересів. Коли такі схематичні за своєю природою відносини переносяться в мас-медійну сферу, зміст її спрощується, стає примітивним і віддзеркалює цінності саме тих груп, які

є замовниками або спонсорами продукування саме такого змісту у відповідних йому примітивних формах. А далі примітивний медіапродукт формує “під себе” невибагливу, вражену дистопією аудиторію, адже ЗМК (за висловом М. Кастельса) “привичайлися інформувати стурбовану публіку, але не спромоглися набутти автономної спроможності оцінити соціальні тенденції...” [1, с. 3].

Ступінь усвідомлення цінностей також є соціальною тенденцією. Коли він знижується – це шлях до суспільного колапсу в усіх сферах, тому криза цінностей є кризою насамперед суспільних відносин. Відповідно до висунутої ще Ф. Тьоннісом ідеї “суспільного договору”, що базується на засадах індивідуального консенсусу, саме останній може об’єднати людей у нові системи, з яких складається громадянське суспільство. Подальший розвиток соціуму, наукової теорії і самої суспільної практики висунули на перший план (особливо на макро- і мезорівнях) інтегративну роль соціальних організацій та інституцій – держави, великих корпорацій, засобів масової комунікації. “Транслюючи певні ідеї та цінності, засоби масової комунікації сприяють узгодженню позицій індивідів стосовно нових цінностей, що сприяє їх інтеграції, встановленню нових зв’язків. На цих засадах консолідується суспільні утворення: ... добровільні об’єднання, у діяльності яких особливу роль відіграють спеціалізовані канали комунікації; світи спільних інтересів і уподобань, що передбачають особливо інтенсивне користування засобами масової комунікації” [6, с. 119-120]. Це передбачення В. Л. Оссовського збулося менш як за десять років. Індивідуалізація та інтенсифікація користування засобами масової комунікації, особливо інтернетом, стали помітною детермінантою сучасної епохи.

Висновки:

1. Визначальним чинником формування інформаційного поля особистості є ступінь персоніфікації інформації та взаємовплив культури соціуму і культури споживання продукції засобів масової комунікації, які відтворюються в процесі контамінації суб’єктності.

2. Наслідуючи інтерактивність інтернет-мереж, традиційні медіа намагаються також розпорозити так звані “ознаки мовця”, раніше уособлювані сукупним Комуникатором, і це очевидно призводить до посилення безвідповідальності, знижуючи якісний рівень контенту.

3. Трансформаційні процеси торкнулися не тільки рівня масової свідомості, а й рівня індивідуальної свідомості. Засоби масової комунікації сприяють узгодженню позицій індивідів щодо нових цінностей, їхній інтеграції, налагодженню нових зв’язків, посилюючи на мезорівні можливість поширення цінностей громадянського суспільства.

Література

1. *Кастельс М.* Інтернет-Галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / Мануель Кастельс ; пер. з англ. Е. Г. Ганиш, А. Б. Волкова. – К. : Ваклер, 2007. – 304 с.
2. *Гуссерль Э.* Идеи к чистой феноменологии : пер. с нем. / Эдмунд Гуссерль. – М. : Лабиринт, 1994. – 110 с.
3. *Habermas J.* Nachmetaphysisches Denken. Philosophische Aufsätze / J. Habermas. – Frankfurt-am-Main: Suhrkamp, 1988. – 285 s.
4. *Habermas J.* Der sozialphänomenologische Begriff der Lebenswelt im lichte der Kommunikationstheorie // Theorie des Kommunikativen Handelns. B. 2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. – Frankfurt-am-Main, 1981. – S. 192–205.
5. *Габермас Ю.* Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / Ю. Габермас // Комунікативна практична філософія / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 287–325..
6. Громадська думка: теоретичні та методичні проблеми дослідження / за ред. В. Л. Оссовського. – К. : СтилоС, 2001. – 168 с.
7. *Леонтьев А. А.* Психология общения / А. А. Леонтьев. – М. : Смысл; Изд. дом “Академия”, 2007. – 368 с.
8. *Оссовський В. Л.* Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації / В. Л. Оссовський. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 1999. – 137 с.
9. От книги до Інтернета: журналістика і література на рубежі тисячелеття / отв. ред. Я. Н. Засурский, Е. Л. Варганова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 256 с.
10. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Толкотт Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 270 с.
11. *Суська О. О.* Інформаційний імунітет: Проблеми психологічного захисту в інформаційному просторі : монографія / О. О. Суська. – К. : МАУП, 2008. – 107 с.
12. *Больц Н.* Азбука медиа / Норберт Больц ; пер. с нем. Л. Ионина и А. Черных. – М. : Европа, 2011. – 136 с.

Сусская О. А. Трансформации коммуникативных отношений в свете новых подходов к изучению изменений в масс-медийном пространстве

Обосновывается мнение, что трансформации коммуникативных отношений под воздействием новых технологий не только изменяют возможности доступа к информации, но и существенно влияют на мировосприятие и ценностные ориентации личности. Изменение вектора воздействия с медиа- на реципиентогентричный, перфектность отношений в информационном пространстве рассматриваются как факторы, предупреждающие опасность деформаций личности под воздействием негативных тенденций кризисного социума.

Ключевые слова: информационное поле, личность, контаминация субъектности, коммуникативное взаимодействие, реципиент, коммуникатор, медиaprостранство.

Susska O. O. Transformation of communication relations in the context of new approaches to exploring changes in the mass media space

The article deals with rationalization of the idea that transformation of communicative relations under the impact of new technologies not only changes information

access opportunities, but also considerably effects individual's perception of the world and value orientations. Changing the influence vector from media- to recipient-centered and perfection of the cyberspace relations are viewed as the factors which prevent the danger of personality deformation under the influence of negative tendencies of the socium in the state of crisis.

Key words: cyberspace, personality, subject contamination, communicative interaction, recipient, communicator, media space.

КОНСОЛІДУВАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ: СТРУКТУРНА, ДИНАМІЧНА ТА ФУНКЦІОНАЛЬНА СКЛАДОВІ

О. В. Петрунко, м. Київ

Громадська думка розглядається як феномен масової свідомості, соціальний інститут і важливий чинник розвитку суспільства, котрий має потужний консолідувальний потенціал мобілізації, унормовування та спрямування соціальної поведінки великих груп людей у просоціальне річище. Аналізуються структурно-змістова, динамічна й функціональна складові консолідувального потенціалу громадської думки, означено шляхи його активації.

Ключові слова: громадська думка, консолідована громадська думка, структурно-змістова складова громадської думки, динаміка громадської думки, функції громадської думки, консолідувальний потенціал громадської думки.

Проблема. В усі часи громадська думка відіграла велику, а то й доленосну роль у житті окремих особистостей, соціальних спільнот, держав, суспільств, соціумів. Саме тому спроби формувати її, апелювати до неї і т. ін. є цілком природними. А ігнорування громадської думки чи зневага до неї ніколи не були чинником стабілізації та суспільної злагоди. Це стосується як стабільних, так і перехідних суспільств. Парадоксальною проблемою стабільних демократичних суспільств, які мають розвинуті інститути громадської думки й досконалі інструменти управління нею, є необхідність повсякчас доводити свою конкурентоспроможність, гідно нести “прапор демократії”, відповідати суспільним очікуванням, і саме тому вони змушені витрачати чимало найрізноманітніших ресурсів на зондування громадської думки, її оптимізацію та спрямування в просоціальне річище. Натомість одним із парадоксів перехідного суспільства, яке функціонує й розвивається в умовах становлення демократії, є те, що, з одного боку, значення громадської думки для успішного суспільного розвитку є надзвичайно великим, а з другого – умови й інструменти для формування і зміцнення останньої є не надто сприятливими. І одним із ключових завдань розвитку цього суспільства в умовах необхідних і часом радикальних змін є його консолідація – у думках, почуттях, ставленні

населення до наразі природних і неунікних труднощів, суперечностей та змін.

Мета статті: проаналізувати консолідувальний потенціал громадської думки та означити можливості його зміцнення й активації в умовах стабільних і нестабільних, перехідних суспільств.

Феномен громадської думки (Public Opinion) має давню історію становлення і вивчення. Саме тому нині існує надзвичайно велика кількість визначень цього феномена, кожне з яких наголошує на тому чи тому його аспекті, однак жодне із цих визначень не висчерпує всієї його різнобічності і складності. І не випадково чимало зарубіжних і вітчизняних дослідників (Г. Чїлдс, Ю. Габермас, Д. П. Гавра, В. С. Коробейников, Б. А. Грушин та ін. [1–4]) вважають, що в сучасній соціології навряд чи є інше поняття, зміст якого був би таким неясним і викликав стільки суперечок. У своїй концепції масової свідомості Б. А. Грушин компромісно визначає громадську думку як плюралістичне утворення масової свідомості, що репрезентує явне чи приховане ставлення різних груп людей до суспільних інститутів, подій і фактів соціальної дійсності. На думку дослідника, цей феномен, з одного боку, вбирає в себе всі існуючі форми свідомості, а з другого – входить до кожної з них як спосіб їх існування [2].

За результатами докладного аналізу, проведеного П. Д. Фроловим, громадську думку можна визначати як: сукупність індивідуальних думок; способи поведінки людей, включених у соціальну комунікацію; колективну оцінку актуальних подій і явищ суспільного життя; ставлення, що може бути прихованим і явним, суперечливим і консолідованим; систему суджень; результат опитувань населення, цільових груп з певних актуальних питань; однакові погляди (згоду) з питань, що мають важливе емоційне або ціннісне значення; поширені настановлення щодо спірних питань; результат спілкування, інтенсивного обміну поглядами; форму, стан або прояв масової чи суспільної свідомості, синтез буденної і теоретичної свідомості; форму колективної суспільно-пізнавальної діяльності; спільну зацікавлено-ціннісну оцінку й похідну від неї практичну діяльність соціальних суб'єктів і результати цієї діяльності; форму або спосіб переживання і пізнання світу; спонукальне джерело соціальної дії; засіб інтеграції індивідів у єдину соціальну спільноту; машину ідеологічної війни; спосіб впливу на інформаційні потоки соціального середовища; спосіб взаємозв'язку громадськості і владних структур; атрибут громадянського суспільства; невідповідальну (дорадчу) форму влади; компонент соціальної ситуації, середовище реалізації політики; особливий соціальний інститут; можливий інститут соціалізації; інструмент адаптації, специфічний соціальний феномен, соціальне явище тощо [5; 6].

Узагальнення наведеної у фаховій літературі множини визначень дає підстави говорити про громадську думку щонайменше як про:

- 1) системний ментальний феномен, що поєднує ознаки індивідуальної і масової свідомості, містить об'єктивну і суб'єктивну, а також раціональну, емоційну, вольову та поведінкову складові;
- 2) спільний простір індивідуальних і колективних змістів (контент), форму цих змістів та контекст їхнього існування;
- 3) спільний простір емоцій, почуттів, оцінок, ставлень;
- 4) соціальний процес і його динамічні характеристики;
- 5) інструмент (чинник, агент, інститут) формування певних ментальних феноменів, зв'язків, соціально-психологічного впливу, боротьби за привернення прибічників, маніпулювання, "промивання мізків", впливу на свідомість індивідуальних і колективних соціальних суб'єктів тощо).

Від 90-х років ХХ ст., коли, власне, розпочалася масова інформатизація суспільства, громадська думка тлумачиться як важливий соціально-політичний інститут, що визначає, якими мають бути суб'єкти громадської думки і суб'єкти влади, щоб відносини між ними (з урахуванням специфіки відповідного суспільства, його соціального устрою та ін.) були легітимними, інституційними, впорядкованими і по можливості стабільними. У громадській думці репрезентовані не тільки феномени та події суспільного життя, а і його основи: соціально-економічний устрій суспільства, найбільш поширені й упізнавані ідеології, суспільні норми, звичаї, традиції, правила тощо, в яких суспільство зацікавлене і які воно активно позиціонує за допомогою сучасних засобів масової комунікації (інтернет, преса, телебачення, кіно, радіо, збори та ін.). Отже, громадська думка створює можливості для: поділяння людьми соціальної реальності (у тому числі усвідомлення спільності з нею та іншими її суб'єктами, рефлексування схожості з ними чи відмінності від них) на основі спільних інтересів; репрезентації цієї реальності у свідомості індивідуальних і колективних соціальних суб'єктів; фіксування їхніх оцінок і ставлення до цієї поділеної реальності.

Усі наведені вище і не наведені в цьому тексті визначення громадської думки – явно чи імпліцитно – ґрунтуються на ідеях об'єднання, досягнення порозуміння і згоди, на ідеях *консолідації* (від *лат. consolidatio* – об'єднувати, зрощувати, ущільнювати, зміцнювати). Консолідація – це особливий вид систематизації, злиття кількох елементів в єдине ціле, яке утворюється за принципом неадитивності (тобто не як просте складання окремих елементів до купи, а як їх інтеграція, взаємодія і взаємне проникнення один в один). В етнопсихології консолідація виявляється як інтенсивне зближення різних етносів, унаслідок чого вони зливаються, а відтак втрачають ознаки етнічної самосвідомості й етнічної ідентичності. У соціальній і політичній психології йдеться насамперед про соціально-політичну консолідацію, тобто об'єднання, інтеграцію, згуртованість групи (від *англ. gruppenkogession*), соціальної спільноти, суспільства для реалізації спільних зусиль, спрямованих на вирішення певних – спільних для їхніх членів – завдань.

Отже, громадська думка – це феномен, який, з одного боку, є результатом певних консолідувальних процесів, а з другого – містить у собі всі необхідні консолідувальні ресурси й можливості. І це є системною ознакою громадської думки, відсутність якої поставила б під сумнів сам факт існування цього феномена. Тож громадська думка априорі, уже за своєю визначенням, має потужний консолідувальний потенціал, і питання лише в тому, наскільки цей потенціал має бути активований, щоб громадська думка успішно функціонувала.

Спробуємо обґрунтувати цю тезу, скориставшись однією з відомих концептуальних моделей громадської думки, сформульованою Г. Гегелем, який не тільки порушив питання про співвідношення “загальної” і “особливих” думок, поєднання в громадській думці істини і брехні та деякі інші, а й означив низку *структурних елементів* громадської думки, а саме – умови її існування; її суб’єкти (носії); її об’єкт (зміст); характер суджень, що виступають у ролі громадської думки (ставлення, оцінка). Тож слід проаналізувати структурно-змістовий, динамічний і функціональний виміри громадської думки, які, на нашу думку, операціоналізують її консолідувальний потенціал і роблять його придатним для емпіричного дослідження.

Згідно із запропонованою Г. Гегелем моделлю, важливими структурними елементами громадської думки, які гарантують її ознаки відносно стабільності, є її *суб’єкт* і *об’єкт*. Суб’єкт громадської думки – це її носій (автор, донор, реципієнт). Об’єкт – це те, що говорить від імені суб’єкта і, власне, становить зміст громадської думки. Те й те разом розглядатимемо як *структурно-змістовий вимір громадської думки*.

За популярною донині концепцією Г. Тарда, автора праці “Громадська думка і натовп”, сформульованою понад століття тому, громадську думку творить і формулює громада, або громадськість, тобто певні об’єднання (групи) людей, які: 1) є відносно численними; 2) мають активну позицію з певних, небайдужих їй проблем соціального життя; 3) опинилися в однаковій проблемній ситуації, в якій споживають приблизно однакову інформацію і щодо якої мають досить схожі думки й оцінки; 4) усвідомлюють проблемність цієї ситуації для себе й інших; 5) певним чином (і приблизно однаково) на цю проблемну ситуацію реагують [7]. Отже, суб’єктами (носіями) громадської думки можуть бути малі і великі соціальні спільноти, різного рівня організації, функціонування яких можливе і здійснюється на об’єднувальних і, додамо, консолідувальних засадах та принципах [2; 8].

Об’єкт (власне зміст) громадської думки також є відносно сталим її компонентом. За ступенем складності об’єкти громадської думки поділяються на: 1) суспільно значущі факти; 2) суспільно значущі події і явища; 3) суспільні процеси. Найпростіший об’єкт громадської думки – факти дійсності, які включаються до системи взаємодії людей як засіб зберігання та передавання інформації і можуть слугувати стимулом соціальної

активності. Більш складні об'єкти громадської думки – події і явища (повідомність певних фактів, що передбачають їх оцінку залученими до них суб'єктами). Найскладнішими об'єктами громадської думки вважають суспільні процеси. Поліструктурність, динамізм, відсутність чітких ознак і меж є причиною того, що процеси не завжди адекватно і досить вибірково відображаються громадською думкою.

Оскільки пізнавальна здатність громадської думки не безмежна і не всі елементи суспільного буття однаково легко репрезентуються й експлікуються нею, то брак об'єктивних відомостей доповнюється відомостями суб'єктивними, а саме: неперевіреною, але досить поширеною й упізнаваною інформацією, яка циркулює в комунікативних мережах і не суперечить здоровому глузду, об'єднуючи носіїв громадської думки (окремих думок, суджень, переконань, ідей та ідеологій, а також чуток, пліток, забобонів і т. ін.); безпосередніми, заснованими на соціальному досвіді спостереженнями за реальністю; суб'єктивними картинами світу, що значною мірою опосередковані засобами масової комунікації, тощо. І це спільне суб'єктивне знання також має об'єднувальне, консолідувальне значення.

Питання про те, який саме зміст може стати змістом громадської думки, нині вже не є надто дискусійним. Зокрема, В. Л. Оссовський, який детально досліджував проблему ідентифікації громадської думки, вважає, що громадською є лише та думка, яка відповідає щонайменше трьом критеріям [9]:

1) викликає суспільний інтерес, прив'язана до конкретних подій, які є значущими для багатьох людей (чим більше вона торкається життєво важливих інтересів більшості, тим нагальнішим є її задоволення, тим активніше ця думка заявляє про себе, тим активніший процес її формування як громадської думки);

2) дискусійна, цікава для публічного обговорення, оскільки виникає з приводу невирішених питань (і майже ніколи – з приводу питань, щодо яких існує беззаперечне, безпосереднє або наукове знання), тобто її предметом є те, щодо чого існують розбіжності в оцінках, судженнях, характеристиках;

3) компетентна і разом із цим така, що не суперечить здоровому глузду, а тому прийнятна й істинна для значної кількості людей.

Ці критерії визначають авторитет громадської думки і її вплив на індивідів, соціальні групи, політичну систему, суспільство в цілому. Вони набувають особливого значення в медіасуспільствах, в умовах, коли численні мас-медіа продукують множину альтернативних думок, здатних впливати на зміст, якість і динаміку громадської думки. Не випадково сучасні дослідники беруть до уваги не лише структурно-змістові, а й динамічні характеристики громадської думки, які характеризують її не стільки як результат обміну певними змістами, а насамперед як процес цього обміну.

Динамічний (процесуальний) вимір громадської думки репрезентує процес та етапи її становлення, а також критерії її зрілості, сформованості і сконсолідованості у певній ситуації в певний момент часу. За своїми динамічними (процесуальними) характеристиками (на відміну від характеристик структурно-змістових) громадська думка є нестабільною, мінливою, суперечливою, нечуливою до одних впливів і здатною до швидких, рішучих і несподіваних змін унаслідок інших. Вона повсякчас перебуває у стадії формування, змін, творення й перетворення. У її розвитку можна виділити кілька етапів:

1) *етап зародження і виникнення* (ознаки етапу: інтерес людей до певної проблеми; активний пошук ними інформації, що стосується цієї проблеми, звертання до різних джерел інформації; вироблення індивідуальних суджень; потреба висловити свою думку, обмінятися нею з іншими суб'єктами соціальної взаємодії);

2) *етап становлення, формування* (ознаки етапу: взаємодія індивідуальних і групових суб'єктів; обмін думками, емоціями, оцінками; пошук і згуртування однодумців; виявлення подібних і протилежних суджень та вироблення спільних, узгоджених, консолідованих ідей і думок, які набувають легітимності і впливають на дії людей та соціальних інститутів);

3) *етап функціонування* (ознаки етапу: проблема перебуває у фокусі інтересу і загальної уваги, зацікавлені суб'єкти належно інформовані щодо неї; існує переконаність у правильності думки та її легітимності; для неї характерні соціальна зрілість, сталість, інтенсивність поширення, легітимність і публічність; вона слугує орієнтиром і регулятором соціальних дій та поведінки);

4) *етап деактуалізації і "розпаду", відмирання* (ознаки етапу: зниження масового інтересу до проблеми, втрата нею актуальності й гостроти для більшості (наприклад, у разі, якщо проблему вже розв'язано; якщо з'явилось щось таке, що її витіснило; якщо вирішення цієї проблеми, попри всі докладені зусилля, наразі неможливе); думка дедалі більше перестає бути громадською і перетворюється на розрізнені міркування окремих людей чи окремих груп, які втрачають статус придатних для публічного обговорення).

Динамічними показниками розвитку громадської думки, її зрілості, сформованості, єдності, сконсолідованості є:

1. *Масштаби й інтенсивність поширення* – кількість осіб, поінформованих щодо змісту громадської думки, та кількість її прибічників, а також темпи зростання їх числа; ці показники визначають і дають змогу прогнозувати рівень соціальної підтримки даної думки.

2. *Інтенсивність впливу*, або інтенсивність "поділяння" суб'єктами змісту громадської думки, ступінь згоди щодо цього змісту, єдність оцінок і ставлень щодо неї (наприклад, у соціологічних опитуваннях це вимірюється за допомогою типових відповідей респондентів на запитання

анкет: “цілком згоден – згоден частково – мені байдуже – не згоден – зовсім не згоден”).

3. *Стабільність* – відтинок часу, протягом якого в суспільстві домінує певна громадська думка, зміст, спрямування й інтенсивність якої залишаються практично незмінними.

4. *Інформаційна насичуваність* – показник, що відображає, як змінюється загальний обсяг спільних та узгоджених знань суб'єктів (носіїв думки) щодо об'єкта громадської думки.

5. *Конкурентоздатність* – вказує на зрілість, узгодженість, впливовість, самодостатність сформованої думки, її здатність залишатися тою ж самою самій собі попри наявність інших, альтернативних і суперечливих, думок та поглядів.

Разом з наведеними вище структурно-змістовими показниками щойно означені динамічні показники громадської думки становлять її консолідувальний потенціал і характеризують ступінь активації цього потенціалу. Видається очевидним, що динамічні показники протилежної модальності (неналежне поширення, брак інтересу або неактивне чи невідзначене ставлення до неї, надмірна чутливість до впливів і відсутність ознак стабільності, неналежна динаміка інформованості щодо об'єкта громадської думки, неспроможність впливати на свідомість і почуття дійсних та потенційних її носіїв, витримувати конкуренцію з іншими агентами соціального впливу) свідчать про її незрілість та неконсолідованість.

Функціональний вимір громадської думки визначає її як інструмент впливу на розвиток суспільства і репрезентований соціально значущими її функціями, що перебувають у системному зв'язку одна з одною. Кожна із цих функцій, крім ефектів безпосередньої її реалізації, явно чи імпліцитно активує й опосередковує консолідувальні процеси в глибинах громадської думки.

Усю множину цих надзвичайно різноманітних функцій можна об'єднати в три великі групи:

1) когнітивні (інформувальні, смислопороджувальні, рефлексивні, аналітико-прогностичні, креативно-перетворювальні та ін.);

2) експресивні (оцінки і ставлення, обмін емоціями і почуттями тощо);

3) регулятивні (функції соціального впливу і соціального контролю – нормувальні, прескриптивні, пропозиційні, функції контролю і санкцій тощо).

Когнітивні функції полягають у критичному осмисленні громадською думкою суспільних подій, явищ, процесів, дій, рішень та інших показників ефективності соціальних інституцій і владних структур; рефлексивному аналізі цих явищ і свого місця в них; прогнозуванні як дальшого перебігу подій, що з ними пов'язаний, так і власної спроможності брати в них участь; активному смислоутворенні і творчому вираженні альтернативних бачень і можливостей.

Експресивні функції (або функції оцінювання і ставлення) полягають у виявленні й експлікації оцінок, емоцій, почуттів, певної позиції щодо суспільних подій, явищ, процесів, суспільних проблем, дій і рішень влади та власного місця в соціальному процесі. Ці експресивні реакції можуть бути як очевидними, так і прихованими, імпліцитними, але вони завжди існують. З одного боку, вони опосередковують мотивацію й соціальну поведінку суб'єктів громадської думки, а з другого – є засобом опосередкованого контролю за діями влади, еліти, інших соціальних суб'єктів в усіх сферах суспільного буття.

Система *регулятивних функцій* (як прямої, так і опосередкованої дії), власне, й існує для узгодження та інтеграції, з одного боку, соціально значущих економічних, політичних, соціальних, моральних та інших відносин між індивідами, соціальними групами і суспільством, з другого – емоцій, почуттів, ставлень і т.ін. як чуттєвої основи для консолідувальних настроїв, з третього – прийнятних для більшості дій, стратегій і моделей поведінки тощо.

У найбільш загальному розумінні громадська думка виконує функцію системного соціального впливу, використовуючи для цього найрізноманітніші важелі впливу. Так, варто говорити про: 1) *інформувально-консультативну функцію* (інформування та надання порад і рекомендацій щодо розв'язання певних соціальних проблем суспільного значення інститутам влади, цільовим групам населення та ін.); 2) *нормативно-директивну функцію* (ініціювання нормотворчих процесів, вироблення нових соціальних, політичних, культурних, поведінкових норм з метою впровадження їх у суспільне життя; участь у виробленні рішень щодо проблем, які перебувають у центрі суспільної уваги й суспільного контролю; тиск на владу з метою реалізації цих рішень, у тому числі через референдуми, вибори, демонстрації, мітинги й інші засоби прямого і непрямого тиску); 3) *сугестивно-навіювальну функцію* (вплив на структуру свідомості, які мають спільну емоційно-чуттєву основу, але є практично не усвідомленими, а отже, нечутливими до раціональних впливів, а натомість надзвичайно чутливими до емоціогенних впливів); 4) *соціалізувально-виховну функцію* (прищеплення новим поколінням просоціальних цінностей, норм, правил поведінки в суспільстві, інтеграція їх у суспільне життя); 5) *функцію контролю і санкцій* (з одного боку, контроль за діяльністю і відповідальністю влади й органів управління, з другого – контроль за думками і поведінкою членів суспільства, за виконанням ними чинних суспільних норм, з третього – упровадження моральних та інших санкцій за порушення цих вимог і норм.

При цьому регулювальний та консолідувальний вплив громадської думки полягає ще й у тому, що, по-перше, громадська думка здатна як ініціювати, позиціонувати й лобіювати певні соціальні події, явища, процеси, надаючи суб'єктам, які беруть у них участь (як реальним чи потенційним носіям громадської думки), різноманітні *позитивні соціальні*

підкріплення (заохочення, підтримка, схвалення і т. ін.), так і гальмувати їх, публічно застосовуючи щодо них і їхніх учасників *негативні підкріплення* (засудження певних думок і дій, негативні заяви, заперечення, груповий тиск, цькування, соціальні санкції тощо). По-друге, усі функції громадської думки реалізуються у двох взаємопов'язаних вимірах – *горизонтальному* (узгодження стосунків і поведінки індивідів у референтних соціальних групах) і *вертикальному* (узгодження відносин громадян і соціальних груп із владою, суспільною елітою, соціальними інститутами тощо).

Означені структурно-змістовий, динамічний та функціональний виміри громадської думки, по-перше, репрезентують консолідувальний її потенціал і підказують шляхи зміцнення цього потенціалу; по-друге, слугують критеріями зрілості й консолідованості громадської думки, які уможливають операціоналізацію як самої громадської думки, так і консолідувального її потенціалу, а отже, уможливають емпіричне їх дослідження; по-третє, є потужними важелями, за допомогою яких вона реалізує свій соціальний вплив. І все це є актуальним як для стабільних, так і для перехідних суспільств.

Стабільні демократичні суспільства мають, як правило, міцні демократичні традиції і розвинуту систему інститутів громадської думки. Перед цими суспільствами стоять насамперед завдання з підтримки цінностей демократичної культури, збереження стабільності й конкурентоспроможності демократичної влади, залучення громадян до політичної участі та прийняття важливих, суспільно значущих рішень. Шляхи узгодження (консолідації) думок у цих суспільствах також досить добре відомі: формування “порядку денного” (перемагає той, хто гучніше заявляє про себе, а отже, той, кому належать мас-медіа); вибудовування “піраміди думок”; поширення думок через соціальні мережі, зокрема флешмоби; консолідація навколо еліт; надання права голосу більшості (громадські обговорення, референдум, вибори); ініціювання процедури імпичменту; вироблення консенсусу думок і т. ін. Природними інструментами консолідації в цих суспільствах є такі феномени, як спільне історичне минуле, традиції, державні й суспільні інститути, у тому числі мас-медіа, суспільний дискурс і не так спільні проблеми, як спільні перспективи.

Усе це застосовується як інструментарій, що має консолідувальну спроможність, і в перехідних, додемократичних суспільствах, але там ці інструменти менш ефективні. Значення традиційних інтеграторів – як макрорівня (патріотизм, відчуття належності до єдиної макроспільноти тощо), так і мікрорівня (товаришність, відданість справі тощо) у цих суспільствах істотно послаблене, а тому надзвичайно актуальною є потреба в нових інтеграторах, вибір і запровадження яких залежить від того, яку стратегію консолідації – з трьох нині найвідоміших – суспільство обирає:

1) *авторитарну* (директивну, імперативну), згідно з якою люди (групи людей, думку яких належить сформувати, а їхню поведінку – скерувати в потрібне рiчище) мусять підпорядкуватися спрямованому на них впливу;

2) *маніпулятивну* (відому як “промивання мізків”), згідно з якою чиниться непомітний вплив на думки і поведінку людей (соціальних груп) з метою змінити їх у бажаному для агента-маніпулятора напрямі;

3) *демократичну* (стратегію оптимального суспільного розвитку), за якої цілі, поставлені демократичними агентами впливу, реалізуються в умовах орієнтації суб’єктів соціальної взаємодії на відкриті й рівноправні стосунки, врахування мотивів і потреб більшості з них.

Висновки:

1. Здійснений структурно-функціональний аналіз громадської думки дає підстави розглядати її як потужну ресурсну систему, яка має три складові: 1) структурно-змістову, представлену певними змістами і носіями цих змістів, які перебувають у стані активного взаємообміну і взаємовпливу; 2) функціональну, репрезентовану системними і частковими функціями, які реалізуються нею самою та окремими елементами її структури; 3) динамічну, що відображає процес становлення громадської думки і власне розгортання її консолідувального потенціалу.

2. Усі складові громадської думки містять природні консолідувальні ресурси, наявність яких є системною ознакою і вихідною умовою існування громадської думки. Ці ресурси становлять консолідувальний потенціал громадської думки, завдяки активації і розгортанню якого вона стає дедалі консолідованішою. Ця гіпотеза підтверджується тим, що всі відомі визначення громадської думки явно чи імпліцитно ґрунтуються на ідеях об’єднання, порозуміння і згоди, систематизації і консолідації.

3. Активація консолідувального потенціалу громадської думки відбувається насамперед через: а) посилення консолідувального змісту громадської думки, його актуальності, гостроти, дискусійності, смисло- й емоційності; б) посилення консолідувальної мотивації та консолідувальної готовності її суб’єктів, посилення їхньої соціальної мобільності, активацію рефлексії, кількісних і якісних показників комунікації між цими суб’єктами, підвищення їхньої загальної, рефлексивної та інформаційної культури; в) активацію її консолідувальних функцій, сумісних з конкретною соціальною ситуацією; г) оптимізацію динаміки поширення громадської думки та набуття нею ознак “зрілості” (публічне обговорення, широка підтримка, розвиток у напрямі консолідації і згоди).

Література

1. *Гавра Д. П.* Общественное мнение как социологическая категория и как социальный институт / Д. П. Гавра. – СПб. : ИСЭП РАН, 1995. – 235 с.
2. *Грушин Б. А.* Мнения о мире и мир мнений. Проблемы методологии исследования общественного мнения / Б. А. Грушин. – М. : Политиздат, 1967. – 400 с.

3. *Коробейников В. С.* Пирамида мнений / В. С. Коробейников. – М. : Мысль, 1981. – 222 с.
4. *Габермас Ю.* Структурні перетворення у сфері відкритості / Юрген Габермас ; пер. з нім. Анатолія Онишка. – Львів : Літопис, 2000. – 320 с.
5. *Бурдьє П.* Социология политики : пер. с фр. / Пьер Бурдьє ; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
6. *Фролов П. Д.* Громадська думка у соціологічному та соціально-психологічному вимірах / П. Д. Фролов // Збірник наукових статей Київського міжнародного університету і Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Серія: “Психологічні науки: проблеми і здобутки”. – К. : КИМУ, 2013. – Вип. 4. – С. 239–252.
7. *Тард Г.* Общественное мнение и толпа : пер. с ф. / Габриель Тард. – М. : Ин-т психологии РАН; КСП+, 1999. – 414 с.
8. *Ядов В. А.* Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – 3-е изд., испр. – М. : Омега-Л, 2007. – 567 с.
9. *Оссовский В. Л.* Проблема идентификации общественного мнения / В. Л. Оссовский // СОЦИС. – 1999. – № 10. – С. 7–16.

О. В. Петрунько О. В. Консолидирующий потенциал общественного мнения: структурная, динамичная и функциональная составляющие

Общественное мнение рассматривается как феномен массового сознания, социальный институт и важный фактор развития общества, обладающий мощным консолидационным потенциалом мобилизации, нормирования и направления социального поведения больших групп людей в просоциальное русло. Анализируются структурно-содержательная, динамическая и функциональная составляющие консолидационного потенциала общественного мнения, обозначены пути его активирования.

Ключевые слова: общественное мнение, консолидированное общественное мнение, структурно-содержательная составляющая общественного мнения, динамика общественного мнения, функции общественного мнения, консолидационный потенциал общественного мнения.

Petrunko O. V. Consolidation potential of public opinion: structural, dynamic and functional components

Public opinion is considered as a phenomenon of public consciousness, a social institution, and an important factor of societal development, which has a powerful consolidation potential for mobilization, regulation and direction of social behavior of large groups of people in the pro-social stream. The structural-content, dynamic and functional components of the public opinion consolidation potential are analyzed. Opportunities for public opinion activation are outlined.

Key words: public opinion, consolidated public opinion, structural-content component of public opinion, dynamics of public opinion, functions of public opinion, consolidation potential of public opinion.

РОЛЬ ПАСІОНАРНОСТІ В КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

А. О. Овчаров, м. Київ

Розглядається феномен пасіонарності та його психологічний вплив на консолідацію суспільства. Аналізується прояв пасіонарності на різних рівнях і типологія особистостей з різними рівнями пасіонарності. Досліджується залежність пасіонарної напруги від соціально-психологічних чинників. Констатується наявність кризового стану в українському суспільстві щодо пасіонарної активності в різних суспільних сферах.

Ключові слова: пасіонарність, пасіонарна напруга, пасіонарна індукція пасіонарії, субпасіонарії.

Проблема. Консолідація будь-якої соціальної групи незалежно від сфери її діяльності – це завжди енергоінформаційний процес. Його основним генерувальним елементом є особистості, яким властивий значно вищий рівень психічної енергії порівняно з енергетичним потенціалом їхнього оточення. За наявності особистостей з високим рівнем енергетики в певній суспільній сфері виникає ефект психологічного резонансу, наслідком якого є гуртування навколо таких особистостей однодумців і послідовників та їхня висока соціальна активність і результативність. У такій сфері відбуваються бурхливі процеси внутрішньої консолідації, генеруються ідеї, розробляються проекти і технології. Другою стороною таких процесів є зовнішня експансія, яка виявляє себе в намаганні активних членів високоенергетичної спільноти поширювати свій вплив за межі даної соціальної сфери – політичної, економічної, наукової чи культурної. Натомість брак у суспільстві особистостей з високою енергетикою гальмує суспільні процеси, результатом чого стає низька соціальна динаміка. Громадяни, не отримуючи зовнішніх енергетичних імпульсів, не мають відповідної мотивації до дії, їхня діяльність позбавлена наснаги та бажання об'єднувати зусилля. Такому суспільству притаманні деконсолідаційні тенденції, соціальна пасивність та культивування споживацьких цінностей.

Мета статті: дослідження феномена пасіонарності як соціально-психологічного чинника суспільної консолідації, висвітлення причин виникнення пасіонарної напруги та механізмів її впливу на різні суспільні процеси.

Будь-які системи, у тому числі і соціальні, упродовж досить тривалого часу свого існування поступово втрачають внутрішню енергію. Якщо немає надходження енергії ззовні, така система здебільшого деградує; у ній проявляється тенденція до саморуйнування. У соціумі, який довгий час перебував у стані ізоляції, був позбавлений права на самовизначення, не мав при цьому механізмів реального самоуправління та елементів громадянського суспільства, розвиваються деструктивні процеси послаблен-

ня та втрати стійких зв'язків, що звичайно утримують соціальну структуру суспільства. Перелічені складові, безперечно, негативно впливають на консолідацію соціуму в різних сферах його життя.

Крім структурних особливостей, які відображають статичну складову соціального середовища, на консолідаційні процеси впливають ще й функціональні особливості, пов'язані із соціальною динамікою. Рівень соціальної динаміки в суспільстві відображає стан його психологічної енергетики, яка відповідно залежить від низки різних чинників. Одним із таких значущих чинників є *соціальна пасіонарність* – поняття, уведене в обіг Л. М. Гумільовим [1]. Феномен пасіонарності він намагався пояснити надлишком в особистості певної “біохімічної енергії”. Власне, термін “пасіонарність” походить від латинського аналога “passio” – пристрасть, жага, потяг. В англійській мові як еквівалент цього терміна використовують слово “drive”. Крім низки значень, пов'язаних з керуванням технікою, воно має, як це стверджує Оксфордський словник сучасної англійської мови (1984), ще й інше значення – “енергійність”, “сила”, “стремління”, “цілеспрямованість”. У сучасному слензі термін “драйвовий” стосовно людини означає “активний”, “дійовий”, “завзятий”. У певному розумінні це поняття визначає особистість, наділену певною харизмою, здатністю притягувати до себе, вести за собою, впливати на інших.

Досліджуючи феномен пасіонарності, дослідники найчастіше виокремлюють біогенетичний, психофізичний, загальнопсихологічний, диференційний, психоаналітичний, гендерний, психолого-педагогічний підходи як чинники особистісної поведінки [2]. Пасіонарність розглядають як багатоаспектне явище, що виявляє себе у формі зростання соціальної активності окремих особистостей, груп і навіть таких великих спільнот, як етноси і нації.

У різні історичні періоди в суспільстві виникала певна критична маса пасіонарних особистостей у різних сферах діяльності – політиці, науці, мистецтві тощо, які й спричиняли виникнення *ефекту пасіонарної напруги* та пов'язаний з нею стрибок активності. Залежно від індивідуальних особливостей пасіонарних особистостей їхній вплив на суспільні процеси супроводжувався як конструктивними, так і деструктивними діями.

Вплив пасіонарної особистості на оточення Л. М. Гумільов пояснює виникненням *ефекту пасіонарної індукції*, коли в умовах безпосереднього контакту з аудиторією пасіонарній “заряджає” своєю енергією інших людей. Прикладами такої індукції можуть бути власний приклад командира на полі бою, промова політичного лідера на мітингу, виступ відомого співака або творчого колективу на сцені, релігійна проповідь тощо. До результатів пасіонарної індукції можна віднести: створення великих імперій зусиллями таких харизматичних особистостей, як Олександр Македонський, Юлій Цезар, Чингісхан, Наполеон Бонапарт, Петро I; правління тоталітарних вождів – Леніна, Сталіна, Муссоліні, Гітлера, Франко, Мао Цзедуну, Кім Ір Сена, Фіделя Кастро; героїчні вчинки

національних провідників, наприклад Жанни д'Арк, Мініна та Пожарського, Богдана Хмельницького, Махатми Ганді, Джузеппе Гарібальді; створення мистецьких шедеврів – творів живопису, літератури, музики; започаткування наукових шкіл та напрямів такими авторитетами, як Декарт, Ньютон, Коперник, Лінней, Дарвін, Бор, Капіца, Ландау.

Вияви пасіонарної напруги в суспільстві характеризуються певною неоднорідністю і несинхронністю, а її рівень і залежить від низки чинників. До таких чинників слід, зокрема, віднести: наявність екстремальної ситуації, яка формує соціальний запит на пасіонаріїв певного типу; ідею, в основі якої можуть лежати релігійні, національні, расові, економічні та інші чинники; втрату енергетики етносом, що завершив певний еволюційний цикл (від зародження до розпаду).

Пасіонарність має певну послідовність градацій. Найвищий ступінь пасіонарності Л. М. Гумільов приписує самовідданим людям, тим, хто здатний “жертвувати собою і своїм потомством, яке або не народжується, або яким повністю нехтують заради ілюзорних жадань: честюлюбства, пихатості, гордині, пожадливості, ревнощів та інших пристрастей” [1, с. 38]. Як ілюстрацію Гумільов досліджує мотивацію відомих історичних постатей. До пасіонаріїв найвищого ступеня він відносить, наприклад, тих видатних політичних діячів, які заради своїх пристрастей готові пожертвувати всім, навіть собою. Більшість таких пасіонаріїв за своїм світоглядом є ідеалістами. Далі за шкалою (нижче) розташовуються пасіонарії “меншого напруження”. Усі вони також ідеалісти: одні спрямовані до успіху, інші – до ідеалу знань і творчості. Адже справжній учений має один смислотвірний мотив діяльності, а наука, та й мистецтво, як відомо, “вимагають жертв”. Але жертви ці безкровні: “маючи невисоку пасіонарність і достатні здібності, люди самопрезентуються в галузях, не пов'язаних з ризиком: у мистецтві, науці, викладанні і технічних винаходах” [1, с. 41]. Дещо нижчий рівень пасіонарності виявляється в особистостях, які шукають успіху, ризикуючи для цього часом життям, а саме в прагматиків-авантюристів. Мінімальна пасіонарність в енергійних людей, які прагнуть облаштувати своє життя, нічим не ризикуючи.

Пасіонарність – величина векторна. Цей вектор має протилежний напрям щодо вектора інстинкту самозбереження – індивідуального та видового [там само, с. 316].

Непасіонаріїв, тобто всю іншу і значно більшу частину людства, Гумільов розділив на дві численні групи: гармонійних людей і субпасіонаріїв. На його думку, у складі етносу майже завжди є категорія осіб з “негативною пасіонарністю”. Це субпасіонарії, чия “пасіонарність менша, ніж імпульс інстинкту” [там само, с. 41]. Субпасіонарність виявляється в нездатності стримувати інстинктивні жадання (ідеться про вітальні потреби), паразитизмі, недостатній турботі про потомство. Цей останній прояв робить субпасіонаріїв дуже схожими на пасіонаріїв, а безвольність та егоїзм – на їхніх антиподів. Гасло субпасіонаріїв – “жити

для себе” [там само, с. 276]. Це особи із споживацькою психологією, антисоціальні і аморальні. Субпасіонарії – це люди нетворчі, непрацездатні, емоційно і розумово пасивні. Світовідчуття субпасіонаріїв не розвивається, бо воно є байдужість. Гумільов виділяє дві групи субпасіонаріїв: більш адаптивних (нездатних регулювати жадання) і пасивних, близьких до явної патології (нездатних задовольняти жадання).

Існує ще одна велика і важлива група людей – з нульовою пасіонарністю, або гармонійних. Вони “не холодні” і “не гарячі”. Характеризуються здатністю до повноцінної адаптації до середовища, але не проявляють підвищеної цілеспрямованої активності, властивої пасіонаріям. Імпульс пасіонарності гармонійних осіб урівноважений інстинктом самозбереження. Люди такого складу – украй важливий елемент, ядро етносу. Вони відтворюють його, стримують спалахи пасіонарності, примножують матеріальні цінності Вони цілком можуть обходитися без пасіонаріїв до того часу, поки не з’явиться зовнішній ворог. Це, власне, звичайні, прості люди, не обтяжені інтелектом. Ідеалом такої особи є панування посередності. Для гармонійних людей характерне людинолюбство, поборжливості ставлення до людських слабкостей. Патріотизм – жертвна любов до традицій далекого минулого, властива пасіонаріям, у гармонійних осіб замінюється “наталізмом” – любов’ю до рідної природи [1, с. 203]. Усереднена “фізіономія” гармонійної людини – це тихий обиватель, адаптований до біоценозу ареалу.

Враховуючи вищевикладене, властивості *пасіонарність* – *гармонійність* – *субпасіонарність* можна співвіднести за шкалою адаптивності, де корелюючою буде послідовність *деадаптація* – *адаптація* – *надаптація*. Пасіонарії характеризуються високою загальною психічною активністю та емоційністю. Пасіонарність є соціально значущою акцентуацією характеру. Пасіонарій – ентузіаст, подвижник, фанатик, страждальник. Рівень пасіонарності вирішальним чином впливає на спрямованість особи. Пасіонарність – це здатність змінювати навколишнє середовище і самого себе, потреба в подоланні. Пасіонарії характеризуються домінуванням потреб самоактуалізації, а субпасіонарії – переважанням вітальних потреб. Підтвердження цього є феномен “пасіонарної” індукції, описаний Гумільовим. Гармонійні особи, які опиняються в середовищі слабопасіонарних або пасіонарних людей, легко “індукуються” надлишком енергії пасіонарних осіб.

Цікавою в контексті досліджуваної проблеми видається типологія пасіонарних осіб, запропонована Л. М. Гумільовим і К. П. Івановим [2]. Серед виділених ними типів – пророки, творчі особистості, вчені, ділові люди, авантюристи і честолюбці.

Згідно з теорією пасіонарності вся етнічна історія пов’язана з поступовим витрачанням пасіонарної енергії і відповідно пониженням перетворювальних можливостей етносу. Причому в різні періоди історії етнос по-різному реагує на своїх героїв-пасіонаріїв. Якщо в періоди піднесення

пасіонарності герої стають визнаними і шанованими лідерами суспільства, то в періоди пасіонарного спаду вони сприймаються як “збурники спокою” і стають “білими воронами” або “персонами нон-грата”.

Енергетичні сплески пасіонарності найчастіше спостерігаються в періоди різких соціальних трансформацій, коли в суспільстві виникає запит на особистості, яких умовно можна назвати “кріззовими менеджерами”. Свою роль такі особистості вбачають у розв’язанні проблем неадекватного управління. У новітній історії до таких особистостей слід, зокрема, віднести політиків Ф. Рузвельта, Ш. де Голля, Ден Сяопіна, Лі Куан Ю, кожен, яких в умовах політичної та економічної депресії зміг мобілізувати свою націю для виходу з кризи та запропонувати стратегію розвитку суспільства.

Аналогічні “викиди” пасіонарної енергії відбуваються і в інших суспільних сферах. Прикладами можуть слугувати розквіт неореалістичного напрямку в італійському кіно (Л. Вісконті, В. де Сіка, Р. Росселліні та ін.), вплив на сучасну музичну культуру англійської групи “Бітлз”. Здійснювати психологічний вплив на масову свідомість та викликати пасіонарне піднесення здатні герої спортивних змагань, такі як бразильський форвард Пеле, боксери Мохамед Алі, брати Клички. У мистецтві і спорті пасіонарність часто набуває такої форми, як вираження емоційного захоплення та підтримки у вигляді створення “фан-клубів”, які є прикладом консолідації прихильників та послідовників окремих яскравих особистостей або колективів – чи то творчих, чи спортивних.

Засоби масової інформації, впливаючи на стан масової свідомості та громадську думку, здатні виступати в ролі регулятора рівня пасіонарної енергії. Цілеспрямоване подання інформації відповідного змісту та форми, орієнтоване на конкретну цільову аудиторію, може викликати сплески енергії як конструктивної, так і деструктивної спрямованості в особистостей та соціальних спільнот з високим рівнем внутрішньої енергетики, а відтак передавати пасіонарні імпульси соціальному середовищу (індукувати їх). Ідеться, власне, про емоціо- та мотивогенність, що є “властивістю, яка характеризує можливість й механізми впливу середовища на почуттєво-мотиваційну сферу суб’єкта, модулюючи його активність, ...примушуючи і заохочуючи, поглинаючи і занурюючи його в діяльність” [4, с. 73].

Об’єктивний аналіз стану українського соціуму показує, що більшість осіб з високим рівнем енергетики концентрується в таких сферах діяльності, як бізнес, влада, кримінал, творчість (переважно сценічна – кіно, театр, поп-музика, шоу-бізнес) та спорт. У політичній сфері пасіонарні особистості здатні виконувати як консолідаційну роль, пов’язану зі здатністю створювати зразки поведінки для інших членів групи, організації чи суспільства в цілому, так деконсолідаційну (деструктивну), спрямовану на протистояння та розкол суспільства, що в результаті призводить до його дезінтеграції. Натомість релігія, представлена низкою християнських конфесій, набула в наш час форми звичного ритуалу, де немає місця

пророкам і еретикам. Поодинокі приклади новоявлених громад на чолі з харизматичними пастирями в цілому не впливають на суспільну свідомість. Тим більше, що досить часто за зовнішньою харизмою приховуються цілком користолюбні, корисливі або патологічні схильності.

Висновки. Пасіонарність особистості або соціальної групи є важливим соціально-психологічним чинником їхньої консолідації задля досягнення поставленої мети. Історія будь-якого суспільства свідчить, що наявність у ньому великої кількості пасіонарних особистостей веде до посилення пасіонарної напруги. Цей феномен може бути причиною як конструктивних, так і деструктивних наслідків. У першому випадку пасіонарна напруга дає енергетичний поштовх до стрімкого прогресу в науці, мистецтві, виробництві, у другому ж може спричинитися до зростання агресії, насильства, релігійної і расової нетерпимості, утворення тоталітарних структур, що виливається у війни, революції та прояви геноциду.

Зменшення кількості пасіонаріїв у суспільстві призводить до зниження енергетики соціуму на мікро- та макрорівнях, наслідком чого стає системна криза, що охоплює всі суспільні сфери. Намагання багатьох експертів пояснювати сутність кризових явищ економічними причинами пов'язане, на нашу думку, з нерозумінням того, що економіка є все ж таки похідною від психології – індивідуальної та групової.

Література

1. *Гумилёв Л. Н.* Сочинения. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилёв. – М. : МИШЕЛЬ и Ко, 1993. – 495 с.
2. *Гумилёв Л. Н.* Классификация людей по пассионарно-аттрактивному принципу [Электронный ресурс] / Л. Н. Гумилёв, К. П. Иванов. – Режим доступа : <http://gumilevica.kulichki.net/fund/fund03.htm>
3. *Васютинська О. Г.* Дослідження особистісної пасіонарності в сучасній психології / О. Г. Васютинська // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. – 2012. – Т. 17. – Вип. 5. – С. 13–19.
4. *Фролов П. Д.* Середовищні чинники розвитку особистості і суспільства в соціально-економічній сфері: час зміни парадигми / П. Д. Фролов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 11. – С. 65–75.

Овчаров А. А. Роль пассионарности в консолидации общества

Рассматривается феномен пассионарности и его психологическое влияние на консолидацию общества. Анализируется проявление пассионарности на разных уровнях и типология личностей с разными уровнями пассионарности. Исследуется зависимость пассионарного напряжения от социально-психологических факторов. Констатируется наличие кризисного состояния в украинском обществе относительно пассионарной активности в разных общественных сферах.

Ключевые слова: пассионарность, пассионарное напряжение, пассионарная индукция, пассионарии, субпассионарии.

Ovcharov A. O. Role of passionarity in consolidation of society

The phenomenon of passionarity and its psychological influence on public consolidation is considered in the article. Manifestation of passionarity at different levels and typology of individuals with different passionarity levels are analyzed. Dependence of passionary tension from social-psychological factors is explored. The state of crisis with regards to passionary activity in different public spheres of the Ukrainian society is stated.

Key words: passionarity, passionary tension, passionary induction, passionaries, subpassionaries.

МОДЕЛЬ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ

А. Н. Плюц, г. Киев

Общественное мнение анализируется как проявление социетального дискурса. Дискурс понимается как постоянно обновляющееся триединство имплицитной ментальной модели субъектов, их жизнедеятельности, в которой он проявляется, и его артикуляции в ходе коммуникаций с другими субъектами. Социетальный дискурс раскрывается во всех сферах общественной организации: дискретных индивидуальных субъектов, системных групповых субъектов и целостного социума. Подчеркивается, что множественность форм репрезентации общественного мнения и функционирование по принципу круговой причинности усложняют исследователю задачу его изучения.

Ключевые слова: общественное мнение, дискурс, ментальная модель, жизнедеятельность, коммуникации, индивидуальные граждане, групповые субъекты, социум в целом.

Проблема. В эпоху постмодерна информационные процессы приобретают все большее значение в жизни общества. Информационное пространство понимается уже не только как средство получения информации или площадка для коммуникации с другими субъектами, но и как продолжение жизненного мира (его семантического измерения) субъектов [1–3]. Медиапространство вовлечено в индустрию социальных связей, которые творят культуру виртуальности [4]. Дискурсы, царящие в информационном пространстве, побуждают индивидуальных субъектов к участию в различных политических акциях, в противоположность историческому опыту, когда социальный контекст и сформированные убеждения служили основанием для принятия решений об участии в политической деятельности.

Информационное пространство, конструируемое с помощью современных коммуникативных технологий, которое является пространством не только текстов, но и смыслов, обуславливает принятие решений многих индивидуальных субъектов о формах участия в политической деятельности. Тем самым становится возможным управление способами и

направленнями модернізації общества. Не только власть, но и общество превращается в заложников сформированного общественного мнения, представленного в информационном пространстве. В науке расширяются методологические подходы, происходит углубление представлений об устройстве общества, что, в свою очередь, предполагает модернизацию взглядов на природу общественного мнения [5; 6]. Понимание природы функционирования общественного мнения позволяет управлять им и составляющими его процессами с целью совершенствования общественного устройства, а также предусмотреть способы противодействия деструктивным информационным влияниям.

Цель статьи: конструирование модели функционирования общественного мнения на основе применения синергетической методологии.

Под социетальной психикой понимается всеобщее психическое, часть того духовного, которое рождается в виде психологии неслучайной социальной группы (нации, этноса, организации, общества, человечества в целом). Эту целостность часто представляют как менталитет, как структуру историко-культурного психологического паттерна, выполняющего неосознаваемо-регулятивную роль в жизни социума [7]. В связи с этим общественное мнение можно рассматривать как различные формы проявления изменяющейся социетальной психики, которые могут переходить в режим автономного функционирования. Другие исследователи считают, что уже общественное мнение (коллективные репрезентации) воспроизводится в дискурсе, который фиксирует неразрывность текста, социального контекста, целей коммуникации субъектов социума [8; 9].

Если в общем случае под дискурсом может пониматься психика в целом, способы ее организации, функционирования и выражения, то в нашей работе будем рассматривать дискурс как имплицитную модель мира субъекта, в соответствии с которой осуществляется его жизнедеятельность и которую он артикулирует в ходе коммуникации с другими субъектами. Как отмечает В. Ф. Петренко, понятие “картина мира” близко к понятиям “общественное сознание” или “менталитет общества”, используемым в философской литературе, но в аспекте психологического рассмотрения понятие “картина мира” включает в себя и осознаваемые, и неосознаваемые пласты познания [10]. Соответственно, социетальный дискурс будет содержаться в артикулированном общественном мнении, в социальных структурах, в целях функционирования общества. В свою очередь, общественное мнение будет проявлять себя в текстах субъектов общества в ситуациях коммуникации, в деятельности субъектов в определенном социальном контексте, в их концепциях жизнедеятельности.

Будем рассматривать синергетическую модель организации дискурса, которая представляет собой систему элементов, функционально объединенных в общую содержательно-смысловую структуру общей концепцией. Артикулированные тексты субъекта в ситуациях коммуникации

представляют собой элементы дискурса, который в определенном социальном контексте реализуется в деятельности субъекта, служащей претворением концепции дискурса субъекта. Таким образом, общественное мнение выражает концепцию социетального дискурса общества, которая проявляется в текстах, в деятельности субъектов общества, в их ментальных конструкциях.

Дискурс может быть характеристикой индивидуального субъекта, группы, социума в целом, различаясь по сложности организации. Организация социетального дискурса обусловлена организацией социума, где каждое измерение дискурса обладает собственной природой. Социетальный дискурс представляет собой механическую совокупность дискурсов дискретных индивидуальных субъектов, системное объединение дискурсов системных групповых субъектов, фрактальную организацию целостного дискурса социума.

Элементом индивидуального дискурса является семантическое пространство субъекта, локализованное в пространстве и времени. Имплицитная модель социума, подразумевающая существование набора социальных ролей, будет определять структуру дискурса субъекта. Для каждой из этих ролей в соответствии с пониманием субъекта характерна своя модель семантического пространства, совокупность которых интегрируется в целостную модель. Смысл жизнедеятельности, обуславливающий траекторию самореализации субъекта через задание содержания социальных ролей и их значимости, будет проявляться в концепции дискурса. С появлением у субъекта новых знаний, других социальных позиций и значимых жизненных ролей, с переосмыслением опыта происходит обновление имеющегося дискурса.

В ходе социализации индивидуального субъекта происходит перманентное разворачивание сложности организации его дискурса соответственно социальному и культурному контексту. Каждый человек в обществе является участником определённого множества своих нишевых групп, где он решает свои задачи, проблемы, реализуется и развивается как личность. К этим группам человек периодически “подключается” в процессе социальных коммуникаций, а также с целью осуществления совместной деятельности [11]. Включаясь в деятельность группы, субъект соотносит себя с ее участником и усваивает групповой дискурс. В арсенале дискурсивных практик субъекта появляются дискурсы значимых для него групп, которые он может использовать в зависимости от социального контекста ситуации. Сталкиваясь с инакомыслящими представителями других дискурсов (с которыми он себя не идентифицирует), в ходе коммуникации субъект может использовать фрагменты чужеродного дискурса для достраивания своего дискурса, организация которого становится подобной организации социетального дискурса. В результате изменяется конструктивная сложность модели мира, расширяются способы понима-

ния и совершенствуются дискурсивные практики, вырабатываются цели коллективной жизнедеятельности – конструируется совместный дискурс.

Дискурс группового субъекта образуется в результате внутренней коммуникации группы и обусловлен контекстом ее функционирования. Согласование дискурсов индивидуальных субъектов, входящих в состав некоей группы, позволяет перейти к конструированию ее дискурса, который будет принят каждым индивидуальным субъектом группы. Его текст будет представлять собой совокупный текст участников группы. Логика его конструирования, учитывающая вклад каждого участника группы в соответствии с его социальным статусом, будет задавать целостное системное понимание мира, присущее всем представителям группы. Цель этой внутренней коммуникации направлена на принятие, усвоение каждым субъектом дискурса группы, ведущих к сплочению группы как единого целого.

Дискурс социума интегрирует в себя дискурсы индивидуальных субъектов и групп, составляющих общество. По современным понятиям общество представляет собой функционально дифференцированное целое, базирующееся на различии автономных функциональных подсистем, таких как экономика, политика, культура, как индивидуальные субъекты, группы, социумы, как прошлое, настоящее и будущее [12]. Социальные подсистемы вырабатывают собственные репрезентации дискурса, претендующие на целостность, абсолютность и всеобщность. Различия между функциональными подсистемами нивелируют принцип структурного единства, выводя на передний план коммуникацию. Коммуникации каждой подсистемы разворачиваются внутри себя, во взаимодействии с другими и как часть целого. Образуется полисемантическая асимметрия, с одной стороны, нарушающая целостность всего общества, с другой стороны, непрерывно воссоздающая его коммуникативными практиками [12]. Ослабление устойчивых коммуникативных связей приводит к перебоям в функционировании подсистем и динамической неустойчивости целостности, могущей вести к ее распаду. Такие представления приводят к тому, что общество уже не может рассматриваться как неизменная целостность, поскольку нет единственного способа как его интеграции, так и разделения на части; оно воссоздается в непрерывном процессе коммуникации постоянно обновляющихся подсистем. Социетальный дискурс обусловлен логикой коммуникации составляющих его групп, метадискурсом взаимоотношений составляющих его субъектов, зависящих от организации жизнедеятельности общества.

В современном мире социальная структура общества фрагментируется, некогда монолитные классы, социальные слои распадаются на подвижные социальные группы. Сложноорганизованный социум объединяется по различным основаниям, что ведет к существованию различных структур, скрепляющих его; при этом индивидуальные субъекты могут входить в несколько пересекающихся групп. Это приводит к тому, что

роль конкретної групи і її вплив на життєдіяльність суб'єкта рясуються в сонне всіх груп. Ситуативні змінення ідентичності індивідуального суб'єкта, кода може возрастать значимість одної із соціальних груп, с которой ідентифіцирует себя суб'єкт, приводят к тому, что дискурс социума находится в постоянном изменении.

Реальность процессов культурной фрагментации в информационном обществе ведет к тому, что выделение большинства в социуме в чистом виде, кроме отдельных ситуаций, становится невозможным. Поскольку субъект обладает множественной идентичностью, то он пребывает в группах, которые всегда в меньшинстве, и это предполагает согласование интересов с представителями других групп. Цель коммуникации групп в рамках социального дискурса диктуется целями, задаваемыми организацией общества, которые могут состоять в построении государства, выражающего дискурс как одной социальной группы, так и учитывающего изменяющиеся дискурсы всех групповых субъектов (подразумевая их равноправие). В рамках синергетической парадигмы слабые социальные воздействия могут привести к разрушению сложившегося социального дискурса, находящегося в состоянии динамического равновесия как результата согласования дискурсов различных субъектов, если появятся субъекты, недовольные существующим способом учета их дискурса. В свою очередь это может привести к глобальным изменениям организации социума, вплоть до его распада.

Согласование дискурсов многочисленных субъектов порождает множество видов социальных практик взаимодействия, которые возникают на основе имеющейся у них концепции жизнедеятельности общества. В рамках дискурсов субъектов могут конструироваться различные модели организации общества: централизованные, полицентрические, синергетические. В централизованном обществе государство становится аппаратом насилия и принуждения, поскольку как система управления выполняет функцию претворения социального дискурса, который чаще всего выражает дискурс одного политического субъекта. В полицентрическом обществе в социальном дискурсе представлены дискурсы нескольких влиятельных политических субъектов, и государство проявляется в двух ипостасях. Во-первых, оно (своими законами) задает контекст функционирования общества (имплицитный порядок), выполняя функции согласования дискурсов этих субъектов; во-вторых, является одним из конструктивных элементов системы управления обществом. Организация синергетического общества усложняется, со временем носителями власти также становятся местные органы самоуправления и самостоятельные общественные организации. Появление множества субъектов, желающих отстаивать свои интересы, предполагает, с одной стороны, расширение функций государства, с другой стороны – его растворение в среде других социальных субъектов, осуществляющих аналогичные функции. В таком обществе государство является одной из структур системы управления

обществом, одной из структур согласования дискурсов полигических субъектов, а также становится и способом самоорганизации индивидуальных субъектов – с помощью своих структур транслируя социетальный дискурс, воспроизводя его в своей деятельности и обновляя в социальных коммуникациях.

В зависимости от организации государства социетальный дискурс может выражать интересы одного политического субъекта, нескольких или учитывать интересы множества субъектов. Поэтому деятельность государства (и его социальных институтов) не обязательно должна совпадать с декларируемой от лица государства политикой, обусловленной сложившимся балансом групп интересов, имеющих своих представителей в органах государственной власти. Тем более эта деятельность вряд ли способна соответствовать представлениям тех групп, представители которых не участвуют в управлении жизнью социума.

В основе интеграции политических субъектов в целостную структуру лежит согласование их дискурсов. Субъект конструирует свой дискурс, опираясь на различное понимание природы своего функционирования в мире, в который он погружен. Построение теоретической модели обусловлено способом рассмотрения взаимоотношений субъекта со средой. Можно выделить следующие типы моделей: закрытая система, открытая система или система как часть метасистемы, выполняющая в последней некоторую функцию. Субъект может воспринимать себя как полностью автономного деятеля, как персону, взаимодействующую с другими субъектами этого мира, как часть социального мира, одного из участников совместного проекта, выполняющего в нем некоторую роль. Использование соответствующей теоретической модели при конструировании общего дискурса будет приводить к ориентации на доминирование интересов одного субъекта, на обмен и взаимные уступки субъектов в ходе их взаимодействия, на коллективный выигрыш.

Утверждение дискурса одного из субъектов в качестве совместного дискурса предполагает претензии на универсальность этой теоретической модели организации жизни общества. При этом неявно предполагается замкнутое функционирование общества, управляемого из единого центра ради интересов одного субъекта, с жесткой неизменной социальной структурой и заданными стандартами поведения для других субъектов. Некоторое время возможно автономное функционирование такого типа дискурса, стабильность которого ставится под сомнение при столкновении с изменяющейся действительностью.

Конструирование совместного дискурса взаимодействующих субъектов отличается его неустойчивостью, поскольку каждая новая ситуация взаимодействия предполагает внесение корректив в уже имеющийся дискурс. Изменения субъектов, их силы и значимости приводят к изменениям уже сложившихся структур управления, в которых появляются новые центры влияния. То есть субъект, активно взаимодействующий с другими

субъектами, с течением времени с необходимостью приходит к динамической модели полицентрического социального мира.

Субъект, рассматривающий себя как часть сложноорганизованного мира, априори предполагает возможность совместного конструирования социетального дискурса. При этом вклад каждого участника в общий дискурс может меняться в соответствии с изменением его роли в обществе и возможностью убедить остальных участников в практическойности своего дискурса.

В качестве примера элементарного социального союза можно взять семью как совместный проект индивидуальных субъектов. Семья проходит различные стадии организации своего устройства – как инструмент реализации собственных целей субъектов, создающих семью, как способ их сотрудничества, как совместный проект. В образовавшейся семейной паре каждый субъект ищет возможности реализовать собственные интересы. Рождение будущего (появление ребенка в семье), в прямом смысле слова, говорит о зарождении семьи как синергетического образования, в котором происходит разделение ролей, функций в рамках постоянного процесса согласования общих целей. Эти цели воспроизводятся в совместной деятельности, трансформируются (вплоть до возможного распада семьи) и переходят в новое качество, когда из меняются временные горизонты планирования.

Семья не является застывшей структурой, заданной раз и навсегда, а это постоянно обновляемый социальный проект, предполагающий совместные усилия всех его участников и подразумевающий непрерывную коррекцию целей. Примитивно упрощая, можно обозначить дискурсы членов семьи в различных измерениях ее организации как подчинение диктату (интересов индивидуального субъекта, особенно наглядно это касается интересов грудного ребенка), согласование индивидуализмов (участников семьи), ответственность коллектива (интересы семьи как модели целого). Успешное функционирование семьи подразумевает гармоничное сочетание дискурсов всех ее участников во всех формах организации семейной жизни, позволяющее согласовать интересы семьи как целого и интересы всех членов семьи на протяжении некоторого времени.

В качестве одного из элементов многонационального общества могут выступать этнические группы, нации. Можно выделить три измерения организации общества: нации как изолированные субъекты, как взаимодействующие с другими группами субъекты, как участники совместного проекта. Соответственно, групповые субъекты характеризуются различными типами дискурсов. Ориентированные на примат интересов одной нации опираются на дискурс наци(онали)зма. В ходе взаимодействия субъектов порождается структура, задающая роли субъектов в иерархии и выражающая сложившееся соотношение сил субъектов. Для субъектов, которых устраивает сложившаяся структура, характерен дискурс либерализма, позволяющий им и дальше извлекать выгоды из существующего

порядка (потому что свобода действий субъектов обусловлена имплицитной организацией среды функционирования). Поэтому любые проекты, предлагающие альтернативные формы организации социума (и подразумевающие перераспределение власти), подвергаются обструкции, а общества, пытающиеся реализовать эти проекты на практике, стараются реорганизовать извне. Субъекты, ориентированные на создание совместного проекта, используют синергетический (можно читать коммунистический) дискурс, подразумевающий равноправие субъектов, создающих сообщество. Но только не примитивно понятого как равенство всех и вся, а как непрерывный процесс согласования интересов, совместной деятельности и толерантного отношения к дискурсу другого. Подразумевается постоянная ротация социальных ролей, когда субъекты в одних видах деятельности являются ведущими, а будучи одновременно включенными в другие виды деятельности, становятся подчиненными.

Совместный социальный проект – это постоянная работа по его реализации, ежедневное конструирование взаимоотношений, осмысление общих целей, а не застывшее состояние социума (“рай на земле”). Как в семье, в которой с момента рождения человек осваивает новые роли, изменяя свой вклад в общие усилия соразмерно своей зрелости, своим возможностям, и наступает время, когда он создает собственную семью, с новой формой ее организации. Размывание ценностей семьи и семейных ценностей ведет к дискредитации способов образования традиционной семьи и позволяет спроецировать негативное отношение к возможности построения синергетического (коммунистического) общества уже на другом уровне социальной организации. Субъект может восходить к синергетическому дискурсу в зависимости от сложности собственной ментальной организации, сложности организации его взаимодействий с миром (социальных практик), глубины понимания дискурсов других субъектов.

В изменяющемся обществе в ходе коммуникаций и социальных практик происходит согласование постоянно изменяющихся интересов и способов взаимодействий индивидуальных и групповых субъектов, составляющих общество, и обеспечивается постоянное обновление социального дискурса. Появляются новые элементы общества (люди, группы, сообщества), которые должны в своей индивидуальной жизнедеятельности пройти этапы становления собственного дискурса. Которые начинаются от автономного функционирования в ограниченном пространстве, позволяющем наметить свое предназначение, продолжаютс пониманием существования сложноорганизованного мира и осознанием себя его частью, которая может реконструировать этот мир.

Социетальный дискурс, содержащий представления о нормативном устройении общества, проявляется и в различных ипостасях общественного мнения. Он находится в состоянии динамического равновесия, которое является следствием подвижности как его составляющих, так и его организации. Общественное мнение в соответствии с синергетическим прин-

ципом круговой причинности, будучи проявлением дискурса, в ходе жизнедеятельности общества может вызывать его трансформации. Тем самым создается возможность трансформации глубинных структур жизнедеятельности общества путем дискретных информационных воздействий на общественное мнение.

Выводы. Общественное мнение можно рассматривать как артикуляцию фрагмента социетального дискурса (общественного сознания). Оно функционирует в трех измерениях, соответствующих измерениям дискурса: явном (артикуляция дискурса в коммуникации), неявном (жизнедеятельность общества), скрытом ментальном (концепция мироустройства). У индивидуальных субъектов общественное мнение проявляется в наличии собственной модели картины мира, фрагменты которой артикулируются в коммуникациях (чаще всего межличностных) и которая также выражает себя в деятельности субъектов. У групповых субъектов их дискурс артикулируется в информационном пространстве социума, и его суть обнаруживает себя во взаимодействиях с другими политическими субъектами. Общественное мнение на уровне целостного общества содержится в социетальном дискурсе и выражается в жизнедеятельности общества, реализующего свои идеальные представления.

Литература

1. Гидденс Э. Последствия современности / Энтони Гидденс; пер. с англ. Г. Ольховикова, Д. Кибальчича. – М. : Праксис, 2011. – 352 с.
2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс; пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
3. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне : пер. с нем. / Юрген Хабермас. – М. : Весь Мир, 2003. – 416 с.
4. Шайхитдинова С. К. Информационное общество и “ситуация человека”: Эволюция феномена отчуждения / С. К. Шайхитдинова. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2004. – 308 с.
5. Гидденс Э. Устройство общества: очерк теории структуриации / Энтони Гидденс. – М. : Академический Проект, 2003. – 528 с.
6. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас; пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева; послесл. Б. В. Маркова. – СПб. : Наука, 2000. – 379 с.
7. Донченко Е. А. Социетальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 208 с.
8. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – М. : Высшая шк., 1989. – 310 с.
9. Касавин И. Т. Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка / И. Т. Касавин. – М. : Канон+, 2008. – 437 с.
10. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – М.; СПб. : Питер, 2005. – 480 с.
11. Рыжов В. А. Умные сети, мобильный интеллект и стратегическое предвидение [Электронный ресурс] / В. А. Рыжов, В. С. Курдюмов. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/kurrig.htm>

12. *Купер И. Р.* Гипертекст как форма коммуникации / И. Р. Купер // Социологический журнал. – 2000. – № 1–2. – С. 36–57.

Плюш О. М. Модель функціонування громадської думки

Громадська думка аналізується як прояв соціального дискурсу. Дискурс розуміється як постійно оновлювана триєдність імпліцитної ментальної моделі суб'єктів, їхньої життєдіяльності, в якій він проявляється, і його артикуляції в ході комунікацій з іншими суб'єктами. Соціетальний дискурс розкривається у всіх сферах громадської організації: дискретних індивідуальних суб'єктів, системних групових суб'єктів і цілісного соціуму. Наголошується, що множинність форм репрезентації громадської думки та функціонування за принципом кругової причинності ускладнюють для дослідника завдання її вивчення.

Ключові слова: громадська думка, дискурс, ментальна модель, життєдіяльність, комунікації, індивідуальні громадяни, групові суб'єкти, соціум у цілому.

Pliusch A. N. Model of public opinion functioning

Public opinion is analyzed as manifestation of the societal discourse. Discourse is understood as a constantly renewed trinity of the implicit mental model of the subjects, their livelihood in which it manifests itself, and its articulation in the process of communication with other subjects. Societal discourse is revealed in all spheres of social organization: discrete individual subjects, systemic group subjects, and socium as a whole. Plurality of the forms of public opinion representation and functioning according to the principle of circular causality makes the task of its studying more complicated for a scholar.

Key words public opinion, discourse, mental model, livelihood, communication, individual citizens, group subject, socium as a whole.

**ПРОБЛЕМИ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ОСІБ
З ДЕФІЦИТОМ ЕКОНОМІЧНИХ РЕСУРСІВ**

Т. І. Бєлавіна, м. Київ

Соціально-психологічні аспекти сприйняття людьми соціально-економічних і соціально-політичних перетворень аналізуються з урахуванням низки чинників, що ускладнюють процес формування правосвідомості. Акцент робиться на економічному статусі як передумові деформації правосвідомості. Правове самовизначення розглядається як процес засвоєння певних цінностей, які стають основою стійкої моральної позиції людини в житті, стимулом до правомірної поведінки, моделювання та визначення норм і правил соціально бажаної поведінки. Злам усталених переконань, настановлень, стереотипів у свідомості і поведінці значної частини громадян України трактується як глибока психічна травма. Стани тривожності, соціальної незахищеності, що загострюються на тлі соціально-економічних і соціально-політичних ускладнень, зокрема розшарування населення за економічним статусом, зростання безробіття, обмеження доступу до ресурсів, визначаються як основна причина зростання протиправних настроїв у суспільстві.

Ключові слова: правосвідомість, правове самовизначення, морально-етичні та правові норми, деформація правової свідомості, соціально-економічний статус, бідність, субкультура невдоволеності.

Проблема. Поглиблення євроінтеграційних процесів вимагає утвердження правових відносин, які сприяли б розвитку правової свідомості відповідно до проголошуваних європейських цінностей. Тому правові норми як “анонімна влада” повинні здобувати в моральній свідомості суспільства все більш широку підтримку і справжній авторитет, набувати соціальної значущості, ставати обов’язковими для виконання. На жаль, способи та методи здійснення економічних і соціальних перетворень в Україні не забезпечують оптимальних змін у правосвідомості громадян. Більше того, вони певною мірою зумовлюють її регрес, який виявляється у світоглядній дезорієнтації, почутті соціальної незахищеності особистості, посиленні криміногенності суспільства. Серед чинників, що ускладнюють процес формування правосвідомості, призводять до її деформації, не останнє місце посідає депривація економічних та інших ресурсів особистості, що може спричинитися до зламу її переконань, настановлень, стереотипів.

Мета статті: проаналізувати соціально-психологічні особливості деформації правової свідомості осіб з дефіцитом економічних ресурсів, привернути увагу до їхнього економічного статусу як можливої передумови деформації правосвідомості.

Посилення майнової нерівності, трансформація сучасної соціальної організації суспільства зумовлені перетвореннями соціально-економічного і соціально-політичного характеру, які супроводжують радикальні зміни відносин власності. Усе це змінює умови і можливість досягнення економічного успіху для всіх категорій населення. У зв’язку із цим постає потреба в нових підходах та механізмах побудови правових відносин, які були б спрямовані на розвиток у громадянина готовності та здатності до пошуку й отримання правової інформації, зацікавленості в дотриманні норм закону, спроможності робити відповідальний вибір у ситуаціях морально-правових колізій.

Ефективність правового регулювання значною мірою залежить від ступеня розвитку правової свідомості громадян. Правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості являє собою сукупність правових уявлень та почуттів, що відображають ставлення людей до наявної або бажаної правової реальності, до поведінки людей у правовій сфері. Як і інші форми суспільної свідомості, зокрема наука, філософія, мораль, релігія, правосвідомість є специфічним засобом духовного пізнання дійсності, якій притаманна відносна самостійність [1]. Аналізуючи психологічні аспекти сприйняття людьми соціально-економічних перетворень, слід враховувати

при цьому низку чинників, які ускладнюють процес формування правосвідомості і можуть призводити до її деформації.

Погляди сучасних фахівців у галузі соціальної та юридичної психології на це питання формуються в ситуації підвищеного інтересу до проблем дотримання прав людини, розвитку правової держави, демократичного суспільства тощо, але загальновизнаного підходу до розуміння правового самовизначення та феномена правосвідомості, а також причин його деформації поки не склалося. Вироблення такого підходу стає особливо актуальним ще й тому, що суспільство з деформованою правосвідомістю не здатне вирішувати сучасних соціальних завдань.

Питання кризи правосвідомості вже не раз поставало і детально аналізувалося в численних дослідженнях [2–5]. Криза правосвідомості полягає у невідповідності очікувань громадян змістові системи права, що проявляється в недовірі до законодавства загалом і до правових інститутів зокрема. Психологічні причини цієї недовіри до певної міри зрозумілі. Наприклад, Л. І. Петражицький, автор психологічної теорії права, свого часу зазначав, що “справедливість є основою інтуїтивного права (правосвідомості)” [4, с. 88]. Сьогодні ж суб’єкт правової поведінки, який має прийняти соціально орієнтоване правове рішення, або сумнівається в здатності закону захистити його права і свободи, або не вірить у справедливість закону взагалі.

Кризу правосвідомості провокує і та обставина, що громадянин нової держави, не встигнувши “прокинутись” від тотального контролю та настановлень попередньої (радянської) правової системи, раптом опинився у просторі правового свавілля. На думку дослідників, суспільна свідомість ще не підготовлена повною мірою до прийняття та проведення глибокої соціально-правової реформи (В. Л. Васильєв, О. В. Землянська). Зокрема, не сприяє формуванню цієї готовності те, що людина опиняється сьогодні між двома протилежними тенденціями: з одного боку – радикальні реформи ліберального характеру, що декларують захист прав і свобод людини, але ігнорують соціальні питання, а з другого – державний патерналізм, функція якого – “захищати просту людину”, але за його декларування економічні і політичні права цієї людини насправді ігноруються [1]. Втративши звичні форми державної підтримки, громадяни в умовах невизначеності раптом опинилися віч-на-віч з конкуренцією, зіткнулися з необхідністю вияву особистої ініціативи, готовності до певних економічних, соціальних і політичних ризиків.

Щоб повніше осмислити причини поглиблення соціальної нерівності, слід визначити основні об’єктивні та суб’єктивні чинники диференціації соціуму. Одним із провідних більшість дослідників вважають економічний чинник, який складають такі показники, як наявність власності, ступінь багатства-бідності, рівень доходу [1; 6–9]. Другим за значенням чинником стратифікації суспільства вважають статус людини за ознакою її службової посади, оскільки остання тісно пов’язана з можливі-

стю доступу до ресурсів (у тому числі фінансових). Завдяки можливості приймати розпорядничі рішення в умовах анонімності інституту влади, детально описаного В. О. Васютинським у монографії “Інтеракційна психологія влади” [9, с. 354], останнім часом виникла особлива група людей, яка набула привілейованого становища в системі владних відносин.

Багатство і влада є провідними не тільки серед об’єктивних, а й суб’єктивних чинників диференціації суспільства. Звернімося до результатів опитування, проведеного у 2012–2013 роках лабораторією мас та спільнот у межах теми “Соціально-психологічні чинники подолання бідності в процесі правового самовизначення”, у якому взяли участь 367 осіб (134 чоловіки та 233 жінки віком від 18 до 62 років). Основними чинниками, що визначають соціальне розшарування суспільства, абсолютна більшість респондентів (92,4% і 90,8% відповідно) назвали дохід і владу, яка відкриває доступ до матеріальних ресурсів. За результатами цього ж дослідження наявність освіти, рівень престижності професії як умову соціальної нерівності визначили відповідно 32,8% і 29,4% респондентів.

Результати дослідження зафіксували також зміну традиційних основ диференціації населення України, згідно з якими бідність звичайно пов’язували із зайнятістю. На жаль, серед сучасних бідних в Україні чимало людей, які працюють. З’явилася навіть нова соціальна категорія – “працюючі бідні”. Отже, у сучасному українському соціумі соціальна стратифікація визначається передусім двома чинниками – економічним (багатство) і кратологічним. Значущість інших критеріїв (освіченість, професійність тощо) істотно знижена. Чимало з них перестають наразі відіграти рівноважувальну роль.

Складається ситуація, за якої працівники як державних, так і приватних установ живуть в умовах постійної тривоги перед дедалі більшим безробіттям, коли право на оплату забезпечується лише в нижніх межах прожиткового мінімуму. Це веде до посилення дезінтеграційних процесів у суспільстві, поляризації і соціальної нерівності, обмеження висхідної мобільності. У кінцевому підсумку нижчі верстви відчужуються від більшості соціальних та економічних ресурсів, а верхні стають жорстко ізольованими і недоступними. Тобто утверджується модель суспільства, абсолютно протилежна задекларованій.

Економічний статус індивіда або групи, за якого вони неспроможні самі оплачувати вартість мінімально необхідних благ, потрібних для підтримання певного рівня життя, прийнятого в суспільстві, визначають як бідність [8; 9, с. 88–89; 10]. Серед психологічних характеристик бідності – страх перед майбутнім, стан відчаю та безнадії, байдужість до власного життя.

Поряд з об’єктивними критеріями ідентифікації бідності активно використовуються суб’єктивні, які передбачають самооцінку людьми власного матеріального стану та його оцінювання представниками інших груп. До бідних відносять тих, кого населення визнає таким, або хто сам

себе відповідним чином ідентифікує. Тобто суб'єктивний критерій базується на уявленнях людей про рівень власної забезпеченості порівняно з представниками інших груп, і саме респонденти виступають експертами в питанні ідентифікації проблеми бідності.

Реакція бідних на їхнє маргінальне становище в поляризованому, індивідуалістично орієнтованому суспільстві визначає особливості їхнього стилю життя, якому зокрема притаманні відмова або низький рівень участі в життєдіяльності основних інститутів суспільства та критичні настановлення щодо політичних партій, громадських організацій, офіційних норм шлюбу, релігії, відмінні від загальноприйнятих статеві взаємини (ранні сексуальні дебюти, "вільні" шлюби, висока частота абортів тощо). Особливе занепокоєння викликає велика кількість дітей і підлітків, змушених через матеріальні нестатки в сім'ях кидати середню школу або через позбавленість опіки держави та сім'ї ставати безпритульними.

Усе це пояснює, чому переважно з бідними асоціюють зазвичай антисоціальну поведінку. Саме з представниками найбідніших груп (безробітними, бездомними тощо), як правило, пов'язують такі асоціальні прояви, як злочинність у різних її проявах, бродяжництво, наркоманія, алкоголізм тощо. Поширеність цих явищ у середовищі бідних значною мірою зумовлена їхньою ізоляваністю від суспільного життя, виключенням із загальноприйнятого просоціально спрямованого способу життя, порушенням або відсутністю соціально бажаних контактів.

Щоб визначити деякі соціальні та морально-правові орієнтири неповнолітніх, ми провели опитування, у якому взяли участь 54 учні (переважно чоловічої статі) з малозабезпечених сімей м. Києва (табл.).

Таблиця

Розподіл відповідей на запитання "Чи вважаєте ви для себе можливим за певного збігу обставин вдатися до перелічених нижче дій?" (у %)

Неправомірні дії	Варіанти відповідей		
	однозначно ні	скоріше так	важко відповісти
крадіжка	78	14	8
отримання користі шляхом обману	34	19	47
отримання користі шляхом застосування сили	83	10	7
отримання або давання хабара	69	29	2
безквитковий проїзд	34	59	7
уживання лайливих слів	36	54	10

Прагнення неповнолітніх змінити навколишній світ також впливає з їхнього перекрученого, хибного інтересу до певних життєвих реалій і може заходити в суперечність з ідеалами, цінностями, цілями суспільства.

Відчуття фатальної безнадії, безперспективності, духовного спустошення, соціального примітивізму суспільної думки певної частини населення призводить до деформації правосвідомості та соціальних відхилень у середовищі неповнолітніх.

Єдиного підходу щодо оцінки того, як “далеко зайшла людина на шляху відчуження від загальноприйнятих норм і цінностей” [5], у рамках досліджень проблем бідності насправді не існує. Ці дослідження характеризуються різними методологічними принципами аналізу співвідношення культури суспільства і субкультури соціальної групи. Досі відкритими залишаються й питання щодо причин та умов виникнення порушень правової соціалізації, особливостей формування ціннісних орієнтацій і моральної мотивації, здійснення моральних вчинків, чинників та умов перебігу процесу правового самовизначення.

Правове самовизначення ми розглядаємо, виходячи із загальновищого розуміння його як соціально-правової ідентифікації себе з правовими категоріями в термінах і сенсах, що є спільними для членів певної соціальної групи, спільноти і які відрізняють її від інших соціальних груп, спільнот. У контексті правового самовизначення важливими стають характеристики тих категорій бідних, які не поділяють суспільних цінностей і навіть якщо усвідомлюють їх, то не діють відповідно до них. Представники цих категорій вирізняються переважанням таких настановлень, як безпорадність, залежність, принижене становище (що пов’язано з низькою мотивацією до праці і досягнень), і відповідно орієнтацією на сьогоднішній день та нездатністю до планування. Це дає підстави вважати бідність чинником порушення прав людини, важливою передумовою деформації її правосвідомості.

Про те, що деформована правосвідомість “залишається правосвідомістю, але перекручує власний зміст, ... звертається до ідеї права, але бере лише схему ... наповнює її власним перекрученим, негідним змістом...”, сприяючи тим самим виникненню “неправового права”, ще в першій половині минулого століття писав І. О. Ільїн у праці “Про сутність правосвідомості” [3, с. 156]. На його погляд, деформацію правосвідомості викликає порушення трьох “аксіом правосвідомості”: а) закону духовної гідності, недотримання якого веде до дефектів самостійності; б) закону автономності як здатності до духовної самодисципліни, порушення якого призводить до того, що людина згодна дотримуватися порядку лише під тиском чужої волі; в) закону взаємного визнання як необхідності прийняття інших, поваги та довіри до них [там само, с. 157-158].

Автор психологічної теорії права Л. І. Петражицький, який визначає право як “особливий клас реальних феноменів, ... етичні переживання, емоції яких мають атрибутивний характер”, звернув увагу на те, що в умовах “нерозумного, злоякісного права відносини базуються на несправедливості”. На його думку, “почуття справедливості повинно регулювати конфлікт між позитивним та інтуїтивним правом”, тобто правосвідомістю

[4, с. 507-508]. У подальшому ці ідеї дістали розвиток у численних сучасних дослідженнях деформації правосвідомості (П. П. Баранов, В. Р. Петров, А. І. Долгова, О. Р. Ратінов, О. В. Землянська).

Загальноприйняте розуміння деформації правової свідомості традиційно припускає наявність деяких зачатків правових поглядів, знань, настановлень, які через різні обставини, умови, у тому числі перелічені вище, перетворилися на якісь інші, неправові конструкції, а в разі крайньої міри спотворення – і в злочинну свідомість. Сучасні дослідники пропонують різні класифікації форм деформації правосвідомості: правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий нігілізм, переродження, правовий дилетантизм, правова демагогія тощо [2, с. 203]. Найбільш поширеними, на їхню думку, є такі:

- *правовий інфантилізм* – недостатній рівень правових знань, настановлень, несформованість правової визначеності, брак позитивного ставлення до закону та інших правових цінностей;

- *правовий ідеалізм* – неадекватне ставлення до права; невинуваті сподівання на те, що шляхом прийняття певного закону можна розв'язати всі проблеми;

- *правовий нігілізм* – свідоме ігнорування вимог закону, злочинний замір на його порушення; найбільш поширена форма деформації правосвідомості осіб усіх верств суспільства, яка відображає ставлення до права у вигляді переконань (що керуватися треба не правом, а власними інтересами) або зневіру в потенційних можливостях права;

- *переродження* – крайня міра спотвореної, дефектної правосвідомості; схоже з правовим нігілізмом, але відрізняється ступенем суспільної небезпеки, а також свідомим запереченням закону та мотивами користі, жорстокості, жадібності.

Вищезгадані класифікації не беруть до уваги моральний аспект проблеми. Натомість особливості моральності є важливим чинником стану правосвідомості осіб з дефіцитом економічних ресурсів. Не менш важливого значення в процесі становлення правосвідомості та правового самовизначення таких осіб має динаміка їхніх етичних, моральних уявлень і настановлень, а також проблема їхньої сталості до стресових впливів.

Висновки. Право як система регулювання суспільних відносин і правосвідомість утворюють спільний простір ціннісного вибору особистості. Смысловим елементом індивідуальної правосвідомості, який відображає її сутність, є цінності. Правове самовизначення забезпечує засвоєння певних цінностей, які стають основою стійкої моральної позиції людини в житті, стимулом до моделювання та визначення норм і правил соціально бажаної та правомірної поведінки.

Становлення морально-правових переконань осіб з дефіцитом економічних ресурсів відбувається в умовах соціально-економічної нерівності та пролонгованої економічної кризи. Це зумовлює суб'єктивну реабілітацію у них таких цінностей і норм, як пасивність, утриманство,

маргіналізує їхню свідомість. Особи, що визнають себе бідними, безпорадними, невдахами, частіше за інших вдаються до виправдання протиправних настроїв, безпринципності, егоїзму і піддаються деструктивним емоціям. Це й стає зрештою причиною протиправної поведінки окремих осіб та зумовлює зростання протиправних суспільних настроїв.

Література

1. *Высоких Ю. В.* К вопросу о первоисточниках правосознания / Ю. В. Высоких // Социум и власть. – 2007. – № 1 (13). – С. 58–60.
2. *Ведерников Ю. А.* Теория держави та права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерников, В. С. Грекул. – 4-те вид., доп. і переробл. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – 224 с.
3. *Ильин И. А.* О сущности правосознания / И. А. Ильин ; подгот. текста и вступ. ст. И. Н. Смирнова. – М. : Зерцало : Система Гарант, 2003. – 398 с.
4. *Петражицкий Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Лань, 2000. – 608 с.
5. *Петров В. Р.* Деформация правосознания граждан России. Проблемы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Петров Владислав Руфович. – Новгород, 2000. – 222 с.
6. *Кіндратець О. М.* Розмежування українського суспільства в процесі демократизації / О. М. Кіндратець // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 32–41.
7. *Кузина Р. З.* Сравнительная социально-психологическая характеристика представителей “бедные” и “богатые” как социальных групп в условиях трансформации общества : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Социальная психология”. – Ярославль, 2007. – 22 с.
8. *Петровська Т.* Соціально-психологічні фактори економічної поведінки / Тетяна Петровська // Соціальна психологія. – 2004. – № 4 (6). – С. 23–35.
9. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Київ. славіст. ун-т, 2005. – 492 с.
10. *Давыдова Н. М.* Депривационный подход в оценках бедности / Н. М. Давыдова // СОЦИС. – 2003. – № 6. – С. 88–96.

Белафина Т. И. Проблемы деформации правового сознания лиц с дефицитом экономических ресурсов

Социально-психологические аспекты восприятия людьми социально-экономических и социально-политических преобразований анализируются с учетом ряда факторов, усложняющих процесс формирования правосознания. Акцент делается на экономическом статусе как предпосылке деформации правосознания. Правовое самоопределение рассматривается как процесс усвоения конкретных ценностей, которые становятся основой стойкой жизненной моральной позиции человека, стимулом к правомерному поведению, моделированию и определению норм и правил социально желательного поведения. Ломка привычных убеждений, установок, стереотипов в сознании и поведении значительной части граждан Украины трактуется как глубокая психическая травма. Состояния тревожности, социальной незащищенности, обостряющиеся на фоне социально-экономических и социально-политических осложнений, в частности резкого расслоения населения по признакам экономического статуса, роста безработицы, ограничения доступа к

ресурсам, определяются как основная причина роста противоправных настроений в обществе.

Ключевые слова: правосознание, правовое самоопределение, морально-этические и правовые нормы, деформация правового сознания, социально-экономический статус, бедность, субкультура неудовлетворенности.

Belavina T. I. Sense of justice deformation in individuals with economic resource deficit

Social-psychological aspects of people's perception of socio-economic and socio-political transformations are analyzed with the view to a number of factors which complicate the process of sense of justice formation. The emphasis is placed on the economic status as a precondition of sense of justice deformation. Legal self-determination is viewed as a process of internalizing certain values, which become the basis of a stable moral life position of an individual, an incentive for good behavior, as well as modeling and determination of norms and rules of socially desired conduct. Change of habitual beliefs, attitudes and stereotypes in the consciousness and behavior of a substantial number of Ukraine's citizens is interpreted as a deep psychic trauma. The state of anxiety and social insecurity aggravating in the context of social-economic and social-political problems, namely, sharp stratification of the population according to their economic status, increase of unemployment, and restricted access to resources is determined as the main reason for growing unlawful sentiments in the society.

Key words: sense of justice, legal self-determination, moral-ethical and legal norms, sense of justice deformation, socio-economic status, poverty, subculture of dissatisfaction.

ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФЕНОМЕНА ГРОМАДСЬКОЇ УЧАСТІ

А. А. Варягіна, м. Київ

Висвітлюється проблематика вивчення феномена громадської участі, визначаються особливості розуміння цього поняття в західній і вітчизняній дослідницьких традиціях. Проводиться порівняльний аналіз змістового обсягу тлумачення “громадська участь” та пов’язаних з ним понять “соціальна участь”, “громадянська участь”. Систематизуються наявні підходи до типології та аналізу процесу громадської участі. Розглядаються основні вектори спрямованості громадської участі (горизонтальний та вертикальний), окреслюється проблематика пошуку соціально-психологічних детермінант цього виду участі.

Ключові слова: громадська участь, громадянська участь, соціальна участь.

Проблема. Останнім часом у різних сферах суспільних відносин спостерігається зростання кількості громадських організацій та окремих громадян, які беруть активну участь у розв’язанні соціально-політичних проблем суспільства. За даними Державного комітету статистики, станом

на початок 2013р. в Україні зареєстровано 365 746 громадських об'єднань, у тому числі 91 317 громадських рухів, враховуючи місцеві осередки [1]. Лідерами українських громадських організацій широко застосовуються західні технології участі, тиражуються моделі залучення громадян до суспільно-політичних процесів, проводиться робота з формування соціально активної позиції. Ці та інші тенденції сприяли стрімкому зростанню інтересу до феномена громадської участі серед дослідників та практиків таких наукових сфер, як соціологія, політологія, соціальна психологія, філософія, методологія державного управління тощо. Цим, власне, пояснюється співіснування якісно різних підходів і теорій, які інтерпретують зазначене явище. Технологізація процесів залучення громадян до суспільного життя, різноплановість наукових підходів, відсутність єдиної методологічної бази призвели до термінологічної плутанини, невпорядкованого використання такого поняття, як “громадська участь”. Відповідно набула актуальності потреба аналізу методологічних підходів до розуміння і використання зазначеного терміна у вітчизняній та західній дослідницьких практиках.

Мета статті: проаналізувати змістове наповнення визначень громадської участі, співвіднести їх із пов'язаними з нею поняттями і таким чином окреслити її як об'єкт досліджень соціально-політичної психології та інших наук.

Для досягнення поставленої мети ми застосували теоретичні методи наукового пошуку: аналіз, синтез, осмислення й узагальнення соціальної, політичної, психологічної і науково-методичної літератури з означеної проблематики. Було використано також структурно-функціональний метод, в основі якого лежить аналіз відмінностей між структурними і функціональними категоріями.

Сучасна наукова література – ані вітчизняна, ані зарубіжна – не дає однозначного визначення поняття “громадська участь”. Найбільш широку теоретичну базу для вивчення проблеми участі як такої пропонують праці західних, зокрема американських, політологів, соціологів та психологів. Дослідження проблем участі були розпочаті в США ще на початку ХХ ст., але на той час вони мали переважно емпіричний характер (В. А. Андерсон, Б. Барбер, Дж. Ф. Шмідт і В. С. Рохрер). Увага дослідників зосереджувалася на аналізі участі в діяльності місцевої громади, зокрема впливу моделі сім'ї, соціального статусу, статі суб'єкта на характер участі в житті спільноти в сільському і міському середовищі. У 50–60-х роках акцент поступово змістився на вивчення кореляції між демографічними чинниками, економічним добробутом і типами громадської та соціальної участі [2]. У 70-х – на початку 80-х років інтерпретація громадської діяльності в спільнотах еволюціонувала від радикалістських підходів, де її розглядали фактично як сприяння класовій боротьбі, до стратегій, спрямованих на досягнення соціально позитивних змін та здійснення соціально-

політичного впливу громад на місцеві органи влади. Саме тоді дослідники перенесли центр своєї уваги на такі аспекти участі, як благодійність і волонтерство, тобто види діяльності, спрямовані на покращення життя соціально слабких та незахищених верств населення.

Сьогодні феномен участі став предметом вивчення не тільки соціологів – він охоплює широкий спектр предметних сфер, у тому числі політики, психології, економіки, архітектури, планування, державного управління тощо. У найбільш широкому розумінні сучасні західні дослідники визначають участь як “ситуативну практику”, що реалізується в межах певного територіального і соціального простору з властивими йому політичними, соціальними, культурними та історичними особливостями [3]. Виділяють громадську участь (Public Participation), соціальну участь (Social Participation) та громадянську участь (Civic, Citizen Participation) тощо.

Завдяки західним дослідникам *громадську участь* (Public Participation) усе частіше розглядають не тільки як самостійний вид участі, а і як узагальнене поняття. У *першому* випадку під громадською участю розуміють процес об'єднання різних груп зацікавлених сторін з метою спільного розроблення рішень задля розв'язання складних питань і досягнення консенсусу із цих питань як усередині спільноти, так і в процесі діалогу з владою [4]. Громадську участь розглядають як процес двосторонньої комунікації та кооперації, покликаний виявити всі аспекти суспільної проблеми, відшукати можливості її розв'язання, сприяти розробленню альтернатив та прийняттю рішень. Громадська участь ставить за мету усунути або мінімізувати ймовірність виникнення конфліктів між учасниками суспільного процесу шляхом створення можливостей для ефективного вирішення питання, перш ніж ставлення до проблеми стануть поляризованими [5]. Схожу інтерпретацію цього терміна пропонують російські та вітчизняні вчені. Так, російський політолог О. Ю. Сунгуров визначає громадську участь як “безперервний двоспрямований процес взаємодії між громадянами і органом влади (установою, відомством), що відповідає за прийняття рішення” [6]. За визначенням українських дослідників [7], громадська участь є процесом, що відбувається в межах громади для організації громадян на реалізацію їхніх цілей через діяльність недержавних організацій з метою здійснення впливу на процес прийняття рішень.

У *другому* випадку під громадською участю розуміють дії, спрямовані на задоволення суспільних інтересів окремих індивідів і груп у повсякденному житті, “у просторі для діяльності, що не пов'язана з державою і ринком” [8, с. 5], за участі в діяльності різних місцевих асоціацій та неформальних груп, підтримки традицій, надання взаємної допомоги, сприяння місцевим соціальним установам та організаціям тощо [9, с. 4-5]. Тобто під громадською участю розуміють будь-який процес узагалі, який передбачає участь громадськості у розв'язанні суспільних про-

блем, прийнятті та ухваленні рішень [4]. У цьому разі громадська участь включає в себе де-факто предметне поле, яке традиційно належить до громадянської та соціальної участі.

Громадянська участь (Civic, Citizen Participation) – участь осіб у різних структурах і демократичних інститутах, яка передбачає об'єднання індивідів у групи для розв'язання проблем спільноти. Західні дослідники часто розглядають громадянську участь як вертикальну участь (участь у партнерстві та управлінні) або як форму колективного управління [4]. Вона тісно пов'язана з політичною участю, яку іноді навіть розглядають як вид громадянської участі [10]. На думку М. Р. Холмської, громадянська участь – це дії, спрямовані на задоволення суспільних інтересів за рахунок участі громадян у процесі планування і прийняття рішень спільно з органами влади, громадський контроль за їх виконанням, тобто перерозподіл влади, “залучення керованих до керування” [11].

Загалом виділяють такі функції громадянської участі: залучення спільноти до розв'язання соціальних проблем, насамперед через надання можливості широкому колу індивідів брати безпосередню участь у прийнятті рішень, які стосуються їхнього життя; забезпечення контролю громадськості за прийняттям та реалізацією рішень влади; сприяння зростанню соціальної згуртованості та соціальної ідентичності членів спільноти; підвищення рівня задоволеності населення від ефективних політичних рішень; вплив на особистісний розвиток індивідів, зростання їхньої соціальної і громадянської компетентності та активності [7].

На відміну від громадянської, **соціальна участь** (Social Participation) являє собою горизонтально спрямовану колективну діяльність людей, здійснювану ними в рамках повсякденного життя і спрямовану на задоволення суспільного інтересу. Соціальна участь звертається здебільшого до природи і простору особистості та відображає діяльність людей за асоціацією у формальних і неформальних контекстах (залучення в неформальні групи, до роботи у формальних організаціях для участі в культурній, дозвільній та соціальній діяльності асоціацій і груп). Нерідко люди обирають участь у житті громади через низку причин, які не мають очевидного стосунку до діяльності держави, установ і процесів управління. Тому, відповідно до концепції соціальної участі, дослідники приділяють особливу увагу вивченню чинників, що впливають на цей процес діяльності в групах: розуміння, відповідальність, зобов'язання, відданість, ідентифікацію та ін. [12, с. 220]. Відтак у контексті соціальної участі вивчаються рольові відносини, які передбачають залучення індивідів у зв'язки зі спільнотою: член сім'ї, друг, сусід, студент, працівник, волонтер, член різних організацій (за віросповіданням, захопленнями, територіальною ознакою тощо).

Згідно з наведеною концепцією [13] місце громадської участі – десь посередині між громадянською та соціальною. Вона може мати два основних вектори спрямованості: а) вертикальний (громадянська участь) –

спрямований на задоволення суспільних інтересів за рахунок участі громадян у процесі планування і прийняття рішень спільно з органами влади, здійснення цивільного контролю за їх виконанням; б) горизонтальний (соціальна участь) – спрямований на задоволення суспільних інтересів окремих індивідів і груп у повсякденному житті, пов'язаний з діяльністю поза межами державних та ринкових сфер. Виокремлення цих видів участі як самостійних не заперечує їхньої взаємозалежності і динамічної взаємодії. Одні види участі за певних обставин можуть “перетікати” в інші [14]. Цікаву схему взаємозв'язку між горизонтальним і вертикальним векторами участі (рис. 1) пропонує, зокрема, І. А. Скалабан [13]. Дослідниця наголошує, що за певних умов процес громадської участі може підкріплюватися процесами асоціювання, переводячи участь зі сфери неформалізованих практик у сферу формалізованих, що проявляється у створенні певних об'єднань, спільнот, організацій, рухів і партій.

Рис. 1. Взаємозв'язок між горизонтальним і вертикальним рівнями громадської участі за І. А. Скалабан [13]

Ще одна проблема інтерпретації феномена громадської участі пов'язана з труднощами перекладу та великою кількістю синонімічних значень. Так, в англійській мові для визначення описаних нами видів участі використовують три самостійні терміни: public, civic, social participation. У разі ж перекладу на російську та українську мови “громадська” і “соціальна” стають, власне, синонімами. Крім того, серед вітчизняних експертів та філологів досі тривають дебати щодо відмінностей між лексичними значеннями понять “суспільна” і “громадська”. При цьому в дослідженнях західних учених натрапляємо на ті ж самі концепції з

прив'язкою до термінів “public involvement”, “community involvement”, “stakeholder involvement”, “public-government decision making”, “public consultation”, “public management” чи “co-management” [5; 15].

Американський дослідник Тім Боннеманн, який вивчає проблему “Відкритого Уряду”, пропонує чотири аспекти громадської участі, за якими, на його думку, можна було б відмежувати цей термін від близьких до нього за змістом:

1. Громадська участь поширюється безпосередньо на прийняття рішень або (політичних) завдань.

2. Громадська участь не обов'язково передбачає участь усіх громадян. Ідеться лише про тих членів громади, які виявляють інтерес до питання, зацікавлені в його вирішенні або права яких безпосередньо зачеплені. Кількість таких осіб може бути як надзвичайно великою, так і дуже незначною.

3. Громадська участь передбачає широкий спектр очікуваного впливу з боку учасників. Жодна їхня ініціатива не повинна бути проігнорована тими, хто приймає остаточне рішення.

4. Успіх громадської участі вимірюється згори донизу, а не знизу догори. Велику роль відіграє готовність і здатність тих, хто приймає рішення, ініціювати, вести і підтримувати процес громадської участі від початку до кінця [15].

Як одну з проблем характеристизації феномена громадської участі можна виділити невиробленість узгодженої та усталеної позиції дослідників щодо якісних характеристик цього виду участі, особливо її соціально-психологічних особливостей. Спробу розглянути громадську активність як процес, що детермінується одночасно зовнішніми (соціальними) і внутрішніми (психологічними) чинниками, зробили дослідники британської Національної ради у справах добровільних організацій [4]. Згідно з представленою ними концепцією громадська активність обумовлюється сукупною дією чотирьох індивідуальних чинників: мотивів, імпульсів (емоційні реакції, особисті події життя, зовнішні впливи); ресурсів (матеріальних, інтелектуальних, емоційних); умов (наявність часу, приміщення для зустрічей; підтримка місцевої влади; підтримка однодумців; матеріально-технічне забезпечення; ефективний менеджмент тощо) (рис. 2). На їхню думку, причини, за яких люди починають, продовжують або припиняють громадську участь, формуються на підставі низки чинників, які з часом “зміщуються” за значенням і, власне, формуються або набувають ваги під впливом самого процесу участі.

Британські дослідники вважають, що зазначені процеси детермінуються низкою чинників, серед яких (рис. 3):

- індивідуальні чинники, а саме: мотиви, імпульси, ресурси, можливості;
- взаємини та соціальні зв'язки, у тому числі в сім'ї людини, серед друзів, сусідів, колег;

- групи та організації, в яких люди беруть участь, їхня структура, внутрішні процеси та культурна складова;
- місцеве навколишнє середовище і місце розташування, у тому числі локальний простір, події, інститути і політика;
- більш широке коло соціальних і глобальних чинників, включаючи події національного значення, соціальні рухи і довгострокові соціальні і глобальні тенденції [там само].

Рис. 2. Формула громадської участі

Рис. 3. Чинники, що формують участь

За умови більш глибокого погляду на психологічну складову формування громадської участі можна зауважити, що громадська участь людини обумовлюється глибинними особистісними структурами, які становлять мотиваційно-ціннісну сферу її особистості. У цій сфері поєднуються такі складові, як інтереси, мотиви, потреби, настановлення, пере-

конання, цінності. Саме на цьому рівні акумулюється потенціал активності особистості, формується її внутрішня готовність до дії. Саме цінності (особистісні, соціальні і духовні) – суб'єктивні уподобання людей, їхні уявлення про бажані та небажані події, їхню суспільну значущість [16] – багато в чому обумовлюють специфіку поведінки особистості, напрям її діяльності, форму участі. Крім того, важливим аспектом, що визначає участь індивіда в суспільній діяльності, є цільовий компонент. Цілі – одна з важливих форм прояву мотивів у діяльності та свідомості людини. Поєднуючи індивідуальну життєдіяльність із життєдіяльністю соціуму, особистісні смисли і ціннісні орієнтації людини визначають її індивідуальну громадську позицію, сприяють соціально-політичному самовизначенню та вибору певного виду участі.

Висновки. Підбиваючи підсумки, хочемо зазначити, що проблема конвенціоналізації поняття “громадська участь” актуальна не тільки для вітчизняного наукового середовища. Спроби впровадження єдиного термінологічного підходу бачимо в західній [4; 5; 9] та російській [6; 13] дослідницьких практиках, але наявність різних за змістом концепцій серед дослідників та велика кількість синонімічних значень використовуваного ними поняття значно ускладнюють розв’язання означеної проблеми.

У наукових підходах до визначення громадської участі наразі спостерігаються такі основні тенденції: а) розуміння громадської участі як самостійного виду участі, загалом спрямованого на задоволення громадських інтересів за рахунок участі громадян у процесі спільного планування та прийняття рішень усередині спільноти та в процесі діалогу з владою; б) тлумачення громадської участі як узагальненого поняття, під яким розуміють будь-який процес участі громадськості в реалізації суспільних інтересів як за рахунок участі громадян у процесі планування і прийняття рішень спільно з органами влади та громадського контролю за їх виконанням, так і за рахунок здійснення діяльності поза межами державних та ринкових сфер. Отже, громадська участь має вертикальний і горизонтальний вектори спрямованості та поєднує в собі такі види участі, як громадянська (у тому числі політична) і соціальна.

Завдяки аналізу фахових джерел вдалося виявити велику кількість типологій участі, але всі вони, на жаль, не надають належної уваги розглядові якісної специфіки громадської участі, особливо в її соціально-психологічному контексті. Постає актуальне питання пошуку емпіричних індикаторів, які давали б змогу надійно відрізнити громадську участь від інших видів участі.

Поряд із зовнішніми чинниками розгортання процесу громадської участі важливо, на нашу думку, враховувати індивідуальні (психологічні) чинники, зокрема мотиваційно-ціннісні характеристики індивіда, учасника суспільних відносин. Визначення цих чинників та їх характеристика дали б, безперечно, змогу значно розширити уявлення про громадську участь як важливу складову соціально-політичного процесу.

Література

1. Кількість зареєстрованих політичних партій та громадських організацій в Україні на 01.01.2013 року [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. Експрес-випуск. – 2013. – №05 – б. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2013/03_13/53.zip
2. *Putnam R. D.* Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community / Robert. D. Putnam. – New York : Simon and Schuster, 2000. – 541 p.
3. *Cornwall A.* Locating citizen participation / Andrea Cornwall // IDS Bulletin. – 2002. – Vol. 33 (2). – P. 49–58.
4. Pathways through participation: What creates and sustains active citizenship? [Електронний ресурс] / Brodie E., Hughes T., Jochum V., Miller S., Ockenden N., Warburton D. : Final report. – [2011, September]. – Режим доступу : http://www.pathwaysthroughparticipation.org.uk/wp-content/uploads/sites/3/2011/09/Pathways-Through-Participation-final-report_Final_20110913.pdf
5. *Bonnemann T.* What is public participation. [Електронний ресурс] / T. Bonnemann. – Режим доступу : <http://www.intellics.com/blog/2008/03/24/what-is-public-participation/>
6. *Сунгуров А. Ю.* Общественное участие как условие формирования гражданского общества [Электронный ресурс] / А. Ю. Сунгуров. – Режим доступа : <http://www.prof.msu.ru/publ/conf/index.html>
7. Посібник з участі громадськості. Проект “Голос громадськості” / за ред. Дж. Г. Холдар, О. Захарченко. – К. : Міжнар. центр перспектив. досл., 2002. – 116 с.
8. Carnegie UK Trust: The shape of civil society to come: report from the Inquiry into the Future of Civil Society in the UK and Ireland. – London : CarnegieUK Trust, 2007.
9. *Hewton K.* Patterns of Participation: Political and Social Participation in 22 Nations / K. Hewton, H. Giebler // Discussion Paper. SP. IV. – Berlin, 2008.
10. *Платонова Д. В.* Социальная сущность и формы участия аудитории в деятельности СМИ : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. : 10.01.10 “Журналистика” / Д. В. Платонова. – М., 2007. – 19 с.
11. *Холмская М. Р.* Политическое участие как объект исследования. Обзор отечественной литературы [Электронный ресурс] / М. Р. Холмская // ПОЛИС. – 1999. – № 5. – С. 170–176. – Режим доступа : <http://www.civisbook.ru/files/File/Kholmская-1999-5.pdf>
12. *Warner W. K.* Problems of participation [Електронний ресурс] / W. K. Warner // Journal of cooperative extension. – 1965. – № 4. – P. 219–228. – Режим доступу : <http://www.joe.org/joe/1965winter/1965-4-a5.pdf>
13. *Скалабан И. А.* Общественное участие: теоретико-методологические проблемы интерпретации [Электронный ресурс] / И. А. Скалабан // Современные исследования социальных проблем. – 2011. – №2(06). – С. 216–220. – Режим доступа : <http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2011/02/70.pdf>
14. *Melucci A.* Challenging Codes: Collective Action in the Information Age. / A. Melucci. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996.
15. *Bonnemann T.* Public participation four common misconceptions [Електронний ресурс] / T. Bonnemann. – Режим доступу : <http://www.intellics.com/blog/2010/09/25/public-participation-four-common-misconceptions/>

16. Білоус І. Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації [Електронний ресурс] / І. Білоус. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=76&c=1834>

Варягина А. А. Проблемы интерпретации феномена общественного участия

Освещается проблематика изучения феномена общественного участия, определяются особенности понимания данного понятия в западной и отечественной исследовательских традициях. Проводится сравнительный анализ смыслового объема толкования “общественное участие” и связанных с ним понятий “социальное участие”, “гражданское участие”. Систематизируются имеющиеся подходы к типологии и анализу процесса общественного участия. Рассматриваются основные векторы на направленности общественного участия (горизонтальный и вертикальный), обозначается проблематика поиска социально-психологических детерминант данного вида участия.

Ключевые слова: общественное участие, гражданское участие, социальное участие.

Variagina A. A. Issues of interpretation of the public participation phenomenon

The article is devoted to the problem of studying the phenomenon of public participation and determination of peculiarities of the concept interpretation in Western and national research traditions. It includes the comparative analysis of the semantic interpretation of the notion "public participation" and the notions of social participation and civic participation, which are related to it. The systemization of the available approaches to the typology and analysis of the public participation process are described. Main vectors of public participation (horizontal and vertical) are considered. The issues of identifying social-psychological determinants of that kind of participation are outlined.

Key words: public participation, civic participation, social participation.

СОЦІАЛЬНА ДОВІРА ЯК УМОВА СТАНОВЛЕННЯ СУБ'ЄКТА ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

А. О. Краснякова, м. Київ

Соціальну довіру розглянуто як умову становлення суб'єкта політичного життя. Показано вплив соціальних інтернет-мереж на залучення користувачів до політичного життя. Наведено результати дослідження рівня соціальної довіри української молоді, яка активно взаємодіє у різноманітних соціальних інтернет-мережах. З'ясовано, що сучасна українська молодь має високий рівень довіри по горизонталі, зокрема до зареєстрованих у соціальних мережах друзів, і низький рівень довіри по вертикалі – до політичних інститутів, державних і політичних діячів, суддів, правоохоронних органів, представників сфери послуг.

Ключові слова: довіра, поріг довіри, соціальні інтернет-мережі, Інтернет, суб'єкт політичного життя.

Українці протягом останніх років залишаються одними з найбільш незадоволених і найбільш недовірливих у Європі.

Є. І. Головаха

Проблема. Соціальні й політичні зміни, що відбуваються в Україні, актуалізують науковий інтерес до феномена соціальної довіри насамперед як до основи суспільної стабільності. Наявність довіри в суспільстві є найважливішим компонентом усіх людських стосунків і водночас ключовим критерієм, на підставі якого індивід пізнає та аналізує навколишній світ. Адже йдеться про одну з найперших категорій, яка формується у людини з її приходом у світ і яка забезпечує цілісність її буття – злиття минулого, сьогодення і майбутнього в єдиний акт життєдіяльності.

Особливістю сьогодишньої дійсності є стрімке, як лавина, зростання обсягів електронної інформації про політичне життя в країні. У цих умовах, власне, і відбувається формування уявлень молодого покоління про політику, владу, про себе як суб'єкта політики, про взаємодію з іншими людьми і світом. У суспільно-політичне життя країни вступає нова генерація – кіберпокоління, соціалізація якого відбувається під впливом новітніх інформаційно-комунікативних технологій в умовах політично нестабільного суспільства. Тому актуальним завданням науковців є дослідження рівня соціальної довіри – важливої умови цього процесу. (Під умовою розуміємо *особливості реальної дійсності*). На процес становлення молодого покоління як суб'єкта політичного життя значною мірою впливає соціальна довіра.

Мета статті: розглянути соціальну довіру як умову становлення суб'єкта політичного життя; представити результати дослідження рівня соціальної довіри української молоді, яка активно взаємодіє в інтернет-просторі, зокрема в соціальних мережах.

Існують різні підходи до визначення дефініції феномена довіри, але це не заважає вченим, а навпаки, розширює поле наукових розвідок і наповнює поняття “довіра” новими змістами. Уже мислителі XVIII ст. (Дж. Локк, І. Кант, Е. Дюркгайм) розглядали довіру в контексті суспільних відносин, убачаючи в ній неодмінну умову розвитку суспільства. З часом змістове наповнення феномена довіри значно розширюється. Про це свідчать, зокрема, праці Дж. Александера, І. В. Антоненко, Б. Барбера, Ф. Ю. Василюка, В. Вілюнаса, М. Вудкок, Е. Гідденса, А. Г. Ефендієва, Ш. Ейзенштадта, В. П. Зінченка, Дж. Коулмена, Н. Лумана, Р. Патнема, З. Ратайчак, А. Селігмана, Т. П. Скрипкіної, В. В. Століна, П. Штомпки, Ф. Фукуями та ін. *Довіру* визначають як феномен, котрий забезпечує потребу індивіда в безпеці, самоактуалізації, повазі та визнанні ідентичності (Е. Еріксон, Т. Говір); особливу форму віри, що виявляється у формі соціально-психологічного настановлення особистості щодо світу (у тому числі щодо інших людей) і себе; умову розвитку, зміни та перевтілення

людини, яка дає їй змогу ризикувати і випробовувати себе та свої можливості (Т. П. Скрипкіна); фундаментальну основу всіх соціальних відносин, яка забезпечує нормальне функціонування держави, інтеграцію й стабільність у суспільстві (Ф. Фукуяма); взаємообмін ресурсами між підсистемами суспільства (А. Г. Ефендієв, Т. Парсонс); неодмінну передумову становлення громадянського суспільства, ключову характеристику його розвитку (Дж. Александер, Ш. Ейзенштадт, Н. Луман, А. Селігман, Л. Ронігер, Ф. Фукуяма); вихідне психічне ставлення між людьми, що виконує роль фільтра в процесі отримання інформації (Б. Ф. Поршнєв). Узагальнюючи різні трактування дефініції “соціальна довіра”, відома дослідниця В. Міжтал стверджує, що довіра, по-перше, робить соціальне життя передбачуваним; по-друге, створює почуття спільноти і, по-третє, полегшує спільну роботу людей разом.

Отже, аналіз численних теорій і концепцій щодо визначення феномена довіри і соціальної довіри, зокрема, показав: 1) майже всі дослідники однакостайні в тому, що соціальна довіра є основою всіх соціальних відносин, що забезпечує інтеграцію та стабільність у суспільстві; 2) від рівня соціальної довіри залежить психологічне благополуччя людини в будь-якій спільноті, її самопізнання, саморозвиток, самовдосконалення і саморозкриття [1–6]. Як слушно зауважує Т. М. Титаренко, довіра є “основою формування позитивного самовідчуття, бажання йти назустріч новому, засвоювати новий досвід, нові діяльності” [6, с. 138].

Зasadничою базою нашого дослідження стали:

1) *концепція соціальної довіри Ф. Фукуями*. На думку дослідника, довіра, народжуючись в особистісних взаєминах, може накопичуватися на середньому рівні соціальної взаємодії – рівні громадянського суспільства – і привести до створення атмосфери довіри в суспільстві. Це та ключова характеристика розвинутого людського суспільства, що виявляється як на індивідуальному рівні, так і на рівні соціальному. Саме довіра, а не ринкові відносини чи національні традиції, визначає прогрес, успіх “самореалізації” конкретного суспільства [2, с. 17–18];

2) *концепція Е. Гідденса*, згідно з якою довіра є інтегральним настановленням практичної свідомості, що організовує і спрямовує дії людей у “суспільстві ризику”, допомагає суб’єктам конструювати свій соціальний простір, дає змогу орієнтуватися в неструктурованому світі і виявляється на *персоніфікованому* рівні (довіра до людей, співпраця, взаємовідповідальність, упевненість у чесності інших) і рівні *довіри до абстрактних систем* (довіра до організацій, інститутів, підсистем соціуму) [3, с. 66];

3) *дослідження довіри Т. П. Скрипкіної*, результатом яких став висновок: довіра до світу й інших людей визнається однією з найважливіших умов становлення суб’єктності особистості [4, с. 39];

4) *суб’єктний підхід у психології*, відповідно до якого тільки людина як окрема жива істота, а не якесь надіндивідуальне, безтілесне суще може мислитися справжнім суб’єктом суспільно-політичного життя. У

кожній емпіричній людській істоті закладений потенціал політичної активності як активності, спрямованої на налагодження оптимальних стосунків зі своїм соціальним оточенням. І залежно від різних умов (внутрішніх і зовнішніх) цей потенціал так чи інакше актуалізується [5].

Отже, обов'язковою умовою налагодження оптимальних стосунків із соціальним оточенням є соціальна довіра, яка сприяє відкритим, позитивним суб'єкт-суб'єктивним взаємовідносинам між людьми (сторонами довіри) і відображає впевненість у порядності й доброзичливості іншої сторони, з котрою особистість має ті чи ті стосунки. Будучи основою суспільних відносин, **соціальна довіра постає як очікування, яке виникає у членів спільноти, стосовно того, що інші члени будуть поводитися більш-менш передбачувано, чесно, розуміючи при цьому потреби оточення** [2, с. 52]. Соціальна довіра виявляється як *міжособистісна довіра* (між членами суспільства) і *довіра до абстрактних систем* (державних структур, політичних і громадських інститутів тощо). У разі високого рівня довіри в суспільстві всі сфери життя (економіка, політика, право) функціонують значно краще, з більшою користю для членів суспільства. У разі ж низького її рівня в суспільстві спостерігається соціальна напруженість і політичні конфлікти. Їх виникнення пояснюється тим, що кожна людина має *пориг довіри*, а саме той критичний момент, від якого довіра переходить у недовіру. Він залежить від індивідуальних особливостей людини, а також конкретного досвіду її взаємодії з іншими суб'єктами суспільно-політичного життя. У контексті нашого дослідження є сенс стисло розглянути особливості реальної дійсності, які зумовлюють виникнення довіри або недовіри в політиці.

Особливістю виникнення довіри в політиці є те, що довіра виникає тут як "кредитування" суспільством політичних сил або окремих політиків. Отримуючи підтримку на виборах, політики, так би мовити, обмінюють свої зобов'язання щодо реалізації колективних цілей на довіру електорату. Якщо, наприклад, недовіра до органу державної влади чи діяча виникає у людини відразу після невдалого спілкування з органами влади з приводу якоїсь болючої проблеми, то недовіра до політичних партій, блоків, лідерів та окремих діячів є результатом усвідомлення людиною невиконання ними взятих на себе зобов'язань. Форми прояву недовіри можуть бути різними: від абсентеїзму (відмова від участі у виборах) до широкомасштабних акцій протесту проти офіційного політичного й економічного курсу країни.

Українське суспільство всі двадцять років свого незалежного державницького існування характеризується як суспільство з низьким рівнем суспільної довіри. За оцінкою Є. І. Головахи, "українці протягом останніх років залишаються одними з *найбільш незадоволених і найбільш недовірливих* у Європі. Так, 73% українського населення "зовсім не вірить у можливість змін на краще" [1]. Причиною такого становища експерти вважають постійні переструктурування політичного простору в Україні.

Кожна політична сила, отримуючи кредит довіри на виборах, намагається узаконити свої ідеї суспільно-політичного розвитку країни, нівелюючи при цьому всі інші. Як наслідок – українське суспільство живе за різними політичними парадигмами: одночасно з утвердженням атрибутів демократії, правової держави і громадянського суспільства зберігаються ознаки авторитарного режиму з елементами номенклатурного бюрократизму. Домінуючим виміром такої ситуації є товарно-грошові відносини, які спричиняють культивування грошового прагматизму, соціального дарвінізму та цинізму як визначальних життєвих стратегій громадян. Як зазначається в Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року, “масове суспільство втратило моральні орієнтири і перебуває у переважному стані апатії, розгубленості і зневіри” [7].

Проте низький рівень соціальної довіри не завжди і не обов’язково народжує високу політичну активність громадян. Ставлення до владних структур, політики і політиків проходить у своєму розвитку кілька етапів, вважає російський дослідник М. Урбан. “На початковому етапі виникає персональне відчуження від політики. Потім наростає соціальне роздратування, яке супроводжується настроями смутку, безвиході й апатії. Соціальне роздратування сублімується в агресивність, яка спрямована проти владних структур або проти штучно сконструйованого образу ворога, і виникає феномен масового відчужено-ворожого ставлення до політики, політиків і до владних структур” [8, с. 69]. Якщо ж суспільство стикається з проблемами недовіри політичному режиму, економічній і суспільній системі, то альтернативним виходом для людини може стати високий рівень довіри в межах існуючих соціальних груп – родини, релігійної організації, кола друзів. Цю закономірність виявив відомий польський дослідник феномена довіри П. Штомпка. Його висновки підтверджуються і результатами двадцятирічних досліджень українських соціологів: “на фоні низького рівня довіри українських громадян до інститутів влади відносини довіри зводяться здебільшого до найближчого життєвого та родинного кола” [1].

Таким “життєвим колом” для сучасної молоді людини все частіше стає коло “друзів”, зареєстрованих на персональній сторінці в соціальних мережах. Значимо, що популярність соціальних мереж серед молоді віком від 15 до 21 року стрімко зростає. Так, результати соціологічного дослідження “Сучасна молодь України”, проведеного Інститутом Горшеніна у березні 2013 р., показали, що 72,3% опитаних молодих людей уже не уявляють свого життя без Інтернету та спілкування в соціальних мережах. Кожний другий молодий українець не зміг би прожити без спілкування в соціальних мережах – принаймні 49,6% опитаних стверджують, що “не уявляють життя без них”.

Аналізуючи причини зростання популярності соціальних мереж, ми дійшли висновку, що не тільки технічні переваги (відкритість, доступність, незалежність від зовнішнього контролю і політичної цензу-

ри) роблять соціальні мережі такими популярними. Соціальні мережі вже не просто зручний засіб комунікації, це – відкритий майданчик для обговорення новин і політичних дискусій. Майже всі суб'єкти політики (органи державної влади, політичні і громадські організації, діячі, друковані ЗМІ та окремі журналісти) мають офіційні сайти з чатами, форумами, персональними блогами і представлені в різних соціальних мережах. Реальністю сьогодення є і те, що інформація в соціальних мережах (розміщена, наприклад, на стрічках новин) може бути миттєво поширена у всесвітній мережі Інтернет – тобто швидше, ніж інформація з офіційного сайту. Користувачі мережі мають змогу не тільки вільно обговорювати, коментувати та інтерпретувати політичну інформацію, а й вільно поширювати її на широкий загал. У процесі створення і поширення контенту молода людина набуває ознак суб'єкта суспільно-політичного життя, й утворене нею мережеве середовище поступово стає тим новим соціальним простором, де відбувається своєрідний процес політичного дозрівання та усвідомлення свого суб'єктного політичного "Я".

Умовою суб'єкт-суб'єктної взаємодії користувачів у соціальних мережах є, зрозуміло, наявність *довіри* [5]. При цьому слід враховувати, що рівень довіри в суспільстві складається з довіри *по горизонталі* (між членами суспільства) і *по вертикалі* (між членами суспільства і владними структурами). *Довіра по вертикалі* пов'язує пересічних громадян з політичними інститутами. Це надія громадян на захист, допомогу, підтримку в складних життєвих ситуаціях і здатність/нездатність влади (точніше її представників) відповідати цим очікуванням. *Довіра по горизонталі* виникає між членами суспільства на певному етапі його розвитку, виростаючи зсередини суспільства, і є результатом спільних зусиль переважної більшості його членів. На відміну від довіри по вертикалі, її не можна запроваджувати і насаджувати, гарантувати чи технологізувати навіть за допомогою певних соціальних технологій (у тому числі політичних).

Отже, підсумовуючи викладене вище, зазначимо: завдяки взаємодії користувачів у соціальних інтернет-мережах, по-перше, посинюється зв'язок людини зі світом, що допомагає їй орієнтуватися в складній реальності політики й адаптуватися до неї; по-друге, в соціальних мережах особистість має змогу самостійно конструювати свій соціальний простір, у якому презентує себе як рівного суб'єкта взаємодії, саморозгорається і самовдосконалюється; по-третє, рівень соціальної довіри відіграє у процесі становлення суб'єкта політичного життя важливу роль, оскільки сприяє самостійному конструюванню суб'єктом політичного простору та самоорганізації інтернет-спільноти, яка виникає на основі єдності світосприйняття, політичних орієнтацій, цінностей та інтересів користувачів.

Щоб визначити рівень соціальної довіри в молодіжному середовищі, навесні 2013 р. ми провели відповідне дослідження. У ньому взяли

участь 72 особи віком від 18 до 30 років. Випробувані представляли різні регіони України, але навчалися і працювали в Києві. Обов'язковою умовою участі в дослідженні була наявність персональної сторінки хоча б в одній із соціальних інтернет-мереж.

На *першому* етапі дослідження визначався рівень довіри респондентів тільки тих користувачів, які зареєстровані на їхній особистій сторінці в розділі “Друзі”. На запитання “Чи довіряєте Ви зареєстрованим на вашій персональній сторінці друзям?” 58 осіб (80,5% опитаних) відповіли: “так, цілком довіряю”; 11 осіб (15,3%) – “довіряю, але не всім” і тільки 3 особи (4%) обрали відповідь “не довіряю”.

На *другому* етапі ми визначали рівень соціальної довіри наших респондентів за методикою Дж. Роттера “Шкала міжособистісної (соціальної) довіри”, адаптованою С. Г. Достоваловим (див. [9]). Результати засвідчили, що у випробуваних переважає *середній рівень міжособистісної довіри* – загальний середній показник становить 61,25. (За методикою Дж. Роттера: абсолютна недовіра за межею – 25, абсолютна довіра – 125). При цьому молоді люди більше довіряють батькам, ніж згаданим у завданнях офіційним особам. Так, випробувані вважають, що “обіцянкам батьків можна вірити”: середній показник довіри до висловлювання – 2,88. (Максимальний бал за методикою дослідження – 5) (рис.).

А ось у “щирість обіцянок більшості наведених офіційних осіб у передвибірних перегонах” респонденти не вірять – середній показник довіри до твердження усього 1,02. Високий рівень недовіри опитувані висловлюють судовій системі і зазначають, що не вважають суди “місцем, де існує неупереджене ставлення до кожного громадянина”. (Рівень довіри до судової системи лише 1,43). Середній рівень довіри випробувані продемонстрували до твердження щодо результатів соціологічних досліджень – 2,74. Водночас респонденти сумніваються, що “більшість людей роблять те, що говорять”. Показник довіри до цього твердження – 1,68.

Не вірять молоді люди у “чесність продавців, які рекламують свій товар” (показник довіри – 1,43), а також піддають великому сумніву твердження, що “більшість спеціалістів з ремонтних робіт не будуть завищувати ціни...” (показник згоди із цим висловлюванням становить 1,49). Ще більше респонденти не довіряють незнайомим людям і впевнені в тому, що “краще бути обережним у спілкуванні з ними” (ступінь згоди – 3,64). Коли йдеться про довіру до офіційних ЗМІ (журналістів), то респонденти вважають, що “велика кількість інформаційних джерел не забезпечує громадянам України отримання об'єктивної інформації про політичні події” і “більшість би людей злякалися, якби дізналися про міру перекручування новин щодо суспільно-політичних проблем” (показник згоди з висловлюванням – 4,02).

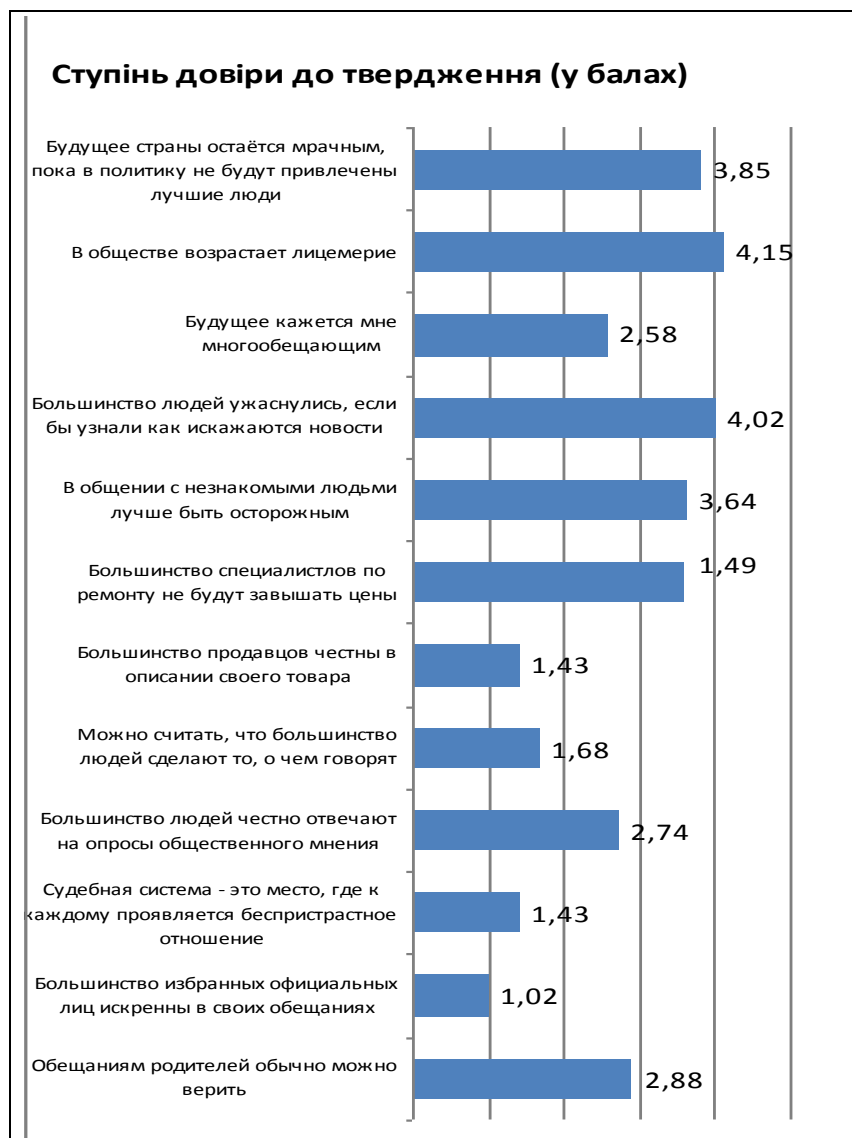

Рис. Рівень соціальної довіри респондентів за методикою Дж. Роттера (у балах)

І хоча майбутнє здається респондентам “багатообіцяльним”, що цілком природно для молоді (середній показник довіри до цього твердження – усього 2,58), сьогодні ще зарано говорити про оцінку молоддю українського суспільства як “суспільства довіри”. Максимальні бали згоди із твердженням “у суспільстві зростає лицемірство” і “майбутнє нашої країни буде залишатися темним і похмурым, поки в політику не придуть кращі люди” (відповідно 4,15 і 3,85), безперечно, насторожують.

У цілому результати дослідження показали, що в українському суспільстві на тлі “хронічної недовіри” до владних інститутів молодь, яка активно взаємодіє в інтернет-просторі, зокрема в соціальних інтернет-мережах, має **високий рівень довіри по горизонталі** (до друзів, що зареєструвалися на їхній персональній сторінці в мережі) і загальний **середній рівень довіри до всіх інших членів суспільства**. **Низький рівень довіри**, як показало дослідження, молоді люди виявляють по вертикалі: до державних і політичних інститутів, діячів, суддів, представників правоохоронних органів, журналістів, працівників сфери послуг – тобто до тих категорій громадян, які не виконують повною мірою взяті на себе зобов’язання перед суспільством.

Висновки. Становлення молодшої людини як суб’єкта політичного життя відбувається в умовах зростання ролі соціальних мереж в Інтернеті, без яких сучасна молодь уже не уявляє свого життя. Ставлення особистості до різних суб’єктів політики і суспільно-політичного життя формується під усе більшим впливом комунікації в соціальних інтернет-мережах. При цьому важливу роль у такій мережевій взаємодії відіграє рівень соціальної довіри між членами суспільства.

За результатами нашого дослідження, найвищим є рівень соціальної довіри по горизонталі між користувачами соціальних мереж. І це, власне, одна з важливих ознак формування в Україні громадянського суспільства. Що ж до соціальної довіри по вертикалі, то вона, за результатами проведеного дослідження, має набагато нижчий рівень. Механізмом її підвищення, на нашу думку, може стати посилення політичної відповідальності влади і всіх категорій громадян, які не виконують повною мірою взятих на себе зобов’язань перед суспільством, за виконання їх належним чином, а також виведення взаємовідносин різних суб’єктів політики на суб’єкт-суб’єктний рівень – рівень партнерства і діалогу. Можливість для здійснення такого діалогу в суспільстві сьогодні існує, зокрема і в соціальних мережах.

У подальшому цікавим видається дослідити стратегії взаємодії різних суб’єктів політики в соціальних мережах.

Література

1. Головаха Є. Європейський вибір України у дзеркалі громадської думки / Є. Головаха // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2010. – С. 90–101.

2. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ : АСТ Москва : Хранитель, 2006. – 730 с.
3. Гидденс Э. Последствия современности / Э. Гидденс; пер. с англ. Г. Ольховикова, Д. Кибальчича. – М. : Праксис, 2011. – 352 с.
4. Скрипкина Т. П. Система доверительных отношений как условие развития субъектности в онтогенезе / Т. П. Скрипкина // Психологический журнал. – 2013. – Т. 34, № 2. – С. 39–49.
5. Татенко В. О. Психологічна реабілітація пересічного суб'єкта політики [Електронний ресурс] / В. О. Татенко // І : незалеж. культурол. часопис. – Львів, 2003. – № 30. – С. 86–110.
6. Основи практичної психології : підручник для студ. вищих навч. закладів / В. Г. Панок, Т. М. Тигаренко, Н. В. Чепелева та ін. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
7. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glav.govuadocs.com.ua/docs/1600/index-48089.html?page=14>
8. Урбан М. Социальные отношения и политические практики в посткоммунистической России / М. Урбан // ПОЛИС. – 2002. – № 4. – С. 66–85.
9. Духновский С. В. Диагностика межличностных отношений. Психологический практикум / С. В. Духновский. – СПб. : Речь, 2010. – 141 с.

Краснякова А. А. Социальное доверие как условие становления субъекта политической жизни

Социальное доверие рассмотрено как условие становления субъекта политической жизни. Показано влияние социальных интернет-сетей на приобщение пользователей к политической жизни. Приведены результаты исследования уровня социального доверия украинской молодежи, которая активно взаимодействует в различных социальных интернет-сетях. Установлено, что современная украинская молодежь имеет высокий уровень доверия по горизонтали, в частности к зарегистрированным в социальных сетях друзьям, и низкий по вертикали – к политическим институтам, государственным и политическим лидерам, судьям, правоохранительным органам, представителям сферы услуг.

Ключевые слова: доверие, порог доверия, социальные интернет-сети, Интернет, субъект политической жизни.

Krasniakova A. O. Social trust as a condition for formation of a subject of political life

Social trust is discussed as a condition for formation of a subject of political life. The role of social internet-networks in involving users into political life is described. The results of the research of social trust level of modern Ukrainian youth who actively interact in different social internet-networks are presented. It is found that modern Ukrainian youth has a high level of so called horizontal trust, in particular trust to friends registered in social networks, and a low level of vertical trust – trust to political institutions, state and political leaders, judges, law enforcement agencies, representatives of the service sector.

Key words: trust, threshold of trust, social internet-networks, the Internet, subject of political life.

ЦІННІСНА ГОТОВНІСТЬ ДО КОМАНДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ДОСВІД РОЗРОБЛЕННЯ ПСИХОДІАГНОСТИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ

В. В. Горбунова, м. Житомир

Представлено психодіагностичний інструментарій, призначений для аналізу ціннісної готовності особистості до командної діяльності. У стислому вигляді викладено міркування щодо необхідності аналізу аксіологічної сфери людини в предикції успіху в діяльності. Описано рефлексивно-ціннісну феноменологію, реконструйовану в ході попереднього дослідження рефлексії цінностей діяльності та взаємин особами, що досягли успіху в командній праці. Представлено структуру тесту і дані пілотного нормування.

Ключові слова: ціннісна готовність до діяльності, рефлексивно-ціннісні феномени, стандартизований тест, психометричні показники тесту.

Проблема. Ефективність командної діяльності чи не одна з найактуальніших прикладних проблем політичної психології. Це пов'язано насамперед з основним способом вирішення питання розбудови політичних органів, організації передвиборних кампаній, підтримки іміджу партії тощо. Ідеться про спільну проектувально-орієнтувальну діяльність малих груп. Власне, формування таких груп та створення умов для ефективного їх функціонування і є основою командотворення.

Популярними в психологічному прогнозі успіху командної діяльності є методики, що діагностують емоційний, соціальний інтелект і компетенції, організаційне громадянство та близькі феномени. Суперечливість даних про валідність цих інструментів пов'язують найчастіше із зосередженістю діагностики на поведінкових проявах, міркуваннях щодо них, а також відчуттях і переживаннях. Так, Б. Мегліно і Е. Равлін [1] та Н. П. Подсаков з колегами [2] у своєму метааналізі праць, присвячених успіху в спільній діяльності, а також Б. Юанок [3] у дослідженні організаційного громадянства у зв'язку з цінностями діяльності переконливо доводять, що все перелічене є лише індикаторами внутрішніх процесів, а отже, не може розглядатися в предикативному переліку. Тож дослідники вказують на необхідність аналізу індивідуальних цінностей як регуляторів поведінки та взаємин у командах.

Психодіагностика цінностей у практиці командотворення орієнтована переважно на пошук ціннісно конгруентних осіб, чий життєві прагнення та, власне, способи їх досягнення були б співзвучними, комплементарними, такими, що не суперечать одне одному та сприяють інтерперсональній гармонії у взаєминах і праці. При цьому відчувається істотний брак інструментів, які дали б змогу належним чином дослідити особистісну, ціннісну готовність до командної праці, адже наявність спільних життєвих цілей чи близькість поглядів щодо досягнення бажано-

го не є гарантією продуктивної праці в спільній діяльності, яка вимагає перманентного співіснування. До прикладу, спільність може стосуватися переконаності в неефективності праці, пов'язаної з безпосереднім спілкуванням та взаєминами. Звісно, ціннісна конгруентність є важливою умовою, коли йдеться про предикцію гармонійності взаємин, однак її аналіз та врахування у командотворенні – етап, якому має передувати визначення загальної готовності до командної праці, що через особливості організації та перебігу має перш за все ціннісні обмеження. Отже, маємо своєрідний парадокс: для предикції успіху в командній діяльності використовуються методики, зосереджені на характеристиках вторинного, похідного плану, тоді як вивчення аксіологічної сфери здійснюється лише в контексті ціннісної сумісності членів команди, а не задля аналізу особистісної готовності до командної праці.

Мета статті: описати процедуру та представити результати розроблення психодіагностичної методики “Ціннісна готовність до командної діяльності”.

Беручи до уваги динамічні процеси в аксіологічній сфері, пов'язані із життєвим досвідом та актуальною ситуацією розвитку особистості: втрату цінностями особистісного смислу (В. П. Зінченко [4]), актуалізацію системи цінностей (О. М. Лактіонов [5]), мінливу стійкість цінностей (О. Л. Музика [6]), – ми свідомі прогностичних обмежень такого інструменту. Йдеться про розуміння абсурдності остаточного діагнозу щодо можливостей досягти успіху в командній праці. Так, через зрізовий характер діагностики актуальність її даних обмежена відносною ціннісною стабільністю в певний період часу, а також мотиваційно-ціннісною специфічністю кожної конкретної людини, її готовністю працювати в команді попри важкість прийняття характеру діяльності та взаємин, а також здатність до пошуку цінного в заданих межах.

Затребуваність інструментів командотворення поза середовищем академічної науки, у сфері психологічної практики, яка вимагає лімітованих у часі рішень, ефективних уже в першому наближенні, зорієнтувала вибір на користь стандартизованої тестової моделі психологічного аналізу. Сфера застосування (професійний відбір, доінтервентна діагностика, самоаналіз) та, власне, коло потенційних користувачів методики (тренери, HR-ри, лідери команд, пересічні зацікавлені особи) висувають низку вимог, серед яких зручність у користуванні, мінімізація часових затрат на процес формулювання відповідей, можливості комп'ютерного тестування, повнота й доступність інтерпретацій.

Стандартизовані інструменти аналізу аксіологічної сфери особистості, як правило, пропонують перелік параметрів, що означають життєво значуще для людини. Елементи цього переліку потрібно проранжувати (Шкала термінальних та інструментальних цінностей М. Рокича), оцінити за ступенем важливості (Тест особистісних цінностей Л. В. Карпушиної) або попарно порівняти та обрати з-поміж них більш значущий (тест

“Ієрархія особистісних цінностей” К. В. Харського). Є варіанти, у яких згадані процедури поєднуються (Ціннісний опитувальник Ш. Шварца), додається посферна оцінка значущості життєвих цінностей (Опитувальник термінальних цінностей І. Г. Сеніна), їхня оцінка в часовій перспективі або можливостях реалізації (тест “Ціннісні орієнтації” О. І. Моткова, Т. О. Огневої). Елементи, що посідають перші місця в рейтингу, отримують найвищі бали або найчастіші вибори, ідентифікуються як цінності конкретного досліджуваного; те саме стосується і нешкальних процедур типу класичних опитувальників з варіантами відповідей, у яких групи запитань є діагностичними щодо певної цінності (Методика діагностики структури ціннісних орієнтацій особистості С. С. Бубнової). Ідентифікація цінностей поєднується зі спробами реконструкції структури аксіологічної сфери, що переважно зводиться до побудови ієрархічного списку цінностей та встановлення їхньої посферної значущості.

Власне, недостатність можливостей структурного аналізу аксіологічної сфери, вичерпність і штучність списків цінностей, вплив феноменів, пов'язаних із соціальною бажаністю, недовизначеність критеріїв оцінювання, ранжування та порівняння і є основою критики стандартизованих інструментів діагностики цінностей (О. В. Капцов [7], Ю. М. Кузнецова [8], О. Л. Музика [6]). Натомість пропонується психосемантична модель дослідження, яка усуває згадані ризики. При цьому окремо слід звернути увагу на інше – суб'єктивізм в інтерпретаціях та труднощі психометричного аналізу і відповідно ідеографічну орієнтацію психосемантичних схем роботи.

Працюючи над структурою та змістовими компонентами тесту “Ціннісна готовність до командної діяльності”, ми намагалися врахувати переваги психосемантичних схем аналізу аксіологічної сфери за пропозиції стандартизованого тестового інструментарію. В основі тесту – рефлексивно-ціннісна феноменологія, реконструйована в ході попереднього психосемантичного дослідження рефлексії цінностей діяльності та взаємин особами, що успішно працюють у командах, а також тих, хто надає перевагу індивідуальній праці.

Основою тесту є емпірично підтверджена психосемантична модель аксіологічної сфери осіб, що досягають успіху в діяльностях з принципово різними характеристиками – командній та індивідуальній. Власне характер діяльності та взаємин, яким надається перевага, а також ціннісна специфіка свідомості стали основою діагностичних шкал тесту (табл. 1). Згідно з цією моделлю для осіб, успішних у командній праці, характерна *стосунковість діяльнісного простору (ДП)* як власне взаємний характер більшості з діяльностей; ідеться насамперед про їхній стосунковий зміст – спілкування, оцінювання, взаємодію в ході прийняття рішень, координацію дій тощо. Ще однією особливістю є *часова дискретність діяльнісного простору* як локалізація більшості діяльностей в одному з часів – минулому, теперішньому або майбутньому. Натомість особам, що віддають перевагу індивідуальній праці, властива *індивідуалістичність*

діяльнісного простору: діяльності, що виокремлюються, дають змогу працювати відносно незалежно від інших, не вимагають постійного спілкування та підтримки стосунків; більшість із діяльностей є континуальними (*часова континуальність діяльнісного простору*) – такими, що мають часову протяжність і пов’язані з досвідом минулого та плануванням на майбутнє.

Таблиця 1

Типи діагностичних шкал тесту “Ціннісна готовність до командної діяльності”

	Готовність до командної діяльності (КД)		Надання переваги індивідуальній діяльності (ІД)	
	Шкали	Субшкали	Шкали	Субшкали
Характер діяльності та взаємин	часова дискретність діяльнісного простору	пряма оцінка	часова континуальність діяльнісного простору	пряма оцінка
		ціннісне навантаження		ціннісне навантаження
	стосунковість діяльнісного простору	пряма оцінка	індивідуалістичність діяльнісного простору	пряма оцінка
ціннісне навантаження		ціннісне навантаження		
контактність інтеракційного простору	пряма оцінка	дистанційованість інтеракційного простору	пряма оцінка	
	ціннісне навантаження		ціннісне навантаження	
Цінність діяльності та взаємин	цінність підтримки стосунків	пряма оцінка	цінність самодетермінації	пряма оцінка
		реалізація цінностей		реалізація цінностей
	цінність емоційної підтримки	пряма оцінка	ціннісна егоцентрованість	пряма оцінка
		реалізація цінностей		реалізація цінностей
	цінність процесу спілкування	пряма оцінка	цінність інших як взірців	пряма оцінка
		реалізація цінностей		реалізація цінностей
	цінність актуального моменту буття	пряма оцінка	цінність вчинків	пряма оцінка
		реалізація цінностей		реалізація цінностей
Загальний показник		Загальний показник		

Що ж до особливостей інтеракційного простору (ІІІ), то основна відмінність між “командними гравцями” і “одинаками” в його контактності для перших (значущі особи – люди, з якими досліджувані безпосередньо постійно контактують, причому тривалість спілкування є значною) і дистанційованості для других (до переліку значущих осіб включені знайомі із соціальних мереж та форумів, друзі, з якими не бачилися роками, і ті, спілкування з якими є нечастим і нетривалим).

Ціннісна своєрідність осіб, що досягають успіху в командній праці, полягає в безумовній важливості *підтримки стосунків* (цінність того, що допомагає будувати, розвивати та підтримувати взаємини, функціонувати в контексті взаємодії з іншими людьми – зважання на думку та врахування потреб іншого, прагнення допомогти, бути корисним); *емоційної підтримки* (цінність фасилітації, сприяння досягненням, прийняття, підтримки), *самого процесу спілкування* (цінність взаємин як процесу спілкування, буття поруч, обміну досвідом тощо) та *актуального моменту буття* (цінність теперішнього, актуального моменту буття, зануреність у нього). Особи, що схиляються до самостійної праці, цінують *самодетермінацію* в діяльності та взаєминах (цінність самостійного прийняття рішень, роботи у власному темпі, відсутності потреби повсякчас узгоджувати дії), *інших як взірці для наслідування* (як важливі і цінні сприймаються якості та досягнення значущих осіб, які і є взірцем для переймання досвіду та розвитку), *їхні вчинки* (цінність і референтність стосунків визначаються крізь призму вчинків та досягнень); для них характерна також *ціннісна егоцентрованість* як орієнтація на те, що можна взяти, отримати в діяльностях та стосунках передусім для себе (окремі досліджувані до переліку осіб, чия думка є цінною, вводили і себе, пояснюючи це тим, що орієнтуються передусім на власні потреби та цінності).

Уведення субшкал “Ціннісне навантаження” та “Реалізації цінностей” поряд із шкалами прямої оцінки сприяло діагностиці цінностей, що лежать в основі регуляції поведінки. Так, за допомогою прямої оцінки аналізується безпосередня прийнятність діяльностей та взаємин різного характеру, а також суб’єктивна оцінка життєцінного. Через аналіз ціннісного навантаження встановлюється цінностеемність діяльностей та взаємин різного характеру; через підрахунок реалізації цінностей визначаються ті, що найбільше чи найменше підтримуються в тих або тих діяльностях та взаєминах.

Сам процес опитування охоплює три послідовних етапи. На першому етапі досліджуваного просять ознайомитися з переліком діяльностей та взаємин із різними характеристиками та оцінити за 10-бальною шкалою їх прийнятність; другий етап – оцінювання за 10-бальною шкалою важливості цінностей; третій – оцінювання за цією ж шкалою реалізації цінностей у діяльностях та взаєминах різного характеру.

Дослідницький бланк, фрагмент якого наведено нижче, зорганізований у вигляді матриці 18x16 (рис.).

	не залежати від інших	самостійно приймати та реалізовувати рішення	усвідомлювати важливість теперішнього моменту	жити та діяти тут-і-тепер
	оцінка			
Діяльність, результат якої можна побачити в короткі терміни				
Короткотермінова діяльність, що не розтягується на роки				
Діяльність, яку "виконав і забув"				

Рис. Фрагмент бланка тесту "Ціннісна готовність до командної діяльності"

У дослідницькому бланку за вертикаллю наведено перелік діяльностей та взаємин (по три на кожен шкалу), характерних для осіб, успішних у командній праці, і тих, хто надає перевагу індивідуальній діяльності. За горизонталлю розташовано перелік цінностей. Відповідні оцінки виставляються в комірках навпроти діагностичних тверджень; позначки щодо реалізації цінностей у діяльностях та взаєминах – на перетині рядків і стовпчиків. Пошкартий перелік діагностичних тез представлено в табл. 2.

Первинне (пілотне) нормування даних тесту "Ціннісна готовність до командної праці" здійснювалося за результатами аналізу опитування 126 осіб, з яких 76 – жінки, 50 – чоловіки; середній вік респондентів – 29 років і 4 місяці; усі учасники мають або здобувають вищу освіту.

Аналіз описових статистик (значення середніх показників, стандартних відхилень, максимальних і мінімальних емпіричних показників), а також характеристики частотних розподілів даних за шкалами і результати перевірки відповідності емпіричного розподілу на нормальність (за допомогою критерію Колмогорова – Смирнова) свідчать про збалансованість процедури оцінювання та потенційну можливість тесту виявляти міжособистісні відмінності учасників дослідження з їх подальшою диференціацією за рівнями прояву діагностованих характеристик (табл. 3).

Таблиця 2

**Пошкальний перелік суджень (тверджень) тесту
“Ціннісна готовність до командної діяльності”**

Часова дискретність ДП	Часова континуальність ДП
<ul style="list-style-type: none"> – діяльність, результат якої можна побачити в найкоротші терміни – короткотермінова діяльність, що не розтягується на роки – діяльність, яку "виконав і забув" 	<ul style="list-style-type: none"> – діяльність-процес, яка триває довго – діяльність, пов'язана з минулим та плануванням на майбутнє – діяльність, результати якої потребують часу
Стосунковість ДП	Індивідуалістичність ДП
<ul style="list-style-type: none"> – діяльність, яка передбачає спілкування та взаємодію з іншими – діяльність, яка робиться разом з іншими та задля інших – діяльність, результат якої залежить і від інших задіяних у ній людей 	<ul style="list-style-type: none"> – самостійна діяльність, не пов'язана з необхідністю спілкування з іншими – діяльність, результат якої залежить лише від мене – діяльність, у ході якої не треба підтримувати стосунки
Контактність Ш	Дистанційованість Ш
<ul style="list-style-type: none"> – взаємини, пов'язані з безпосередніми контактами, частим спілкуванням – взаємини, у яких реалізована можливість спілкуватися віч-на-віч – взаємини, які не перериваються на довгий час 	<ul style="list-style-type: none"> – взаємини, які не потребують постійної підтримки та спілкування – взаємини "на відстані" – взаємини, що допускають віртуальне спілкування, не вимагають постійної присутності
Цінність підтримки стосунків	Цінність самодетермінації
<ul style="list-style-type: none"> – допомагати іншим людям, турбуватися про них – бути корисним іншим 	<ul style="list-style-type: none"> – не залежати від інших – самостійно приймати та реалізовувати рішення
Цінність емоційної підтримки	Ціннісна егоцентрованість
<ul style="list-style-type: none"> – отримувати емоційну підтримку – відчувати турботу, віру в мене інших людей 	<ul style="list-style-type: none"> – досягати власних цілей – дбати і турбуватися про себе
Цінність процесу спілкування	Цінність інших як взірців
<ul style="list-style-type: none"> – відчувати себе "серед людей" – обмінюватися досвідом, спілкуватися з іншими 	<ul style="list-style-type: none"> – орієнтуватися на успішних людей як зразки для власного розвитку – мати ідеали і прагнути їх досягнути
Цінність актуального моменту	Цінність вчинків
<ul style="list-style-type: none"> – усвідомлювати важливість теперішнього моменту – жити й діяти тут-і-тепер 	<ul style="list-style-type: none"> – орієнтуватися на вчинки, що допомогли іншим досягнути життєвого успіху – вчитися на помилках і досягненнях інших

Таблиця 3

**Психометричні показники тесту
“Ціннісна готовність до командної діяльності”**

Психометричні показники		N	Середнє арифметичне	Стандартне відхилення	Мінімум	Максимум	Показник критерію Колмогорова – Смирнова	Відмінності емпіричного розподілу від нормального	Показник альфа Кронбаха (α)
1		2	3	4	5	6	7	8	9
часова дискретність ДП	ПО	126	21,17	6,02	11	29	0,143	$p > 0,20$	0,59
	ЦН	126	20,82	4,54	15	29	0,165	$p > 0,20$	0,84
часова континуальність ДП	ПО	126	19,50	5,62	10	30	0,180	$p > 0,20$	0,70
	ЦН	126	23,16	3,98	14	29	0,096	$p > 0,20$	0,95
стосунковість ДП	ПО	126	21,61	5,62	12	30	0,119	$p > 0,20$	0,63
	ЦН	126	22,20	3,67	15	29	0,181	$p > 0,20$	0,91
індивідуалістичність ДП	ПО	126	19,00	7,27	0	30	0,129	$p > 0,20$	0,79
	ЦН	126	20,41	3,93	13	27	0,094	$p > 0,20$	0,81
контактність ІІІ	ПО	126	23,44	5,11	15	30	0,212	$p > 0,20$	0,74
	ЦН	126	23,69	2,77	19	29	0,100	$p > 0,20$	0,90
дистанційованість ІІІ	ПО	126	13,05	7,66	0	27	0,110	$p > 0,20$	0,84
	ЦН	126	17,69	4,97	8	25	0,126	$p > 0,20$	0,95
цінність самодетермінації	ПО	126	16,20	2,97	10	20	0,262	$p < 0,15$	0,17
	Р	126	13,37	2,09	9	8	0,184	$p > 0,20$	0,57
цінність актуального моменту	ПО	126	13,94	3,21	8	20	0,179	$p > 0,20$	0,28
	Р	126	13,72	2,63	9	19	0,102	$p > 0,20$	0,43
цінність підтримки стосунків	ПО	126	15,77	3,41	8	20	0,124	$p > 0,20$	0,83
	Р	126	14,93	2,86	11	20	0,123	$p > 0,20$	0,94
ціннісна еґоцентрованість	ПО	126	18,00	2,06	13	20	0,168	$p > 0,20$	0,81
	Р	126	15,46	2,56	10	19	0,117	$p > 0,20$	0,93
цінність емоційної підтримки	ПО	126	17,72	2,05	13	20	0,233	$p > 0,20$	0,45
	Р	126	13,96	3,17	8	19	0,148	$p > 0,20$	0,96
цінність інших як взірців	ПО	126	12,89	3,46	7	20	0,144	$p > 0,20$	0,19
	Р	126	14,23	3,57	8	20	0,117	$p > 0,20$	0,95

Продовження табл. 3

1		2	3	4	5	6	7	8	9
цінність процесу спілкування	ПО	126	15,16	3,60	6	20	0,188	p> 0,20	0,87
	Р	126	14,06	2,66	11	9	0,125	p> 0,20	0,88
цінність вчинків	ПО	126	12,44	4,40	3	20	0,138	p> 0,20	0,92
	Р	126	14,09	3,08	9	20	0,125	p> 0,20	0,93
загальний показник КД		126	252,3	27,7	210	309	0,101	p> 0,20	0,87
загальний показник ІД		126	229,6	29,8	185	293	0,084	p> 0,20	0,87

Результати аналізу надійності діагностичних шкал за внутрішньою узгодженістю (коефіцієнт альфа Кронбаха) показали, що більшість шкал мають високий показник “альфа”. Це свідчить про узгодженість пунктів, з яких вони сконструйовані. Низькі показники внутрішньої узгодженості за шкалами цінність самодетермінації (за субшкалою “пряма оцінка”; $\alpha = 0,17$), цінність актуального (за субшкалою “пряма оцінка”; $\alpha = 0,28$), цінність емоційної підтримки (за субшкалою “пряма оцінка”; $\alpha = 0,45$) та цінність взірців (за субшкалою “пряма оцінка”; $\alpha = 0,19$) вказують на неможливість діагностичних висновків за цими шкалами та необхідність корекції пунктів, які їх конституують, повторної перевірки їх внутрішньої узгодженості, що є однією із перспектив подальшого дослідження психометричних характеристик тесту.

До перспектив подальшого розроблення інструментарію належить і перевірка конструктивної валідності шляхом використання ієрархічного факторного аналізу та кореляційних досліджень для виявлення взаємозв'язків між показниками тесту “Ціннісна готовність до командної діяльності” з уже напрацьованими тестами. Стоїть також завдання розроблення шкали соціальної бажаності, яка враховувала б тенденції до крайніх, усереднених та випадкових відповідей.

Висновки. Описано та обгрунтовано тестову методику “Ціннісна готовність до командної праці”, призначену для ідентифікації діяльностно-інтеракційно-ціннісних феноменів, характерних для осіб, успішних у командній праці, і тих, хто надає перевагу індивідуальній діяльності. На цій основі сформульовано висновки-рекомендації щодо ціннісної готовності людини до командної праці на момент дослідження, щодо можливих труднощів у ній та особливостей організації ціннісно-прийнятної діяльності.

Література

1. *Meglino B.* Individual values in organizations: Concepts, controversies, and research / Bruce M. Meglino, Elizabeth C. Ravlin // *Journal of Management.* – 1998. – Vol. 24. – P. 351–389.
2. *Individual- and organizational-level consequences of organizational citizenship behaviors: a meta-analysis / Nathan P. Podsakoff, Brian D. Blume, Steven W.*

- Whiting, Philip M. Podsakoff // Journal of Applied Psychology. – 2009. – Vol. 94(1). – P. 122–141.
3. *Uçanok B.* The Effects of Work Values, Work-Value Congruence and Work Centrality on Organizational Citizenship Behavior / Uçanok, Başak // International Journal of Human and Social Sciences. – 2009. – Vol. 4 (9). – P. 626–639.
 4. *Зинченко В. П.* Ценности в структуре сознания / В. П. Зинченко // Вопросы философии. – 2011. – №8. – С. 85–97.
 5. *Лактіонов О. М.* Структурно-динамічна організація індивідуального досвіду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / Лактіонов Олександр Миколайович. – К., 2000. – 36 с.
 6. *Музика О. Л.* Теоретичні та методологічні проблеми дослідження ціннісної свідомості / О. Л. Музика // Проблеми суспільних трансформацій України в умовах транзитивного розвитку : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. – Житомир, 2004. – С. 114–123.
 7. *Капцов А. В.* Диагностика личностных ценностей и структуры аксиологической сферы / А. В. Капцов // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия “Психология”. – 2008. – № 1(3). – С. 135–155.
 8. *Кузнецова Ю. М.* Психосемантический подход к описанию влияния эмоционального выгорания на ценностный контекст педагогической деятельности / Ю. М. Кузнецова // Психологическая диагностика. – 2007. – № 5. – С. 36–58.

Горбунова В. В. Ценностная готовность к командной деятельности: опыт разработки психодиагностического инструментария

Представлен психодиагностический инструментарий, предназначенный для анализа ценностной готовности личности к командной деятельности. В кратком виде изложены соображения о необходимости анализа аксиологической сферы человека в предикции успеха в деятельности. Описана рефлексивно-ценностная феноменология, реконструированная в ходе предварительного исследования рефлексии ценностей деятельности и взаимоотношений лицами, достигшими успеха в командной работе. Представлены структура теста и данные пилотажного нормирования.

Ключевые слова: ценностная готовность к деятельности, рефлексивно-ценностные феномены, стандартизированный тест, психометрические показатели теста.

Gorbunova V. V. Value readiness for team activities: experience of developing a psycho-diagnostic tool

A psycho-diagnostic tool designed to analyze individual value readiness for team work is presented in this article. Reflections about the need for analysis of individual axiological sphere for prediction of success in their activities are outlined. The reflexive-value phenomenology reconstructed in the course of the preliminary study of the value activity reflection and relationship between people who have succeeded in team activities is describes. The structure of the test and the data of pilot normalization are presented.

Key words: value readiness for activity, reflexive-value phenomena, standardized test, test psychometrical indices.

ДОВІРЧІ КОНТЕКСТИ СТАВЛЕННЯ ДО ХАБАРНИЦТВА У СЕРЕДОВИЩІ ДЕРЖСЛУЖБОВЦІВ (на прикладі групового обговорення)

Г. В. Циганенко, м. Київ

У статті представлено результати теоретичного та емпіричного аналізу соціально-психологічної та психоаналітичної суті явищ “корупція” і “хабарництво”. Виявлено особливості співзалежності у взаємостунках “того, хто дає” (суб’єкт 1) і “того, хто бере” (суб’єкт 2). На основі даних анкетування та групового обговорення аналізується психологічна природа явища спокушання до корупційних практик. Порушується питання про “менталітет захисної байдужості”, який унормовує специфічну патологічну культуру хабарництва в групових стосунках у середовищі держслужбовців.

Ключові слова: довіра у стосунках, групові обговорення, групові та індивідуальні настановлення щодо корупції і хабарництва.

Проблема. Факти надання державних послуг низької якості, нарікання на байдуже або ж недбале ставлення працівників органів місцевого самоврядування до громадян, прояви корупції та хабарництва в цьому середовищі є свідченням насамперед низького рівня культури управління, показником закритості та непрозорості державної і місцевої влади, навіть їхньої до певної міри недостатньої професійної компетентності. Ці процеси істотною мірою впливають на довіру до України загалом, а також говорять як про брак довіри громадян до владних органів, так і про брак довіри самих працівників держслужби та органів місцевого самоврядування до самих себе як до професіоналів.

Дослідження причин корупції та неформальної економіки останнім часом стають усе популярнішими. Такий посилений інтерес почасти відображає формальну сторону питання – працює Державна програма щодо запобігання і протидії корупції. Проте, як виявилось, тільки формальне ставлення зумовлює низьку ефективність таких заходів та велику кількість скарг громадян щодо проявів корупції, вимагання “оплати”, зловживання владою держслужбовцями різних управлінських рівнів. Складається враження, що традиційний підхід в антикорупційній роботі – знання Закону “Про боротьбу з корупцією”, аналіз законодавчих і нормативно-правових “дірок”, акцент на підвищенні рівня професійної відповідальності та рівня контролю за діями влади і, зрештою, “виховні” заходи, які мали б породити страх бути покараним, – утілюють необхідний, але все ж дещо звужений підхід до ведення антикорупційної роботи. Натомість випускається з фокусу уваги питання з’ясування психологічного підґрунтя зазначеного явища, іншими словами – розуміння суті понять “корупційна поведінка”, “стосунки між хабародавцем і хабарником”, “особа корупціонера”, знань про психологію взаємодії “того, хто

спокушає хабарем, і того, хто ним спокушається”, про “спотворену хабарництвом професійну культуру держслужбовця”. Як авторка статті я свідомо того, що проведений аналіз є до певної міри розвідувальним, контурним та десь навіть провокаційним. Проте ці припущення мають право бути озвученими, щоб спонукати до подальших досліджень та рефлексивних міркувань.

Мета статті: з’ясування соціально-психологічної та психоаналітичної суті явищ “корупція”, “хабарництво”; висвітлення психологічної природи ставлення до фактів, що сприяють корупційним практикам у середовищі держслужбовців.

Корупцію та хабарництво як її сутнісний різновид прийнято вважати формами девіантної, злочинної поведінки [1; 2]. Проте не варто розглядати обидва явища лише як кримінальні, бо вони є також політичними, культурними, етичними та соціально-психологічними. До певної міри як корупція, так і хабарництво становлять тіньовий бік нашого життя; боротися з ними складно не лише законодавчо – на рівні держави, а й особисто. Спокушання грошима, владою, відомістю тощо увиразнює, за К. Юнгом, приховані, неусвідомлені психологічні структури особи, що втілюють “тінь” і можуть десь навіть засуджуватися свідомою частиною Я [3]. *Тінь* дослідник розглядає як суму неприємних, зловісних особистих якостей, які людина воліла б забути або принаймні приховати і від себе також.

Поняття “корупція” походить від латинського *concupere* – розтлівати, або *conruptio* – підкуп, псування [4]. З огляду на це значення складається враження, що вона кимось насилається, а сам об’єкт псування начебто й не винен. Чи це так? Якщо брати до уваги визначення корупції, під якою розуміють і “використання державної влади з особистою метою”, і “надання послуг службовцями в обмін на хабар”, то цілком очевидним є те, що навіть у таких стандартних формулюваннях досить важко, по-перше, зафіксувати повний спектр різних проявів корупції, а по-друге, провести чіткі межі між корупційною і некорупційною поведінкою. Ці межі залежать від бачення інших проблем, прихованих у визначеннях, – наприклад, що саме слід вважати хабарем; що є особистими цілями, за якими починається зловживання службовим становищем; чи можна вважати оплату за добре виконання своїх обов’язків хабарем; чи є корупцією, зокрема, звернення до відвідувачів “приносити папір, бо немає на чому рішення вам друкувати” і т ін. Чи можна викоринити бажання задовольняти свої інтереси, інтереси своїх дітей, родини? Мабуть що ні. Більше того – над-альтруїзм може набувати патологічних та деструктивних форм, та й віра в природну моральність людини виглядає, навіть для оптимістів, утопією, бо за своєю природою людина може бути агресивною, нарцистичною, прагне до швидкого задоволення своїх матеріальних та сексуальних потреб в їхніх природних чи сублимованих формах (влада, творчість, кар’єра), іншими словами – “культура ворожа людині, бо кожен

би хотів, щоб заборони були зняті для нього” [5, с. 132]. Багато хто може виявити цю “тінь” у власних, не зорієнтованих на норми соціального співжиття вчинках, які наш внутрішній цензор “Суперего” засуджує.

Соціальна колізія в розумінні психологічної природи особи корупціонера і стосунків між ними, “*хто дає хабар*” (суб’єкт 1) та “*хто бере хабар*” (суб’єкт 2), була зафіксована під час проведення занять за темою “Психологічне підґрунтя корупції та хабарництва: мотиви, причини, умови тощо” у Центрі перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників державної влади, органів місцевого самоврядування, керівників державних підприємств, установ та організацій. Їхні учасники (загалом було опитано 311 осіб¹) долучилися до анонімного опитування² та групового обговорення. Анкетування мало на меті з’ясувати, як сприймаються держслужбовцями ситуації, що можуть спонукати до корупційних практик.

Перед тим як перейти до аналізу отриманих результатів, зробимо застереження. *Корупційні практики*, на думку Дж. Бладно, О. де Сардана та П. Джіна, є прихованими, невидимими і тому практично не виявляються методами прямого обговорення (див. [7]). Щоб подолати цю методологічну трудність, ми застосували індуктивні методи – анонімне анкетування з відкритими запитаннями та спостереження за груп-динамічним обговоренням. Обидва методи є неформальними інтерв’ю і “допомагають розкривати поширені локальні семіотичні і етичні коди, які стосуються питань корупції” [там само, с. 64]. Результати анкетування та обговорення було узагальнено методом контент-аналізу.

Аналізуючи дані соціологічних опитувань, нескладно помітити, що ставлення населення до корупції змінюється в межах континууму – від повного схвалення до повного неприйняття [8]. І якщо найбільші поширені корупційні практики “подяки”, дари і послуги у сфері розподілу офіційних благ сприймаються громадянами як механізм швидкого вирішення багатьох питань і викликають якщо не підтримку, то майже завжди розуміння, то інша ситуація складається щодо корупції. Як зазначає Віто Танці, “обговорення теми корупції незмінно ускладнюється тим, що вона не піддається точному опису і виміру. Але, як і слона, корупцію розпізнаємо, коли стикаємося з нею” (цит. за: [9]). Таку очевидну корупцію, яку безпомилково розпізнають ті, хто стикається з нею, громадяни оцінюють, безумовно, негативно. Учасники групових обговорень розуміють корупцію як певну систему, властиву переважно “верхам”³;

¹ Якщо ж бути точними, то в групових обговореннях брало участь більше слухачів; ця цифра відображає кількість респондентів, які брали участь у добровільному анонімному анкетуванні.

² Для формування анкети було використано і модифіковано деякі запитання-ситуації з методичних рекомендацій під загальною редакцією П. М. Балкіова [6].

³ Тут і далі в лапках наводяться формулювання асоціацій, які виникали в учасників груп-динамічного обговорення.

вона асоціюється з великими сумами “відкатів” за тендери і хабарі як заохочень за згоду співпрацювати заради більших прибутків. Р. Тілман запропонував додати до визначення такої корупції критерій секретності (сегресу), оскільки вона воліє бути прихованою, і ця утаємниченість є очевидною ознакою того, що суспільні стандарти поведінки та культури співжиття порушуються [10].

Повертаючись до аналізу результатів групового обговорення, хочемо звернути увагу на один традиційний факт, який виникає на початку практично кожного заняття, – стан безпорадності. Він, за відгуками учасників, пов’язаний з тим, що “корупція та хабарництво є національними; це – як замкнуте коло, з нього не вирвешся”. Корупція розцінюється як явище, яке учасників обговорення не стосується, натомість хабарництво – як таке, до якого залучена майже кожна людина (як і кожен “змушений за медицину платити”, щоб отримати відповідної якості медичну допомогу, і в кінцевому підсумку отримує вигоди від нього, для того щоб позитивно вирішити важливе для себе питання). Іншими словами, за відгуками учасників, “хабар дає гарантію” вирішення справи в умовах невизначеності, складності та заплутаності питання.

У масовій свідомості учасників занять поняття “хабарник” сприймається як бридке, про яке не треба говорити вголос. Більш прийнятними є “обдарований хабарем”, “хабароприймач”, “той, хто бере”. Натомість “той, хто дає”, або “хабародавач, давальник”, часто взагалі не береться до уваги, ігнорується, витісняється, виправдовується як залежний від “того, хто бере”. Проте роль суб’єкта 1 (того, хто дає) у стосунках із суб’єктом 2 (тим, хто бере) відображає взаємну залежність – специфічну співзалежність, зорієнтовану на формування особливих довірчих стосунків для задоволення потреб кожного із зазначених суб’єктів.

Психологічно давання хабара далеко не завжди акт примусу – досить часто це добровільна ціна, яку замовник послуги платить за “швидке, якісне виконання справи”, “задоволення індивідуальних інтересів в обхід закону”, що супроводжується відчуттям “насолоти від контролю за ходом справи”, “за отримання бажаного через розширення кола впливових знайомств”. Використовуючи хабар, “суб’єкт 1” немовби відкуповується від державного інституту контролю за те, що він порушує закон з однією лише метою – задоволення його, замовника, інтересів.

“Безпосередній ефект хабара полягає у зміцненні неефективних соціальних інститутів, тобто хабар не лише матеріальна підтримка відповідних “невідповідальних” громадян, а й психологічна підтримка соціальних структур, які б, можливо, уже давно щезли чи змінилися” [11]. Іншими словами, стосунки за посередництвом хабара підтримують лояльність соціальній структурі, що підкреслює її “необхідність” та значущість, формуючи у суб’єктів особливу ціннісно-смыслову структуру співзалежності. Хабар, що є, власне, формою брехні, викликає як у суб’єкта 1, так і в суб’єкта 2 потребу у використанні захисних механізмів (витіснення, проєкування, перенесення, раціоналізації тощо). Це створює

грунт для маніпулювання, несвободи, скутості та обмежує вибір імовірних рішень. Наприклад, хабарник змушений відчувати “симпатію” до того, “хто дав”, іти на повідку його інтересів. Навіть більше, хабарник змушений вибудовувати свою діяльність так, щоб стосунки з тими, хто дає хабарі, не припинялись¹ [12, с. 21]; відтак виникає своєрідна співзалежність у стосунках. Таким несподіваним чином наші результати доповнили і розвинули висновок російського психолога і психотерапевта Р. Гаріфулліна [13].

У ході кількох останніх групових обговорень особливу увагу серед характеристик *особи корупціонера (хабарника)* та *особи хабародавця* привернули до себе ті, які вказували на психологічну залежність – *хабароманію*. Це явище заслуговує на уточнення. Гаріфуллін вважає, що хабароманія, як специфічна форми фінансової залежності, має всі ознаки хвороби, які спостерігаються і при наркоманії, алкоголізмі, ігроманії, сексоманії та інших деструктивних формах залежної поведінки. Дослідник зазначає, що хабароманія має ті ж характерні етапи, ті ж психічні процеси, які мають місце в разі інших залежностей. Якщо, наприклад, хабарник перестає брати оплату (подарунки), то часто виникає депресивний синдром, тобто синдром “відміни” – коли відсутність “доз” супроводжується високим рівнем тривожності, станом невдоволення. Разом з тим отримання бажаного сприяє стану ейфорії і радості, піднесеного настрою. Як зазначали учасники групового обговорення, у таких осіб “підвищується самооцінка”, бо “є змога пити чай із цукерками”, “використовувати друкарський папір, принесений вдячним дарувальником”, навіть більше – “подарунки надихають на подальшу плідну роботу у сфері земельних відносин”. Для хабародавця процес давання хабара є не менш стресовим, оскільки супроводжується ризиком втрати коштів без жодних гарантій їх повернення в разі невиконання *хабароприймачем* своїх обіцянок, а відмова взяти “подарунок” зумовлює психологічне приниження, бо може сприйматися як знецінення його, замовника, інтересів.

Структура психологічних механізмів таких залежностей має як поведінкову, ціннісно-культурну, так і нейропсихологічну природу. З останньою професор Антуан Бечера (Antoine Bechera) з Університету Іова та колеги пов’язують інсулярну кору головного мозку як структуру, функції якої полягають, з одного боку, у додаванні до досвіду емоційного контексту, а з другого боку – вона задіяна в більш складному процесі прийняття рішень, зокрема формуванні емоційної пам’яті [14]. А тому передбачається, що вивчення випадків *відключення* цієї структури може вплинути на пізнання механізмів залежності, тобто залежний просто *забуває про свою залежність*.

¹ Це визначення втілює суть сформульованого Е. Крістол визначення суті співзалежності.

Гаріфуллін завдяки своїм дослідженням дійшов висновку, що хабароманія має чотири ступені вираження [13]. *Першим ступенем* є факт разового отримання винагороди, який може більше й не повторитися. На *другому* вже виникає залежність, тобто хабарник чекає цієї події, прокручує в голові образи ситуації отримання хабара, які дають змогу “економити власні кошти”, “вчиняти владу”, “налагоджувати цінні стосунки”, “здійснювати індивідуальний підхід до відвідувачів”, “реалізувати кар’єрні домагання” тощо. Симптомами *третього ступеня* є поява депресивних ознак (поганий настрій вранці, порушення сну; змінюються цінності; те, що раніше давало задоволення, перестає задовольняти). Пріоритетною залишається тільки одна цінність – хабарі, які перетворюються на такий собі допінг, що дає відчуття комфорту. У цьому випадку має місце стійка періодичність, прояв активності в пошуку хабародавця і розробленні ефективних корупційних практик. І останній, *четвертий, ступінь* – коли людина постійно живе в потоці фінансових схем, реальність стосунків її мало цікавить; така людина втрачає почуття співпереживання і вже не радіє тому, що отримує хабарі. На жаль, така людина може повернутися до реальності, образно кажучи, тільки “опинившись за ґратами” або втративши щось значуще для себе. До речі, зазначає Гаріфуллін, інтерес до грошей може зникнути вже й на *третьому ступені*. “Хабароманія” виникає тоді, коли людина вбудовується в ситуацію, де діє система чітких корупційних стосунків та “хлібних” посад, які оперують потоками зокрема державних коштів або мають монополію на прийняття рішення, де при вирішенні службових питань ухил робиться не в бік законної професійної відповідності, а з огляду на те, які стосунки склалися в учасників. Ілюструє це явище відповідь на запитання: “У складних, неоднозначних ситуаціях що Ви виберете – “службу” чи “дружбу”?”. Виявилось, що 56,1% держслужбовців схиляються до вибору дружніх стосунків, 22,9% – службової відповідності, 12,3% – і того й іншого (табл. 1). Такі унормовані настановлення спотворюють професійну етику та культуру держслужбовця; вони характерні як для управлінців вищого ешелону, так і керівників низового рівня.

Ще однією ілюстрацією спотвореної професійної культури є розподіл відповідей учасників групових обговорень на запитання: “Як Ви вчините, якщо випадково станете свідком того, що Ваш колега, з яким Ви підтримуєте хороші ділові стосунки, отримав фінансову винагороду за виконану послугу?”, що ілюструє ставлення до неофіційної оплати роботи (табл. 2). Майже 60% держслужбовців відповіли, що “проігнорують цю сцену, намагатимуться забути її”; 10,3% – “порадять та підтримають колегу”, а 2,6% – “скажуть, щоб поділився за співчасне мовчання”. Тих, хто виявив готовність завадити таким діям, було істотно менше; намір “поговорити з колегою про неприпустимість такої поведінки” висловили 11,3%; готові звернутися до керівників 1,3% опитаних. Відповіді на це запитання свідчать про домінування в культурі держслужбовців *менталітету “захисної байдужості”*, коли публічне засудження корупції та хабарниц-

тва не підкріплюється відповідною особистою поведінкою. Ці настановлення унормовують “зароблені” винагороди і сприймаються як спосіб “віддячити”, “уміння заробляти”, “подарунок”. Той, хто вміє отримувати такі винагороди, оцінюється як “молодець” або ж сприймається як особа, що не підлягає моральній оцінці – “це справа людини”, “мене це не стосується” тощо. Хабар за таких умов психологічно виправдовується як необхідний і навіть корисний метод розв’язання особистих фінансових проблем.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “У складних, неоднозначних ситуаціях, що Ви виберете – “службу” чи “дружбу”?” (у %)

Варіанти відповідей респондентів	Частка відповідей
служба	22,9
дружба	56,1
і те й інше	12,3
не знаю	5,8
правда	0,3
немає відповіді	2,6

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви вчините, якщо випадково станете свідком того, що Ваш колега, з яким Ви підтримуєте хороші ділові стосунки, отримав фінансову винагороду за виконану послугу?” (у %)

Варіанти відповідей респондентів	Частка відповідей
проігнорую, намагатимуся забути	59,5
скажу щоб поділився	2,6
скажу не робити при мені	1
матиму розмову з колегою про неприпустимість такої поведінки	11,3
звернуся до керівника	1,3
не знаю	5,5
зміню своє ставлення до людини	1,3
самому стане соромно	0,3
заздритиму	1,6
пораддю за колегу	10,3
таких фактів не було	1,9
намагатимуся не бути свідком	0,3
запитаю чи не боїться	1
підтримаю	2
немає відповіді	0

Толерантне ставлення до фактів хабарництва на роботі спонукає до того, що при вирішенні складних неоднозначних ситуацій такі працівники обирають дрібні подарунки як метод стимулювання вирішення робочого завдання (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання “Уявіть, що Вам було дано серйозне завдання або проект. Усе готово, є тільки одна незавершена проблема, яку можна розв’язати, запропонувавши невелике матеріальне заохочення потрібній людині. Якими будуть Ваші дії?” (у %)

Варіанти відповідей респондентів	Частка відповідей
запропоную заохочення	52,7
звернуся до відповідних контролюючих органів (прокуратури)	2,6
шукатиму іншу людину	3,5
доопрацюю проект для вирішення	8,7
залежно від ситуації	3,2
не знаю	2,6
як вирішить керівник	1,9
запропоную свою допомогу	1,6
не виконаю завдання	2,3
таких ситуація не було	0,3
буду вирішувати без матеріального заохочення	11,9
буду переконувати	3,9
матиму надію на Бога	0,3
немає відповіді	4,5

Отже, зафіксовано значущий позитивний взаємозв’язок між толеруванням хабарництва як способу вирішення проблемних робочих ситуацій та орієнтацією на дружні стосунки всупереч службовій необхідності. Орієнтованих на дружні стосунки виявилось майже 56,1%, на службові обов’язки – 22,9% відповідно (див. табл. 1). Даний факт є ще одним виявом спотворення “етичності”, коли службовець допускає викривлення об’єктивного рішення на користь своєї групи, дружньої близькості.

Можна припустити, що низька ефективність боротьби з корупцією пов’язана зокрема і з тим, що не враховуються психологічні вигоди від давання та отримання хабара. Виявляється, що страху покарання й осудження замало для викорінення цього ганебного явища. Натомість підвищення рівня усвідомлення індивідуальної, групової та суспільної шкоди від хабарництва дасть змогу підкріпити законодавчі кроки по боротьбі із цим явищем, зміцнити психологічну готовність до відмови від нього як сумнівної складової професійної культури держслужбовця. Одним з інструментів такого усвідомлення можуть стати заняття як для досвідчених, так і для молодих державних службовців. Групові обгово-

рення сприяють тому, що актуалізуються та осмислюються особливості особистісної робочої мотивації і службові цінності. У ході обговорень створюються внутрішні психологічні умови для заміщення задоволення від отримання хабарів, втрати ним однозначної привабливості. Усунення привабливості цього образу – одне з найскладніших завдань, але і його, як показали наші дослідження, можна вирішувати. Найскладніший етап – це зміна звичної приємної, але шкідливої поведінки на іншу. Цей період нагадує “ломку” наркомана і може бути великим потрясінням. Окрім того, перебіг синдрому відміни може бути надзвичайно болісним, тоді людина потребує допомоги з боку фахівця та групи.

Зазначимо, що не кожен держслужбовець страждає на хабароманію, так само як і не кожна людина, що час від часу споживає алкоголь, є алкоголіком. Проте певне психологічне підґрунтя, яке сприяє формуванню залежності, є в кожного. Однією з ілюстрацій тут може бути ситуація, описана М. Решетниковим у “Психології корупції” [15]. Автор зазначає, що чиновники як привідники всієї соціальної механіки виконують ряд подібних до психотерапевтичних функцій. І до чиновників, і до психотерапевтів приходять поділитися проблемами, з проханням допомогти їх вирішити. Проте відмінності все ж є, і вони істотні. Психотерапевт на відміну від чиновника не бере на себе повною мірою відповідальність за розв’язання проблем клієнта, а допомагає йому усвідомити особистісні перешкоди та випробувати нові шляхи для їх подолання. Чиновник же може брати на себе турботливу функцію “батька” або “матері” і всі питання, проблеми вирішувати за клієнта. Психотерапевт на відміну від чиновника отримує легальну фінансову винагороду за консультації клієнта; він умотивований постійно удосконалювати свій професійний рівень, вдається до власного аналізу. Натомість чиновник змушений компенсувати свої зусилля за допомогою нелегальної оплати – хабара, який розглядається як цілком виправдана плата за добре виконання своїх прямих професійних обов’язків (“заслужив”). Іншим поширеним виправданням хабарництва може бути, як свідчить наше опитування, важке матеріальне становище спеціаліста, хвороба близьких. Ці аргументи оцінюються як соціально прийнятні, придатні для морального виправдання покривання фактів хабарництва серед колег. “Моральність” такого виправдання, наявність таких настановлень є одним із показників культури бідності. Такі настановлення розбещують, сприяють формуванню спотворених глибинних структур групової (чи колективної) моральної свідомості.

Ще одним показником культури бідності є фаталізм у сприйнятті своєї роботи. Ілюстрацією до цього факту є відповіді на запитання: “Як Ви вчините, якщо, на Ваш погляд, Ви вже заслужили деяку надбавку до зарплати, а шеф не поспішає її давати?” (табл. 4). Більш як третина респондентів обирає варіанти “буду чекати”, “а що тут зробиш”; лише 16% вказали, що воліють прямо запитати в керівника про причини затримки; натомість 11,6% вдадуться до “скромних” активних дій, таких як

“буду шукати ситуацію, щоб сказати керівникові” або “натякну при нагоді”. Наведені результати підтверджують думку У. Бенніс, який зазначив, що бути чесним в організації набагато складніше, ніж може видатися на перший погляд [16]. Працівники звичайно намагаються приховати реальний стан справ і виробничі труднощі; вони говорять своєму керівництву лише те, що керівники хотіли б почути, ігноруючи при цьому неприємні факти. Виходить, що говорити правду керівникам є складною етичною проблемою. Існує страх, що таким чином можна втратити прихильність, повагу, довіру керівництва. Проте “культура” замовчування посилює відчуття безпорадності та зумовлює низький рівень само-реалізації, довіри до себе як до професіонала.

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви вчините, якщо, на Ваш погляд, Ви вже заслужили на деяку надбавку до зарплати, а шеф не поспішає її задовольнити?” (у %)

Варіанти відповідей респондентів	Частка відповідей
чекатиму	36,3
натякну	11,6
вимагатиму	4,8
хитрістю, саботажем, покажу це якістю в роботі	1,3
скажу	9
знаю, що державна ситуація не сприяє преміям	3,2
зміню керівника	3,2
буду з'ясовувати причину	7,1
буду відчувати незадоволення, ображатимусь	3,2
залежно від ситуації	1
буду ще краще працювати	3,9
не знаю	1,9
не було такої ситуації	0,6
буду обурюватися вдома	0,3
немає відповіді	12,5

Висновки. Подолати корупцію, на нашу думку, можливо лише за умови формування у працівників органів державної влади та місцевого самоврядування відчуття захищеності і самодостатності. Це відчуття має базуватися на щирій турботі про спільне благо, яке кожен мусить творити на своєму місці. Головне завдання дослідників-психологів – допомогти сформуванню в суспільстві психологічно виважений погляд на проблему корупції та хабарництва.

Література

1. *Лунеев В. В.* Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции / В. В. Лунеев. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 912 с.

2. Позднякова М. Е. Девиантное поведение в современной России в фокусе социологии: наркотизация, алкоголизация, преступность, коррупция / под ред. М. Е. Поздняковой, А. Л. Салагаева. – М. : Ин-т социологии РАН, 2005. – 306 с.
3. Юнг К. Г. Борьба с тенью [Электронный ресурс] / К. Г. Юнг. – Режим доступа : <http://jungland.net/node/549>
4. Мельник М. И. Коррупция: сущность, понятия, заходы протидії : монографія / М. И. Мельник. – К. : Атіка, 2001. – 304 с.
5. Фрейд З. Недовольство культурой / Зигмунд Фрейд // Психоанализ. Религия. Культура. – М. : Ренессанс, 1992. – С. 65–134.
6. Организация психологической работы антикоррупционной направленности в таможенных органах Российской Федерации: Методические рекомендации / П. Н. Балыков, Е. Л. Богданова, О. А. Дорошкова и др. ; под общ. ред. П. Н. Балыкова. – М. : Отдел координации работы психологов Управления гос. службы и кадров ФТС России, 2010. – 149 с.
7. Борьба с ветряными мельницами? Социально-антропологический подход к исследованию коррупции / сост. и отв. ред. И. Б. Олимпиева, О. В. Паченков. – СПб. : Алетейя, 2007. – 234 с.
8. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007–2009, 2011. Звіт за результатами соціологічних досліджень / Європейська дослідницька асоц. – К., 2011. – 47 с.
9. Леонтьева Э. О. Стереотипы восприятия коррупции в массовом сознании россиян [Электронный ресурс] / Э. О. Леонтьева. – Режим доступа : http://www.politeia.ru/content/pdf/Politeia_Leonteva-2010-1.pdf
10. Tilman R. O. Administration, Development, and Corruption: The Emergence of Black-Market Bureaucracy. A paper presented to the Southern Political Science Association annual meeting / Robert O. Tilman. – Yale University, 1967. – November.
11. Организация психологической работы антикоррупционной направленности в таможенных органах Российской Федерации / П. Н. Балыков, Е. Л. Богданова, О. А. Дорошкова и др. – СПб. : СПбГУ ИТМО, 2010. – 200 с.
12. Kristol E. Declarations of Codependence: People Who need people are the sickliest people in the world – and that’s just for starters / E. Kristol // The American Spectator. – 1990. – P. 21–23.
13. Гарифуллин Р. Психологические и психотерапевтические подходы к проблеме взяточничества и взяткомании (новая концепция разрешения проблемы коррупции) [Электронный ресурс] / Р. Гарифуллин. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/corruption2.htm>
14. Noël X. The Neurocognitive Mechanisms of Decision-making, Impulse Control, and Loss of Willpower to Resist Drugs [Электронный ресурс] / X. Noël, M. van der Linden, A. Bechara. – Режим доступа : <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2990622/>
15. Решетников М. М. Психология коррупции / М. М. Решетников. – СПб. : Вост.-Европ. Ин-т Психоанализа, 2008. – 128 с.
16. Transparency: How Leaders Create a Culture of Candor: Jossey-Bass / Ed. by W. Bennis ; editors: D. Goleman; J. O’Toole; P. W. Biederman. – Hardcover : Jossey-Bass, 2008. – June. – 144 p.

Цыганенко Г. В. Доверительные контекстные отношения к взяточничеству в среде госслужащих (на примере группового обсуждения)

В статье представлены результаты теоретического и эмпирического анализа социально-психологической и психоаналитической сущности явлений “коррупция” и “взяточничество”. Выявлены особенности созависимости во взаимоотношениях “того, кто дает” (субъект 1) и “того, кто берет” (субъект 2). На основании данных анкетирования и группового обсуждения анализируется психологическая природа явления соблазнения коррупционными практиками. Поднимается вопрос “менталитета защитного безразличия”, который нормализует специфическую патологическую культуру взяточничества в групповых отношениях в среде госслужащих.

Ключевые слова: доверие в отношениях, групповые обсуждения, групповые и индивидуальные установки относительно коррупции и взяточничества.

Tsyganenko G. V. Trustful contexts of attitudes towards bribery among civil servants (based on a group discussion)

The article contains results of the theoretical and empirical analysis of the social-psychological and psychoanalytical essence of the phenomena of corruption and bribery. Characteristics of co-dependence in the relationship between ‘the one who bribes’ (subject 1) and ‘the one who is bribed’ (subject 2) have been determined. Psychological nature of the phenomenon of temptation by corruption practices is analyzed on the basis of the survey and group discussion data. The issue of the defensive indifference mentality which normalizes specific pathological culture of bribery in group relations among civil servants is raised.

Key words: trust in relationship, group discussions, group and individual attitudes towards corruption and bribery.

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ ГРОМАДЯНАМИ ОБРАЗУ ЧИНОВНИКА: ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ

С. Л. Чуніхіна, м. Київ

Викладено результати психосемантичного дослідження образу типового чиновника, який склався у громадян з різним рівнем особистісного адаптивного потенціалу. Виявлено, що домінантою образу чиновника для всіх груп громадян є шкала “поганий – хороший”. Показано, що чим вищим є адаптивний потенціал громадянина, тим більше значення в образі чиновника для нього мають загальнолюдські цінності і тим менше – цінності інструментального характеру. Визначено, що важливу роль в образі чиновника відіграє також ставлення громадян до соціального статусу та впливу, інтерпретація їхніх ознак.

Ключові слова: образ, чиновник, особистісний конструкт, адаптивний потенціал, семантичний диференціал.

Проблема. Ефективність демократії значною мірою залежить від налагодження продуктивної соціальної взаємодії в рамках державних ін-

ститутів, що надають публічні послуги громадянам. Ключовим аспектом такої взаємодії є комунікація громадянина з чиновником – з одного боку, особистістю, що наділена певним обсягом повноважень щодо надання доступу до державних ресурсів, запровадження санкцій або реалізації законних прав та інтересів людей, і з другого – громадянином, партнером по спілкуванню. Із цих міркувань вивчення впливу міжособистісного сприймання на ефективність взаємодії громадянина і чиновника є важливим з погляду як збагачення теоретичних уявлень про психологічні аспекти функціонування державних інститутів, так і формування практичних навичок ефективної комунікації та соціальної взаємодії в процесі надання/отримання публічних послуг.

Образи політичних об'єктів, враховуючи значущість їхньої регуляторної функції щодо забезпечення функціонування сучасних політичних систем, стануть предметом численних політико-психологічних досліджень вітчизняних і зарубіжних учених (О. Б. Шестопал, Д. О. Леонтьєв, С. Б. Нестерова, О. Г. Конфісахор, Т. М. Піщева, К. В. Зорін, Н. В. Хазратова та ін.). Разом з тим аналіз робіт, присвячених проблемам соціального і політичного сприймання, виявляє дефіцит досліджень, сконцентрованих на проблемах сприймання громадянином державного чиновника – посадової особи, через повноваження якої держава реалізує свою політику.

Мета статті: викладення результатів дослідження образу чиновника, який сформувався у громадян з різними здібностями до соціальної адаптації.

Міжособистісне сприйняття є водночас і передумовою, і результатом соціальної взаємодії. Образ іншої людини, який формується під впливом різних факторів (індивідуальних особливостей суб'єкта і об'єкта сприймання; досвіду і стереотипів; ситуації взаємодії та її інтерпретації учасниками) диктує певні моделі поведінки, зумовлює перебіг та результат міжособистісної взаємодії [1 – 4].

У формуванні образу іншої людини провідну роль відіграє механізм категоризації, тобто співвіднесення, порівняння актуального об'єкта сприймання з усталеними образами подібних об'єктів, які вже склалися під впливом минулого досвіду, умов соціалізації, характеру, ціннісних орієнтацій та інших факторів, – еталонами, прототипами, стереотипами [5]. Вплив стереотипних і еталонних уявлень на формування образу чиновника має бути особливо відчутним, враховуючи той факт, що з погляду звичайного громадянина чиновник, як і будь-який представник влади в цілому, належить до так званої аут-групи, є “чужим”, “іншим” [6; 7].

Ступінь відчуження щодо влади та її представників значною мірою пов'язаний з адаптивним потенціалом особистості. З одного боку, адаптаційні здібності визначають ступінь інтегрованості індивіда в соціум, його здатність до продуктивної діяльності спільно з іншими членами суспільства. Тому адаптивність особистості формує певний контекст, у якому від-

бувається соціальне сприймання, у тому числі в ситуації владно-підвладної взаємодії. З другого боку, в сучасних соціальних науках сформувався певний консенсус щодо визнання українського суспільства “перехідним”, таким, що проходить через певні стадії розвитку і постійно стикається з кризовими явищами в різних сферах суспільного життя. Очевидно, що за таких обставин державі та її уповноваженим особам неминуче приписується левова частка відповідальності чи – частіше – провини за перманентну складність соціальних, економічних, політичних умов. Тому ступінь адаптації особистості до цих умов, інакше кажучи, здатність долати життєві труднощі, котрі суб’єктивно пов’язуються із загальною ситуацією в державі, має справляти відчутний вплив на сприймання політиків та посадовців [6; 8].

У своєму дослідженні образу чиновника ми спиратимемося на психосемантичний підхід до вивчення міжособистісного сприймання, згідно з яким “будівельним матеріалом” для образу іншої людини виступають специфічні категорії, що позначають особистісні риси [9 –13]. Формування унікального образу іншої людини відбувається шляхом “склеювання” окремих якостей або рис у єдиний структури – особистісні конструкти, які й задають змістову матрицю цього образу [9].

Як показали численні експерименти, проведені за допомогою методу семантичного диференціала Ч. Осгуда (на різних вибірках, з метою оцінювання абсолютно різних об’єктів, з використанням різного набору категорій, що належать до різних предметних галузей), універсальними конструктами, які беруть участь у побудові образу будь-якої людини, є “Оцінка”, “Сила”, “Активність”. Ці фактори, побудовані на основі біполярних категорій, задають координати універсального тривимірного простору рис особистості [9; 10].

Хоча більшість дослідників дотримуються теорії біполярної організації особистісних рис, за якою один з полюсів виступає у “зчепленні” з позитивним оцінним компонентом, а другий – з негативним, більш цікавим ми вважаємо метод уніполярного семантичного диференціала.

Експериментально показано, що полюси більшості бінарних опозицій, котрі позначають особистісні якості, є відносно незалежними вимірами і псевдобіполярними особистісними конструктами (в термінології Дж. Келлі). Зокрема, конструкти “розумний – дурний” у буденній свідомості маркують два самостійних еталонних уявлення, які припускають можливість переходу об’єкта оцінювання з одного полюса шкали на протилежний. Людина може оцінюватися як “розумна” і водночас “дурна”, як “сильна” і водночас “слабка” [9].

Біполярна концепція конструкта має ще один істотний недолік, пов’язаний із штучним розривом єдиного описативного континууму реальних властивостей особистості на локальні фактори. Наприклад, для когось толерантність входить у єдиний фактор з добротою і через це має позитивне суб’єктивне забарвлення, а для когось толерантність і доброта є

проявами слабкості характеру і тому інтерпретуються як негативні особистісні риси. Уніполярна модифікація семантичного диференціала дає змогу побудувати індивідуальну систему біполярних конструктів, структуровану відповідно до суб'єктивних емоційних преференцій, яка б пояснювала суперечності категорійного сприймання особистості. Тому в цьому дослідженні, спрямованому на реконструкцію образу чиновника в усій повноті семантичних нюансів, пов'язаних з амбівалентністю його соціальної ролі, ми спираємося саме на цю експериментальну модель.

Методику побудовано на основі стандартного набору 64 особистісних прикметників та іменників, розробленого дослідницею групою О. Г. Шмельова в рамках проекту “Тезаурус особистісних рис” [12]. До цього списку додано специфічний набір особистісних конструктів, скомпонований у результаті асоціативного експерименту. Респондентам (20 осіб) пропонувалося назвати 10 різних рис або якостей, які асоціюються зі стимульним словом “чиновник”. Отриманий набір асоціацій був підданий частотному аналізу. Відтак 20 рис, які траплялися два і більше разів, були включені до кінцевого набору категорій.

У дослідженні взяли участь 150 осіб віком від 17 до 67 років (73 чоловіки, 77 жінок). Їм було запропоновано оцінити за допомогою 4-бальної шкали, якою мірою зазначені якості характеризують *типового* чиновника, де “0” – жодним чином не характеризують, “3” – характеризують максимально точно.

За допомогою багаторівневого особистісного опитувальника “Адаптивність” (МЛО-АМ) Маклакова – Чермяніна респондентів було розділено на групи за рівнем адаптивного потенціалу особистості: низьким, середнім, високим [14]. Група із середнім рівнем адаптивного потенціалу виявилася найбільш численною, тому ми визнали за необхідне розбити її на дві підгрупи. До першої підгрупи увійшли особи, чий адаптивний потенціал базується здебільшого на психофізіологічних властивостях нервової системи, яка забезпечує достатній рівень стійкості особистості до стресових умов (вимірюється за шкалою “нервово-психічна стійкість”). До другої підгрупи було віднесено респондентів, які досягли достатнього (середнього) рівня адаптації попри те, що їхня нервова система є нестійкою та вразливою до дестабілізуючого впливу негативних зовнішніх факторів. Нервову нестабільність їм вдалося компенсувати розвитком інших складових адаптивного потенціалу – здібностями до комунікації та сприйнятливостю до суспільних нормативних вимог. Для більш зручного та зрозумілого викладу результатів дослідження ми дали умовні назви кожній із чотирьох груп (табл.1).

Статистична обробка результатів здійснювалася за допомогою пакету IBM SPSS Statistic 20. Дані було піддано факторному аналізу методом головних компонент.

Таблиця 1

Групи респондентів за рівнем адаптивного потенціалу особистості

Рівень адаптивного потенціалу особистості, визначений за методикою “Адаптивність”	Назва групи
низький (1-3 стени за шкалою ОАП)	дезадаптовані
середній (4-6 стенів за шкалою ОАП, 1-3 стени за шкалою НПУ)	компенсаторно адаптовані
середній (4-6 стенів за шкалою ОАП, 4-10 стенів за шкалою НПУ)	адаптовані
високий (7-10 стенів за шкалою ОАП)	високоадаптовані

Для *дезадаптованої* групи виділилося чотири найістотніших фактори, які сукупно пояснюють 60% загальної дисперсії. До першого фактора (внесок у загальну дисперсію дорівнює 29%) з максимальним навантаженням і позитивним знаком увійшли такі якості: працьовитий (0,884), ефективний (0,877), творчий (0,856), розумний (0,855), чесний (0,848), старанний (0,835), справедливий (0,832), доброзичливий (0,823), чарівний (0,814). Найбільше навантаження зі знаком “мінус” у цьому факторі отримали категорії жадібний (-0,904), запроданець (-0,855), неприємний (-0,851), корисливий (-0,805), підлий (-0,796), спритний (-0,775), лицемірний (-0,75), закомплексований (-0,685), дріб’язковий (-0,655), недоброзичливий (-0,616). Для означення цього фактора вважаємо за доцільне використати два дескриптори, які є прямими антонімами один щодо одного: “чесний – запроданець”. Варто зазначити, що концентрація на одному полюсі цього фактора відверто позитивних якостей, а на протилежному – суто негативних дає вагомі підстави припустити, що цей фактор у цілому відповідає першому з трьох факторів класичного семантичного диференціала Ч. Осгуда – “Оцінці”. Як побачимо далі, фактор “Оцінка” з різними смисловими нюансами є провідним у конструюванні образу чиновника для всіх груп респондентів.

До другого фактора (12% дисперсії) зі знаком “плюс” увійшли такі поняття, як п’яний (0,78), вродливий (0,703), неухажливий (0,701), слабохарактерний (0,662), гордовитий (0,65), високий (0,645), ненажера (0,581), шкідник (0,531), зніжений (0,523), егоїстичний (0,523), холодний (0,516), а зі знаком “мінус” – ретельний (-0,532). Цей фактор фіксує специфічне уявлення респондентів про високий соціальний статус або “елітарність” (конструкти “високий”, “гордовитий”), ознаками яких є пияцтво та ненажерливість, зніженість, егоїзм тощо. Тож цей фактор можна означити як “Ледача елітарність – ретельна посередність”.

Третій фактор (10%) сформувався на одному полюсі поняттями оптиміст (0,683), спокійний (0,63), твердий (0,58), досвідчений (0,575), старий (0,566), а на протилежному – скутий (-0,609), дурний (-0,575), невпевнений (-0,504). Смисловий наголос тут робиться на досвіді та віці, тому цей фактор логічно назвати “Досвідчена сила – недосвідчене безсилля”.

Четвертий фактор (9%), на одному полюсі якого сконцентровані дескриптори: шанобливий (0,765), дрібний (0,597), посередність (0,566), а на протилежному – багатий (-0,689), впливовий (-0,51), дістав назву “Дрібне шанобство – справжня впливовість”.

Для *компенсаторно адаптованої* групи респондентів образ чиновника вписується у чотири найістотніших фактори (пояснюють 61% сумарної дисперсії).

Перший фактор (внесок у дисперсію 29%), як і в попередній групі, утворений протиставленням суто негативних якостей виключно позитивним. Проте є певні відмінності. На одному полюсі тут сконцентровані такі дескриптори: відповідальний (-0,837), організований (-0,828), справедливий (-0,808), компетентний (-0,773), досвідчений (-0,768), активний (-0,746), сильний (-0,741), ерудований (-0,734), відкритий (-0,707). На протилежному полюсі розмістились: неретельний (0,815), підлий (0,809), корисливий (0,783), дріб’язковий (0,752), пасивний (0,732), слабохарактерний (0,727), недобррозичливий (0,708), запроданець (0,69), неприємний (0,686), шкідник (0,685), посередність (0,677), дурний (0,674). Смісловий наголос у цьому факторі зроблено більше на ділових (відповідальність, організованість, компетентність, ерудованість), ніж моральних якостях, тому доречно означити цей конструкт як “Соціально корисний – соціально шкідливий”.

У другому факторі (14%) сконцентровано ознаки, що характеризують соціальний статус індивіда: впливовий (0,885), заможний (0,876), важливий (0,721), самовдоволений (0,697) – на одному полюсі і простий (-0,721), скромний (-0,71) – на другому. Враховуючи смислову прозорість та очевидність протиставлення якостей, які увійшли до різних полюсів цього фактора з максимальним навантаженням, цілком доречно при виборі номінації використати саме їх. Отже, на наш погляд, оптимальним рішенням тут буде: “Самовдоволена впливовість – скромна простота”.

Третій фактор (10%) отримав навантажені дескриптори лише на одному полюсі, а саме: красивий (0,773), тривожний (0,724), мрійливий (0,721), старанний (0,65), чарівний (0,595), зніжений (0,575), дотепний (0,55), чесний (0,527), доброзичливий (0,527). Цей фактор став для нас справжнім сюрпризом, адже такі конструкти були б більш доречними в конструюванні образу представників творчих професій. Державна служба творчою аж ніяк не є. Причини участі цього фактора в конструюванні образу чиновника мали б стати предметом окремого дослідження. Наразі ж обмежимося лише його номінуванням: “Мрійливість”.

Четвертий фактор (8%) на одному полюсі утворений дескрипторами шанобливий (0,731), старий (0,665), суворий (0,639), а на другому – ненажера (-0,59), закомплексований (-0,537). Тут також маємо справу з досить парадоксальним поєднанням смислів. При означенні цього фактора будемо виходити з опозиції дескрипторів “шанобство – закомплексованість”. Перше звичайно характеризується потягом до почестей та

пошани і є ознакою завищеної самооцінки; друге, навпаки, свідчить про низьку самооцінку. У свідомості респондентів цієї групи засадами високої самооцінки є похилий вік (який, можливо, свідчить про наявність певних життєвих заслуг) та сувора вдача (досить поширена зовнішня ознака осіб з високим статусом). Низька ж самооцінка може бути наслідком низької здатності до самоконтролю (зокрема нестриманості в їжі). Рухаючись у річищі цих міркувань, визнаючи водночас певний волонтаристський їх характер, ми вирішили назвати цей фактор “Висока самооцінка – низька самооцінка”.

Адаптованій групі респондентів притаманне конструювання образу типового чиновника за допомогою чотирьох факторів (пояснюють 56% сумарної дисперсії). Як і в попередніх випадках, найбільший внесок (24% дисперсії) в утворенні образу тут належить осудівському фактору “Оцінка” в певній варіації. Так, на одному полюсі цього фактора сконцентровано такі поняття: розумний (-0,84), справедливий (-0,811), компетентний (-0,748), тактовний (-0,729), працьовитий (-0,729), відповідальний (-0,727), ретельний (-0,696), сильний (-0,656), ефективний (-0,645). На протилежному полюсі – дурний (0,775), запроданець (0,759), неприємний (0,755), дріб’язковий (0,753), неуважний (0,742), лицемірний (0,678), жадібний (0,673), нахабний (0,665), шкідник (0,663), п’яний (0,653), недоброзичливий (0,651), слабохарактерний (0,645), недосвідчений (0,639), нудний (0,624), егоїстичний (0,621), ненажера (0,608), самовдоволений (0,603), безтурботний (0,6). Враховуючи те, що максимальне навантаження на полюсах цього конструкта набула пара антонімів “розумний – дурний”, буде логічним цей фактор означити саме так.

Другий фактор (16%) утворено на одному полюсі дескрипторами важливий (0,675), гордовитий (0,635), активний (0,635), підлий (0,624), впливовий (0,596), а на протилежному – скромний (-0,692), мрійливий (-0,662), чесний (-0,652), природний (-0,638), творчий (-0,624), простий (-0,542). Цей фактор за змістом дуже близький до фактора “Самовдоволення впливовість – скромна простота”, виділеного для попередньої групи, проте є деякі нюанси. По-перше, для цієї групи респондентів впливовість пов’язана радше з особистісними якостями (активність), а не із соціальними атрибутами (багатство, як у попередньому випадку). По-друге, полюс високого соціального статусу тут має ще більш негативне забарвлення за рахунок зчеплення із таким дескриптором, як підлість. Проте в назві фактора ми вирішили зберегти опозицію “впливовість-простота” й обрали номінацію “Тордовита впливовість – скромна простота”.

До третього фактора (10%) увійшли на одному полюсі дескриптори заможний (0,716), дотепний (0,598), егоїстичний (0,583), комунікабельний (0,522), а на другому – скутий (-0,614), сухий (-0,583), самокритичний (-0,511). Тут ми звернули увагу на протиставлення таких ознак, як комунікабельність та скутість, і дали відповідну назву цьому фактору – “Егоїстична комунікабельність – самокритична скутість”.

Четвертий фактор (6%) – однополюсний, максимального навантаження у якому набули дескриптори досвідчений (0,651) та організований (0,559), – ми так і назвемо: “Досвідченість”.

Високоадаптовані респонденти, як виявилось, використовують п’ять факторів для формування власної думки про чиновників (сумарна дисперсія дорівнює 62%). Перший фактор (внесок у дисперсію 30%) утворено дескрипторами справедливий (-0,885), природний (-0,785), тактовний (-0,772), доброзичливий (-0,763), чарівний (-0,751), відкритий (-0,746), творчий (-0,744), працьовитий (-0,718), чесний (-0,692), сильний (-0,661), ретельний (-0,659) – на одному полюсі і запроданець (0,841), підлий (0,832), недоброзичливий (0,791), дурний (0,779), старий (0,769), жадібний (0,755), брутальний (0,743), дріб’язковий (0,732), нахабний (0,73), самовдоволенний (0,721), неприємний (0,72), нудний (0,7) – на протилежному. Тут впадає в око протиставлення таких якостей, як справедливість – підлість, тому цей фактор ми так і назвемо. Варто зазначити, що на відміну від інших груп, для яких розташування чиновників на умовній шкалі “поганий – хороший” відбувається або на основі інструментальних якостей (інтелектуальні здібності, ділові характеристики), або за критерієм моральної чистоплотності (чесний – запроданець), респонденти цієї групи у своїх оцінках керуються більш високими, абстрактними, загальнолюдськими цінностями.

Другий фактор (10%) утворений протиставленням таких груп дескрипторів: на одному боці максимальне навантаження набули поняття заможний (0,642), гордовитий (0,638), впливовий (0,604), дотепний (0,543), розумний (0,532), досвідчений (0,512), а на другому – скромний (-0,594), скутий (-0,466). Відмінність цього фактора від близьких за змістом факторів, які виділялися для інших груп, полягає в дещо іншому оцінному забарвленні полюсів. Якщо в попередніх випадках негативних конотацій набував полюс “впливовість”, а протилежний, навпаки, пов’язувався з позитивними оцінками, то тут ситуація майже протилежна. Конструкт “впливовість”, ознаками якої є статок і гордовитість, має цілком позитивний емоційний зміст, на відміну від дескриптора “скромність”, який забарвлений скоріше негативно. Тому доречно буде номінувати цей фактор таким чином: “Гордовита заможність – скута скромність”.

Третій фактор (9%) виявився однополярним. Його утворили дескриптори поетичний (0,66), спокійний (0,618), невпевнений (0,595), тонкий (0,57), мрійливий (0,539), чесний (0,515). Цей фактор близький за змістом до фактора “Мрійливість”, який виділювався для групи респондентів з компенсаторною адаптивністю, проте для даного випадку найкраще підходить номінація “Романтична невпевненість”. Звернемо увагу на те, що конструкти “спокійний” і “чесний”, однозначно емоційно позитивні в інших ситуаціях, у цьому контексті можуть набувати досить специфічних конотацій, адже в поєднанні з такими якостями, як мрійливість, поетич-

ність і тонкість, їх доречно інтерпретувати скоріше як ознаки професійної непридатності чиновника, ніж як симпатичні особистісні характеристики.

Четвертий фактор (7%), також однополярний, сформовано якостями суворий (0,83), твердий (0,612), розважливий (0,504). Дамо цьому фактору назву “Сувора розважливність”. Треба зазначити, що третій і четвертий фактори насправді виглядають як полюси єдиного біполярного конструкта “мрійливість – розважливність”, розщеплені на два автономні фактори. Причини такого розщеплення можуть корінитися в специфіці соціальної ролі чиновника та професійних вимог до нього.

Нарешті, п'ятий фактор (6%) утворено опозицією таких дескрипторів, як простий (0,66), гнучкий (0,597), з одного боку, та ерудований (-0,542) – з другого. Краще зрозуміти сенс цього конструкта можна за допомогою аналізу якостей, які увійшли (з невисоким навантаженням) до полюса зі знаком мінус: завзятий (-0,416) та розумний (-0,398). Враховуючи, що цей фактор групує ознаки, які характеризують передовсім інтелектуальні здібності, що водночас дозволяє проінтерпретувати конструкт “простий” як певний синонім поняття “дурнуватий”, найкращою назвою для цього фактора була б така: “Ерудованість – невігластво”.

Для зручності сприймання інформації викладемо факторні складові образу чиновника, який складається у респондентів з різними адаптаційними здібностями, в узагальненому вигляді (табл. 2).

Висновки

1. Домінантою образу чиновника для всіх груп є генералізований конструкт “Оцінка”, котрий акумулює на одному з полюсів соціально прийнятні, однозначно позитивні, схвалювані якості, а на другому – небажані, негативні і таким чином визначає розташування об'єкта на умовній шкалі “хороший – поганий”. Домінування конструкта “Оцінка” у сприйманні чиновника свідчить про те, що механізми соціального сприймання в ситуації владно-підвладної взаємодії в цілому ідентичні перцептивним механізмам, задіяним в інших соціальних ситуаціях. Тобто, дивлячись на чиновника, громадянин бачить перед собою передусім людину, а вже потім – уповноважену особу.

2. Деякі смислові акценти конструкта “Оцінка” можуть змінюватися залежно від індивідуальних особливостей респондентів. Так, чим вищий рівень адаптації громадянина, тим більшого значення в оцінці чиновника набувають загальнолюдські цінності, які відтісняють на задній план цінності інструментального характеру.

3. Специфіка конструювання образу чиновника полягає в сприйманні його соціального статусу. Чим вищий адаптивний потенціал громадянина, тим позитивнішого навантаження для нього набувають дескриптори, пов'язані з високим соціальним статусом. Адаптовані громадяни інтерпретують статус в “інфернальному” ключі: скоріше як результат персональних зусиль та актуалізації певних здібностей, ніж як похідну від зовнішніх або випадкових факторів. І навпаки, не дуже успішно адаптова-

ні респонденти схильні вбачати у статусності чиновника вороже та небезпечне явище. Частково це може бути пов'язано з упевненістю в тому, що високий статус, як правило, здобувається несправедливим шляхом.

Таблиця 2

Ключові конструкти образу чиновника у респондентів з різним рівнем адаптивного потенціалу (за даними факторного аналізу)

Група	№ фактора (% дисперсії)				
	1	2	3	4	5
дезадаптовані	“Чесний-запродавець” (29%)	“Ледача елітарність – ретельна посередність” (12%)	“Досвідчена сила – недосвідчене безсилля” (10%)	“Дрібне шанобство – справжня впливовість” (9%)	–
компенсаторно адаптовані	“Соціально корисний – соціально шкідливий” (29%)	“Самовдоволеність – скромна простота” (14%)	“Мрійливість” (10%)	“Висока самооцінка – низька самооцінка” (8%)	–
адаптовані	“Розумний-дурний” (24%)	“Гордовита впливовість – скромна простота” (16%)	“Егоїстична комунікабельність – самокритична скутість” (10%)	“Досвідченість” (6%)	–
високоадаптовані	“Справедливість – підлість” (30%)	“Гордовита заможність – скута скромність” (10%)	“Романтична невпевненість” (9%)	“Суворорозважливість” (7%)	“Ерудованість – невігластво” (6%)

4. Логічно припустити, що в образі чиновника конструкти, що стосуються статусу та впливу, заміщають собою фактор “Сила” із класичної тріади Ч. Осгуда. Причому якщо фактор “Оцінка” в образі чиновника є концентрованим, єдиним, то фактор “Сила” розбивається на кілька окремих факторів, які формуються навколо різних смислових аспектів: фінансового стану, особистісних якостей тощо.

5. Несподіваним результатом дослідження стало виділення в образі чиновника досить специфічного конструкта “Мрійливість”. Природа цього конструкта потребує подальшого уточнення. Наразі можемо лише припустити, що він відображає вимогу громадян до чиновників бути більш укоріненими в реальність, більш уважними до громадян й більш обізнаними щодо їхніх реальних проблем і потреб.

Література

1. *Андреева Г. М.* Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 384 с.
2. *Бодалев А. А.* Формирование понятия о другом человеке как личности / А. А. Бодалев. – Изд-во Ленингр. ун-та, 1970. – 132 с.
3. Межличностное восприятие в группе / под ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 295 с.
4. Общение и оптимизация совместной деятельности / под ред. Г. М. Андреевой, Я. Янюшека. – Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 302 с.
5. *Полев Д. М.* Эталон, прототип и стереотип как механизмы восприятия человека человеком / Д. М. Полев. // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Психология. – 2009. – №18. – С. 18–25.
6. Образы государств, наций и лидеров / под ред. Е. Б. Шестоपाल. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 288 с.
7. Образы российской власти: От Ельцина до Путина / под ред. Е. Б. Шестоपाल. – М. : Российская полит. энцикл. (РОССПЭН), 2009. – 416 с. – (Политология России).
8. *Бондаренко О. М.* Трансформаційні процеси і соціальна адаптація особистості / О. М. Бондаренко // Перспективи. – 2001. – № 3 (15). – С. 81–86.
9. *Петренко В. Ф.* Основы психосемантики. / В. Ф. Петренко. – 2-е изд., доп. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с. – (Серия “Мастера психологии”).
10. *Петренко В. Ф.* Психосемантика сознания / В. Ф. Петренко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 208 с.
11. *Шмелев А. Г.* Психодиагностика личностных черт / А. Г. Шмелев. – СПб. : Речь, 2002. – 480 с.
12. *Шмелев А. Г.* Практикум по экспериментальной психосемантике. Тезаурус личностных черт / А. Г. Шмелев, В. И. Похилько, А. Ю. Козловская-Тельнова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 208 с.
13. *Бэрон. Р.* Социальная психология: ключевые идеи / Р. Бэрон, Д. Бирн, Б. Джонсон. – 4-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с. – (Серия “Мастера психологии”).
14. Многоуровневый личностный опросник “Адаптивность” (МЛО-АМ) А. Г. Маклакова и С. В. Чермянина // Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности / под ред. Г. С. Никифорова, М. А. Дмитриевой, В. М. Снеткова. – СПб., 2001. – С. 127–129, 138–141.

Чунихина С. Л. Особенности восприятия гражданами образа чиновника: психосемантический анализ

Изложены результаты психосемантического исследования образа типичного чиновника, который сложился у граждан с различным уровнем личностного адаптивного потенциала. Выявлено, что доминантой образа чиновника для всех групп граждан является шкала “плохой – хороший”. Показано, что чем выше адаптивный потенциал гражданина, тем большее значение в образе чиновника он придает общечеловеческим ценностям и тем меньше – ценностям инструментального характера. Определено, что важную роль в образе чиновника играет также отношение граждан к социальному статусу и влиянию, интерпретация их признаков.

Ключевые слова: образ, чиновник, личностный конструкт, адаптивный потенциал, семантический дифференциал.

Chunikhina S. L. Characteristics of citizens' perception of the image of a bureaucrat

This paper presents the results of a psycho-semantic study of the image of a typical official developed by citizens with different levels of personal adaptive capacity. It is revealed that the dominant of the image of an official is the scale "bad – good", which is relevant for all the categories of citizens. It is demonstrated that the higher is the adaptive capacity of a citizen, the bigger role in the image of an official he or she gives to the general human values and the lower is the role of the instrumental values. It is determined that an important role in developing the image of an official is played by citizens' attitude to social status and influence, as well as interpretation of their attributes.

Key words: image, official, personal construct, adaptive capacity, semantic differential.

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР РИТУАЛЬНО-ОБРЯДОВОЇ
ТРАДИЦІЇ ЯК ПЕРШООСНОВА ЕТНІЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ
УКРАЇНЦІВ**

В. В. Шусть, м. Київ

Розглядається концепт "етнічна картина світу" і визначаються сутнісні характеристики архетипної системи музично-поетичних образів у психологічній свідомості українців. Аналізується міф як розгорнутий усний виклад певного тексту, який формує світогляд і психологічний простір духовної сфери людини, а також систематизує просторово-часові зв'язки та ціннісні орієнтири суспільства. Окреслено культурний ландшафт українців, що охоплює концепти річок Дніпра, Десни, Дунаю, Чорного і Азовського морів, Карпатських гір. Встановлено, що цей природно-ландшафтний соціокультурний комплекс забезпечує гармонійний нерозривний взаємозв'язок людини з природою, властивий ще архаїчно-язичницькій міфології, і є стрижневою психологічною домінантою у формуванні етнічної картини світу українців.

Ключові слова: психологічний простір українського народу, міфологічні джерела творчості, культурний ландшафт, архетипно-міфічний світогляд, пісенний фольклор.

Проблема. В історії вітчизняної психологічної думки завжди наголошувалося на прагненні народу України зберігати свою самобутність, підкреслювати унікальність психологічного складу, особливості етносвідомості та етнічної ідентичності. При цьому акцентувалася роль культурної спадщини у формуванні духовного життя суспільства, що вимагало глибокого і планомірного вивчення традиційної культури народу, а відтак повсякчас актуалізувало проблему звертання до духовної спадщини українців, відродження, збереження й дослідження їхньої ритуально-обрядової традиції і пісенного фольклору.

Характерною особливістю етногенезу українців можна вважати їхню взаємодію з різними етнічними спільнотами, що історично населяли територію сучасної України. Будучи споконвічною батьківщиною українців, цей регіон розвивався як поліетнічний простір, на якому формувалася культура народів-носіїв різних полікультурних і поліконфесійних традицій, що вирізняються етнічною різноманітністю.

Відомо, що духовна культура будь-якої людини є засобом формування її менталітету, етнічної свідомості, світосприймання, світорозуміння, етнічної картини світу. Відтак актуальними для вивчення є релігійно-міфологічні уявлення, ритуально-обрядові традиції і пісенний фольклор українців, що виступають структуротвірними елементами їхньої етнічної картини світу. Логіка її формування актуалізувала необхідність звернення до вивчення етнічної картини світу українців у соціокультурному просторі сучасного суспільства, визначення її місця в психологічному просторі сучасного українства. Актуальність проблеми підсилюється яскраво вираженою суперечністю: з одного боку – очевидно недостатня вивченість етнічної картини світу українців у їхньому психологічному просторі, а з другого – величезні обсяги психологічно значущого емпіричного матеріалу, накопиченого в результаті дослідницького пошуку.

Мета статті: історико-психологічний аналіз міфології, фольклору та інших структуротвірних елементів етнічної картини світу українців.

Дослідження етнічної картини світу українців ґрунтується на науковій базі, що сформувалася в лоні гуманітарного знання, яке увібрало в себе здобутки історичної психології, культурології, філософії, історії, етнографії, фольклористики та інших наук. Здійснюється це дослідження засобами понятійно-категоріального інструментарію, що включає такі поняття, як “етнічна культура”, “культурний ландшафт”, “соціокультурний простір”, “міф”, “ритуал”, “обряд”, “фольклор” та ін. Їхнє визначення міститься в ідеях і теоріях, що забезпечують пізнання картини світу українців. Звернення до історії українців, до їхніх уявлень про систему господарювання, спосіб життя, соціальні відносини, до міфологічних образів і ритуально-обрядових традицій є передумовою глибинного пізнання духовної культури, утіленої в архетипах і символах і збереженої найбільш цілісно та архаїчно в пісенному фольклорі [1–4].

У філософських дослідженнях “картина світу” як наукова категорія представлена в концепціях Дж. Віко [5], М. Гайдеггера [6], Г. Д. Гачева [7], Б. О. Рибакова [8] та інших учених. Теоретико-методологічний аналіз етнічної картини світу як системотвірної і взаємозалежної структури, здійснений С. В. Лур’є [9], дав змогу виявити її засадничі та діяльнісні компоненти і механізми й сформувати концепцію “етнічна картина світу українців”.

Слов’янську міфологію, яка може бути визнана за генетичне ядро міфології українців, ґрунтовно розроблено в працях Б. О. Рибакова [8].

Найважливішою психологічною складовою його дослідження стала категорія “культурний ландшафт”. Локалізації культури в межах ландшафтної орієнтованої парадигми велику увагу приділяли представники постмодерністської філософії, зокрема Т. Адорно [10] і В. О. Подорога [11]. певні аспекти впливу ландшафту на формування психологічного простору етносу вивчали А. Дж. Тойнбі [12], І. В. Гордєєва [13], О. М. Лозова [14], Л. І. Мечников [15] та ін. Їхні праці мають велике значення для дослідження лісового, степового, річкового і гірського ландшафту як території зародження етносу.

Визначаючи поняття “етнічна картина світу”, більшість сучасних дослідників вкладають у нього когнітивний зміст способу пізнання людьми навколишнього світу, сукупність уявлень людини про світ, що відображають суб’єктивно-об’єктивні відносини існуючих у часі і просторі матеріальних та ідеальних субстанцій [14]. На основі результатів теоретико-методологічного аналізу наукових джерел було створено *модель етнічної картини світу* як системно-структурного утворення, змістом “центральної зони” якого є, з одного боку, система етнічних констант, а з другого – система ціннісних домінант [16; 17]. Аналіз структури цієї моделі дав змогу виявити її внутрішньосистемні взаємозв’язки, а відтак зробити важливі висновки:

1) космічні та соціальні категорії, що утворюють етнічні константи і беруть участь у побудові картини світу, найтіснішим чином пов’язані з природним та соціальним космосом;

2) до етнічних констант належать звичайно образи Добра і Зла, Всемогутньої Сили (Бога), Диявола, колективності; усі ці образи специфічні для кожного народу;

3) система етнічних констант, будучи основою формування адаптаційно-діяльнісних моделей людської поведінки, стає механізмом, що знімає психологічну загрозу з боку навколишнього світу.

Н. Ф. Венжинович розмежовує поняття “ментальність” і “картина світу” за ступенем усвідомленості: “картина світу” – усвідомлене уявлення, а “ментальність” – свідомістю не рефлексується. Однак часто про своєрідність менталітету судять, виходячи з особливостей картини світу. Останні структуровані категоріальними та класифікаційними схемами, які повинні вивчатися історією ментальності [4]. Ще М. Фуко вважав, що людина має “мережу” уявлень – скелет картини світу (див [18, с. 7]). Сума або перетин різних “мереж” дають ментальність. Картина світу – як мозаїка; вона складається з концептів і зв’язків між ними, тому її часто називають концептуальною картиною світу [4].

У результаті аналізу природи і сутності міфу було підтверджено, що міф як особливий простір духовної сфери людини і відображення глибинних структур людської психіки визначає всі форми дискурсивної діяльності людини і, отже, є фундаментом будь-якої культурної системи. Міф лежить в основі більшості комунікативних процесів, а оскільки ко-

мунікація є сутністю культуротворчої діяльності, то міф є засадою культури в цілому. Поєднуючи у своїй синкретичній природі несвідомо-символічний і усвідомлено-прагматичний аспекти, він відіграє найважливішу роль у формуванні етнічної картини світу, що знаходить своє відображення як у релігійних, так і в раціонально-теоретичних формах свідомості.

Е. Кассіер називає міф несвідомою вигадкою [19], Л. Леві-Брюль – способом підтримки солідарності та стійкого зв'язку із соціальною групою [20], Е. Б. Тайлор – відображенням людського досвіду і результатів його господарської та пізнавальної діяльності [21], К. Леві-Стросс – найбільш чіткою формою вираження глибинних структур людської психіки [22], О. Ф. Лосєв – найбільш яскравою і найбільш справжньою реальністю, символом, словом, самосвідомістю [23]. Однак усі вчені одностайні щодо думки, що міф є первинною формою свідомості людини і найбільш ранньою формою пізнання навколишнього світу.

За всієї багатогранності, багатоаспектності пізнання й осмислення сутності міфу можна виділити його загальну складову: у кінцевому підсумку все духовне і почати матеріальне життя людини набуває свого первинного змісту з міфологічної свідомості і визначається міфологічною моделлю світу. Цілком очевидно, що віртуалізація навколишньої дійсності повільно, але невідворотно перетворювалася на перманентний процес з безліччю складових, розвиток яких відбувався відповідно до певних закономірностей, принципів і правил. Міф, базований на стародавніх міфологічних структурах і продовжений у ритуально-обрядовій традиції, став пізніше першоосновою традиційної народно-художньої творчості.

Ознайомлення з особливостями українського пісенного фольклору дало змогу встановити його зв'язок з етнічною картиною світу українців. Фольклор, накопичуючи у своєму змісті неповторні риси життєдіяльності етносу і творчо переробляючи його релігійно-міфологічні уявлення та вірування, концентрує в собі духовно-моральні світоглядні ціннісні настановлення, сприяє формуванню та ретрансляції ментальних характеристик, властивих їхньому носію, і, органічно взаємодіючи з культурним ландшафтом свого етносу, є, власне, відображенням, або “дзеркалом”, етнічної картини світу.

Етнічний менталітет, за визначенням Н. К. Рябцевої, є обов'язковою характеристикою складу розуму і стилю мислення етносу, котра безпосередньо пов'язана як із ментальною сферою, так і з культурою. Інакше кажучи, *менталітет* – культурно і колективно зумовлений стиль мислення, який значною мірою визначається усталеними історико-економічними та релігійними традиціями. Показовим є той незаперечний факт, що етнічний (національний) менталітет обов'язково проявляється щодо всіх життєво важливих явищ: будови зовнішнього і внутрішнього світу, мови, розпізнавання свого і чужого, знань, пам'яті, інтелекту, освіти, науки, простору, часу [18]. Одним із способів вираження особливостей

менталітету є ритуально-обрядова традиція і пісенний фольклор, у яких найбільш цілісно закарбувалися специфічні риси світосприймання культурного ландшафту, соціокультурного простору, а також різні форми побуту і життєдіяльності українців.

Отже, цілком справедливим буде висновок, що міфологія, ритуально-обрядова традиція і пісенний фольклор українського етносу щільно пов'язані між собою та утворюють у свідомості українців цілісну систему архетипів, символів і ментальних цінностей, що складають першооснову їхньої етнічної картини світу.

Цілком очевидно, що пізнання етнічної картини світу етносу немислиме поза пізнанням його *пісенного фольклору*, адже саме фольклор є способом відображення в образно-емоційній формі внутрішнього світу людини, її ставлення до інших людей, природи та світу. Саме тому тексти традиційного пісенного фольклору, написані рукою носія тієї чи тієї етнічної групи, можна назвати, за справедливим висловом С. В. Лур'є, "квінтесенцією певної ціннісної системи" [24], оскільки вони відображають етнічні константи і ціннісні домінанти, що утворюють центральну зону етнічної картини світу.

Особливості *релігійно-міфологічних вірувань та уявлень* українців виявляються насамперед у злитті воедино релігійних язичницько-християнських уявлень, в архаїчності і міфологічності світосприймання, успадкованих ними від предків і запозичених від сусідніх народів у процесі полікультурної взаємодії. Так, у пологових, весільних та поховальних ритуально-обрядових традиціях українців, їхніх звичаях і віруваннях збереглися відбитки давніх дохристиянських релігійно-міфологічних вірувань та уявлень предків, які сягають прадавніх язичницьких часів в історії східних слов'ян. Анімізм, магія всіх видів, культ тварин і культ предків, глибоко увійшовши в психологію українців ще з "доісторичних" часів, простежуються в їхній свідомості і в ХХІ столітті, переплітаючись із потужним потоком інших психічних якостей, породжених хліборобською епохою. Сліди стародавніх дохристиянських вірувань пов'язані з обожнюванням стихійних сил природи, ще не наділених антропоморфними рисами (поклоніння сонцю, небу, горам, вітрові). Виражені в стихіях, здатних погубити, вони набули іншого забарвлення в поєднанні з християнськими уявленнями про зло і нечисту силу. До пізнішого часу належать антропоморфні уявлення про злі сили духів гір, лісів і водних джерел, про магічні моці чаклунів і знахарів. Дуалізм зберігся в різкій контрастності звичаїв звергання, у деталях обрядовості. Наприклад, коли йшлося про допомогу людям, захист від "злиднів", то людина поводитися як зазвичай: умивалася, хрестилася, обличчям поверталася до сонця на сході. Якщо ж сама людина задумувала чорну, злу справу, то і йшла вона на заході сонця або опівночі, і не в чисте поле, а в темний ліс, ближче до жител злих духів. Як бачимо, в українців склалася особлива міфологічна семіотична система, яка впорядковує різні за походженням і часом виникнення знаки,

що мають багато спільних специфічних рис із міфологічними віруваннями давніх слов'ян.

Релігійно-міфологічні уявлення та вірування знайшли своє відображення і в традиційному пісенному фольклорі, аналіз змісту якого дав змогу виявити невідомі досі риси світосприймання українців. Зокрема, дослідження просторово-часових уявлень у пісенному фольклорі, забезпечує цілісну інтерпретацію генезисних і буттєвих структур особливого музично-поетичного способу пізнання та освоєння етнічної картини світу, оскільки саме пісенний фольклор органічно пронизує собою онтологію людського світу, різноманітність форм людської діяльності.

Як зазначає С. М. Садовенко, сутнісне прагнення людини до теоретичного узагальнення своєї історії, осягнення її логіко-цілісної картини в перспективі культурно-історичного процесу, творення національних образів художнього антропокосмосу, потреба пошуку як традиційних уявлень про буття, так і нових інтелектуальних конструкцій, серед яких категоріям “традиційна народна культура”, “народна художня культура”, “дитячий фольклор”, “народна казка” тощо сьогодні ще не надано належних прерогатив, зумовлюють “перманентне звернення пізнавальної активності” до культурологічної рефлексії проблем становлення, функціонування та розвитку зазначених категорій; спричиняють їх залучення до культурологічного аспекту аналізу з позицій хронотопу (від давньогрец. *χρόνος* – “час” і *τόπος* – “місце” – “закономірний зв'язок просторово-часових координат”) [25]. Традиційний пісенний фольклор українців, створений у результаті багатовікової взаємодії домінуючого слов'янського суперетносу із сусідніми етносами, пов'язаний з багатьма культурно-історичними пластами й найбільш цілісно відобразив специфіку психологічного простору і трансформацію хронотопу українців.

Узагальнюючи певний обсяг текстів пісенного фольклору, зібраного на території споконвічного проживання українців, можна умовно поділити його на три категорії: 1) *за місцем і часом розгортання сюжету події (хронотопу)*, включаючи опис культурного ландшафту, природних явищ; 2) *за архетипами і символами*, які втілюють образно-емоційний зміст; 3) *за тематикою*, що відбиває всю палітру життєвих подій українства.

Аналіз просторово-часових уявлень середньовічного дохристиянського періоду Давньої Русі на прикладі жанру билин дав змогу створити модель першооснови їхнього хронотопу, а також виявити тенденції історичного розвитку їхніх ментальних стереотипів. У ранніх пластах культури відображений насамперед гармонійний психологічний зв'язок українців з тими чи тими особливостями культурного ландшафту. Завдяки єдності способу життя на теренах держави стереотипи свідомості різноплемінного та лісостепового протоукраїнського етносу в умовах річкового, гірського та лісостепового ландшафтів поступово виробляли і психологічно стереотипні зразки діяльності.

В основі пісенного фольклору українців лежить символіка хроно-топу, оскільки жодна з пісень не може народитися поза простором і часом. У пісенному фольклорі українського етносу через простір і час стверджувалося значення моральних цінностей і перш за все добра. Культурна як “друга природа”, створювана людьми в процесі їхньої суспільної практики, величезною мірою обумовлювалася ставленням людини до природи. Люди язичницької Русі вважали, що у світі існують універсальні просторові зв’язки: усе пов’язано в природі, на небі й землі, і людина психологічно пов’язана з природою і вплетена в ці зв’язки. Будь-яке явище ставало зрозумілим тільки через зближення людини з природою, що відбувалося і в образному ладі мови пісенного фольклору українців: сонце “сходить” або “сідає”, буря “віє”, вітер “свище”. Сили природи набували персоніфікованого характеру; через це людина вірила у наявність родинних зв’язків з природою, і на цій же основі природа олюднювалася в поетичній формі.

Сліди такого первісного архаїчного світосприймання, метафоричності мислення, психологізації образів найбільш повно збереглися саме в пісенному фольклорі українців, що красномовно говорить про давню язичницьку першооснову їхнього фольклору. Успадковуючи загальнокультурні цінності язичницької середньовічної Русі, українці усвідомлювали свою спільність з історичною та національною долею України.

Цілком природно, що у фольклорі українців багато представлений перш за все жанр історичної пісні. В українській фольклористиці вона як жанр займає проміжне місце між епосом і лірикою. Загальні тенденції зміни просторово-часових уявлень, що визначають сутнісні для українців явища життя, пов’язані з прагматизацією і конкретизацією. Невизначені, розмиті часові уявлення змінюються конкретними датами або описом, чіткою хронологією історичних подій, що особливо запам’яталися, в жанрі історичної пісні. Зміни в змістовому плані часових категорій трансформуються і набувають протилежної просторовим поняттям спрямованості – від природної до соціальної. Саме тому тексти традиційного пісенного фольклору, створені представником даної етнічної групи, найбільш цілісно втілюють просторово-часові історичні уявлення та динаміку їх трансформації, утворюючи при цьому етнічні константи і психологічно ціннісні доміанти етнічної картини світу. Так само когнітивна схема етнічних констант, яка охоплює систему архетипів і символів, утілює психологічний образ світу і відображає взаємини його об’єктів, де кожен з образів має власний характер, свої відносини з іншими образами, що, власне, і витворює в пісенному фольклорі українців канон сприйняття реальності і самобутній комплекс культурних репрезентацій.

Аналіз пісенних текстів показав, що в результаті специфічної духовно-практичної діяльності етносу саме традиційний пісенний фольклор перетворює міфи в буттєво-реальні події. Архетипний образ козака-українця, втілений у символіці сизого орла, ясного сокола, уособлює сили

добра і відображає козацьку волно, шляхетність, силу і гідність. Архетипний образ зла у пісенному фольклорі українців пов'язаний із символікою чорного ворона, який традиційно уособлює нечисту, диявольську природу і є вісником смерті або ворожого навали. У символі-парі сокола і ворона втілені образи добра і зла.

У результаті аналізу змісту пісенного фольклору українців виявлено архетипний комплекс любовно-шлюбної тематики, утілений за допомогою пташиної символіки сокола, зозулі, соловейка, ластівки, голуба і лебедя. При цьому жіночий любовно-шлюбний архетип молодій дівчині-нареченій реалізується в символічних образах чистих, “божих” птахів – ластівки, голубки, а чоловічий – в образах сокола, солов'я і голуба. Архетип матері традиційно виражається символікою зозулі.

Культурний ландшафт українців, що включає концепти річок Дніпра, Десни, Дунаю, Чорного та Азовського морів, Карпатських гір, відображає природно-ландшафтний соціокультурний комплекс гармонійного, нерозривного взаємозв'язку природи і людини, властивого ще архаїчно язичницькій міфологізації. Цей взаємозв'язок є стрижневою психологічною домінантою у формуванні етнічної картини світу українців, оскільки саме під впливом річкового фактора формувалася господарсько-культурний тип українців, особливо в період їх вільного поселення. Концепт “гори високої”, втілений у міфологічній фольклорній свідомості українців, має яскраво виражений амбівалентний характер, що проявляється в опозиціях добра і зла, символізуючи, з одного боку, “місце пекла”, а з другого – “місце раю”.

Аналіз поетичних текстів пісенного фольклору українців, що містять опис культурного ландшафту, природних явищ, дав змогу сформулювати найважливіші теоретичні тези. Одна з них така: концепти річок Дніпра і Дунаю, Карпатських гір як соціальні категорії в системі етнічних констант стали культуротворчим феноменом і чинником, що вплинув на формування психологічного простору й ментальності українців; вони стали також “маркером” українців і стрижнем при формуванні їхньої етнічної свідомості і самоідентифікації. Образ Дніпра, Дунаю і Карпатських гір підкреслив міфологізований образ етнічної свідомості українців, успадкований ними ще від середньовічного світосприйняття з властивим йому антропоморфізмом. Тематика культурного ландшафту виконує не тільки функції формальної символічної образності, а й створює емоційне локальне тло, наповнюючи і насичуючи його додатковими образами.

У ході аналізу та узагальнення змісту найвідоміших зразків українського пісенного фольклору вдалося виявити їхню спільну характерну рису, яка підкреслює його унікальність і самобутність. Ця риса проявляється в тому, що сюжет розгортається звичайно через своєрідне символічне “переломлення”. Це дає підстави говорити про символіко-метафоричне світосприйняття і космогонічний рівень уявлень українців. Розкриття і пізнання часом глибокого філософського сенсу в змісті пісенного фольк-

лору українців відбувається, власне, на тлі нескінченного ланцюжка асоціативних зв'язків, здатних породжувати все нові й нові смислові конфігурації, а розвиток сюжету в пісенному міфообразі набуває характеру нескінченної трансформації архетипів. Саме тому мислення українців є принципово міфологізованим і метафоричним.

Відтак можна виділити такі *особливості етнічного світу українців*:

- архаїчність міфологізованого образу етнічної свідомості українців, успадкованого ще від первісного світосприймання з властивим йому антропоморфізмом, сліди якого пов'язані з оожнюванням стихійних сил природи;
- принципова метафоричність світосприймання українців, оскільки сюжет розгортається звичайно через символічне переломлення;
- космогонічний рівень уявлень українців;
- полікультурне взаємопроникнення різних елементів ритуально-обрядової традиції, ментальних цінностей;
- особлива міфологічна семіотична система, що поєднує в собі різні за походженням і часом виникнення знаки й демонструє злиті воедино архаїчні міфопоетичні, релігійно-міфологічні та історичні уявлення, наповнюючи своїм змістом етнічні константи і ціннісні домінанти психологічної картини світу українців.

Висновки. У процесі теоретичного осмислення концепту “етнічна картина світу” виявлено структурні і визначено сутнісні характеристики його компонентів, що дало змогу сформулювати визначення та структуру концепту в обширі психологічного знання. Останнє трактує цей концепт як спосіб пізнання людьми навколишнього світу, сукупність їхніх уявлень про світ, що відбивають суб'єктивно-об'єктивні відносини існуючих у часі і просторі матеріальних та ідеальних субстанцій.

Етнічні константи і ціннісні домінанти органічно входять у структуру етнічної картини світу й утворюють її “центральну зону”, в якій етнічні константи виконують функцію психологічної адаптації етносу до навколишнього природно-соціального середовища, а ціннісні домінанти об'єднують особистісно-ціннісні характеристики, що визначають менталітет. Сформована таким чином система постає як динамічна модель взаємодії “образів” і когнітивної схеми, що охоплює етнічну картину світу і відображає взаємозв'язок її структуротвірних елементів.

Міф являє собою розгорнутий усний виклад певного тексту, який формує світогляд і психологічний простір духовної сфери людини, а також систематизує просторово-часові зв'язки та ціннісні орієнтири. Можна стверджувати, що він є, власне, первісним способом пізнання етнічної картини світу українців. Це підтверджується й тим, що міф, будучи духовною першоосновою етносу, акумулює в собі релігійно-міфологічні вірування та уявлення, ретранслюється і відтворюється через систему архетипів і символів у буттєвих формах пісенного фольклору.

Складові концепту “культурний ландшафт”, що утворюють системний комплекс і визначають особливості господарсько-культурного типу й спосіб життя українців, утілилися і закарбувалися в архетипній системі музично-поетичних образів психологічної свідомості українців, вплинувши таким чином на формування їхньої етнічної картини світу. Концепти річок Дніпра і Дунаю, а також Карпатських гір як психологічні та соціальні категорії в системі етнічних констант стали культуротвірними феноменами та етнотвірними чинниками, що визначили формування психічного складу й ментальності українців, а також їхнім “маркером” і стрижнем формування їхньої етносвідомості та самоідентифікації.

Література

1. *Григорьев А. Ф.* Этническая картина мира гребенских казаков: опыт культурологического анализа : дис. ... доктора культурологии : 24.00.01 / Григорьев Анатолий Федорович. – Краснодар, 2012. – 434 с.
2. *Куценко Г. В.* Мовні аспекти регуляційних функцій образу світу / Г. В. Куценко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – Т. 9: Етнічна психологія. Історична психологія. Психолінгвістика. – Ч. 2. – С. 229–242.
3. *Фуко М.* Археологія знання / Мишель Фуко ; пер. с фр. С. Митина, Д. Стасова ; общ. ред. Б. Левченко. – К. : Ника-Центр, 1996. – 208 с.
4. *Венжинович Н. Ф.* Концептуальна й мовна картина світу як похідні етнічних менталітетів / Н. Ф. Венжинович // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонУ, 2006. – Вип. 14. – С. 8–13.
5. *Романовская Е. В.* История, память и традиция в культурологии Дж. Вико / Е. В. Романовская // Фундаментальные проблемы культурологии : сб. ст. по материалам конгресса. – М. : Новый хронограф : Эйдос, 2009. – Т. 6: Культурное наследие: От прошлого к будущему. – С. 92–104.
6. *Хайдеггер М.* Время картины мира / Мартин Хайдеггер // Время и бытие: Статьи и выступления. – М. : Республика, 1993. – С. 41–63.
7. *Гачев Г. Д.* Ментальности народов мира / Георгий Дмитриевич Гачев. – М. : Эксмо, 2003. – 544 с.
8. *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия. Историко-географический анализ / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1979. – 248 с.
9. *Лурье С. В.* Историческая этнология / С. В. Лурье. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 448 с.
10. *Adorno T. W.* Negative Dialectics / Theodor W. Adorno. – New York : Continuum, 1966. – 386 p.
11. *Подорога В. А.* Метафизика ландшафта / В. А. Подорога. – М. : Наука, 1993. – 552 с.
12. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории: Сборник / А. Дж. Тойнби ; пер. с англ. Е. Д. Жаркова ; сост. А. П. Огурцов ; вступ. ст. В. И. Уколовой. – М. : Прогресс. Культура, 1996. – 607 с.
13. *Гордеева И. В.* Проблема влияния природной среды на формирование и развитие этноса в различных концепциях / И. В. Гордеева // Фундаментальные исследования. – 2005. – № 4. – С. 37–38.

14. Лозова О. М. Ідилічний топос та етос української ментальності / О. М. Лозова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. – 2006. – № 2. – С. 26–33.
15. Мечников Л. И. Цивилизация и великие исторические реки / Л. И. Мечников. – М. : Пангея, 1995. – 461 с.
16. Щербань Б. О. Картина світу у різних підходах та концепціях / Б. О. Щербань, Є. А. Щербань // Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (20 квіт. 2011 р.) / МОН України, КМДА, Київ. ун-т імені Бориса Грінченка та ін. ; за заг. ред. В. О. Огнев'юка. – К., 2011. – С. 267–270.
17. Кузнецова Т. Ф. Картина мира [Электронный ресурс] / Т. Ф. Кузнецова // Знание. Умение. Понимание : электронный журн. – 2008. – № 4. – Режим доступа : <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/4/Kuznetsova/>
18. Рябцева Н. К. Язык и естественный интеллект / Н. К. Рябцева. – М. : Academia, 2005. – 639 с.
19. Кассирер Э. Язык и миф. К проблеме именованія богов / Эрнст Кассирер // Избранное: Индивид и космос. – М. ; СПб. : Унив. книга, 2000. – С. 327–390.
20. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль // Психология мышления / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и В. В. Петухова. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 130–140.
21. Тайлор Э. Б. Миф и обряд в первобытной культуре / Эдуард Бернетт Тайлор / пер. с англ. Д. А. Коропчевского. – Смоленск : Русич, 2000. – 624 с.
22. Леви-Строс К. Первісне мислення / Клод Леви-Строс ; пер. з фр. Сергія Йосипенка. – К. : Укр. центр дух. культури, 2000. – 324 с.
23. Лосев А. Ф. Диалектика мифа / А. Ф. Лосев // Миф. Число. Сущность. – М. : Мысль, 1994. – С. 5–216.
24. Лурье С. В. Историческая этнология : учеб. пособие для вузов / С. В. Лурье. – М. : Акад. проект “Gaudeamus”, 2004. – 624 с.
25. Садовенко С. М. Культурологічна рефлексія хронотопу в українській традиційній народній культурі: часопросторові координати народної казки / С. М. Садовенко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журн. – 2011. – № 3. – С. 57–62.

Шусть В. В. Психологическое пространство ритуально-обрядовой традиции как основание этнической картины мира украинцев

Рассматривается концепт “этническая картина мира” и определяются существенные характеристики архетипической системы музыкально-поэтических образов в психологическом сознании украинцев. Анализируется миф как развернутое устное изложение определенного текста, формирующего мировоззрение и психологическое пространство духовной сферы человека, а также систематизирующего пространственно-временные связи и ценностные ориентиры общества. Определен культурный ландшафт украинцев, включающий концепты рек Днепра, Десны, Дуная, Черного и Азовского морей, Карпатских гор. Установлено, что данный природно-ландшафтный социокультурный комплекс обеспечивает гармоничную нерасчлененную взаимосвязь человека с природой, присущую еще архаично-языческой мифологизации, и является стержневой психологической доминантой в формировании этнической картины мира украинцев.

Ключевые слова: психологическое пространство украинского народа, мифологические источники творчества, культурный ландшафт, архетипно-мифическое мировоззрение, песенный фольклор.

Shust V. V. Psychological space of ritual and ceremonial traditions as fundamental of the Ukrainians' ethnic world outlook

The paper considers the concept of ethnic world outlook and identifies the essential characteristics of the archetypal system of musical and poetic images in the Ukrainians' psychological consciousness. Myth is considered as a comprehensive oral presentation of a specific text shaping individual's outlook and psychological space of the spiritual sphere, as well as systematizing society's spatial-temporal links and value orientations. The Ukrainians' cultural landscape is defined. It comprises the concepts of the river Dnieper, the Desna, the Danube, the Black and the Azov Seas, and the Carpathian Mountains. It is established that the natural landscape and socio-cultural complex provide for a harmonious inseparable relationship of an individual with the nature, which is characteristic of the archaic pagan mythologizing and is the core psychological dominant in shaping the ethnic world outlook of the Ukrainians.

Key words: psychological space of the Ukrainian people, mythological sources of creativity, cultural landscape, archetypal and mythic world outlook, song folklore.

**СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ
В АСПЕКТІ ЕМОЦІЙНИХ ПРОЯВІВ ЛЮДИНИ**

С. П. Дерев'яко, м. Чернігів

Розглядаються емоційні прояви соціальних феноменів у різних сферах сучасного життя (економіці, політиці, культурі). Показано, що емоції різноаспектні, відображають яскравість новоутворень, але разом з тим можуть провокувати у людини або групи людей відчуття некомфортності, невизначеності, мінливості. Пропонується рефлексивний підхід до вивчення емоційних явищ (прийняття та раціональне опрацювання емоційної інформації) як спосіб подолання сучасною людиною невизначеності через постійні зміни в теперішньому світі.

Ключові слова: емоції, емоційні явища, соціальні феномени, сфери сучасного життя, економіка, політика, культура, невизначеність.

Проблема. Життя упродовж останніх десятиріч цілковито змінилося: інтенсивно реорганізуються суспільні інститути, перетворюється соціальне, культурне довкілля людини. “Нинішній матеріальний світ прискорено змінюється, а ці зміни примушують змінюватися й нас” [1, с. 153]. Зміни відбуваються і у сфері емоцій людини – перш за все на рівні індивідуальному, суб’єктному. Зміни, які відбуваються навколо нас, ми переживаємо глибоко всередині, інколи не виказуючи свого справжнього ставлення до нововведень, інколи демонструючи зовсім не те, що відчуваємо. Незмінне одне – ми помічаємо, переживаємо, реагуємо на ці зміни у формі інтенсивних емоційних переживань (фрустрацій, стресів, інших емоційних станів). І це робить наше внутрішнє життя не тільки більш складним, а й більш повним, насиченим.

Щодо більш масштабного вияву емоцій (на рівні групи, колективу, навіть держави) можна використати поняття “колективні”, або “групові”, емоції – переживання емоцій на рівні малої або великої групи. Колективні емоції формують емоційну атмосферу, емоційний клімат, що обумовлюють дії групи. Можна навести багато прикладів емоційних кліматів, які визначають відносини між людьми, особливо на рівні нації, у певний проміжок часу. Зокрема, це може бути клімат страху (в СРСР за режиму сталінізму), клімат тривожності (у пострадянському просторі в 90-ті роки) або клімат довіри (коли економіка країни успішно розвивається). Така типологія може бути застосована до будь-яких великих або малих груп [2, с. 327].

Проблема вияву емоцій у різних сферах життя, зокрема в економіці та політиці, упродовж тривалого часу загалом мало цікавила дослідників. Вважалося, що в цих сферах має панувати раціоналізм, а вивчення емоційних явищ зсувалося переважно до “не-норми”, навіть патології. На наш погляд, дослідження різноманітних емоційних проявів, які звичайно супроводжують будь-які соціальні перетворення, є актуальним через недостатнє висвітлення зазначеної проблематики в сучасній літературі. Як саме емоційні явища і яких саме змін у різноманітних сферах сучасного життя вони стосуються – це проблемні питання, що потребують детального аналізу і будуть розглянуті в нашій статті. Вважаємо, такий аналіз сприятиме більш ефективному осмисленню поточних подій, формуванню більш чіткого уявлення про них. Зауважимо, що поняття “емоції” при цьому ми використовуємо в найширшому розумінні, маючи на увазі будь-які емоційні прояви, або емоційні явища, які можна віднести (навіть умовно) до емоційної сфери. Під поняттям “соціальні перетворення” пропонуємо розуміти ті соціальні феномени, які є відносно новими, тобто які увійшли в наше життя протягом останніх десятиріч.

Мета статті: виокремити наявні феномени соціальних перетворень у різних сферах сучасного життя (економічній, політичній, у сфері культури) та означити емоційні явища, які супроводжують ці перетворення.

Емоційні явища у сфері економіки. На сучасному етапі економічного життя в Україні все більшого поширення набувають такі раніше незвичні в повсякденності поняття, як “професійний прогноз”, “конкурентоздатність команди”, “організаційна ідентичність”, “відданість організації”, “організаційний клімат” тощо [3; 4].

Один із феноменів сучасності, який особливо впадає в очі, це “культ молодості” в бізнесі та професійній кар’єрі. Ліміт для кар’єрних досягнень в Україні досить жорсткий – це пов’язано з поширенням західної ідеології “згоряння менеджера” до 40 років. Теоретичним підґрунтям цієї ідеології можна вважати дані про “кризу середнього віку”, а емпіричними доказами – уповільнення швидкості нервових процесів у

сорокарічних, що в критичних умовах життя може суттєво знижувати здатність організму до протистояння стресам під час виконання управлінських функцій. Досить типовими явищами у вітчизняному бізнесі можна вважати, наприклад, 27-річного директора великого банку або 30-річного власника промислового підприємства [1, с. 158].

Так само поширеним явищем у бізнесі стає сьогодні професійна невротизація – набута негативна якість особистості, зумовлена непродуктивно й нерационально дібраним способом вирішення професійного конфлікту, що може виникати під впливом незадоволеності, перенапруженості, недосяжності життєвих цілей тощо. При професійних неврозах на перший план виступають розлади емоційної сфери, зумовлені дією переважно психологічних факторів [5, с. 76]. Професійну невротизацію можуть провокувати такі соціально-психологічні феномени, як трудоголізм (надмірна відданість роботі), ургентна аддикція (суб'єктивне відчуття постійної нестачі часу), професійний перфекціонізм (прагнення суб'єкта до неперевершеності).

Означені вище феномени мають спільні риси: залежність (від процесу діяльності, від терміну виконання роботи, від високої якості роботи), почуття тривоги і страху (бути нічим не зайнятим, не встигнути, зробити неякісно). В їх основі – прагнення втекти від реального життя та спрямованість на саморуйнування.

Осягнення проблем в емоційній сфері шляхом інтелектуального опрацювання емоційної інформації дає змогу запобігти професійній невротизації. Відкриття наприкінці ХХ ст. феноменів, що розкривають нові потенційні можливості щодо управління емоційною сферою та сприяють досягненню успіху в різних сферах життя (емоційний інтелект, EQ – коефіцієнт емоційності, емоційна компетентність), зробило прогнози в економіці в цілому та професійній діяльності зокрема більш оптимістичними. І популярна, і наукова концепції емоційного інтелекту підкреслюють прогностичну цінність означеного явища – цей феномен розширює уявлення про те, що означає бути мудрим. Він стверджує, що ті люди, яких прийнято сприймати як “романтиків”, “дуже чутливих”, “щирих”, також володіють здатністю до серйозного опрацювання інформації. Емоційні здібності певною мірою вирівнюють шанси на успіх: люди з невисоким IQ, але достатньо розвинутим EQ можуть ефективно досягати поставленої мети в професійній діяльності. Також є дані, що емоційний інтелект (як здатність до розуміння емоцій та управління ними) є предиктором здібностей до управлінської діяльності, ефективної поведінки в організації. Особи з високим рівнем емоційного інтелекту звичайно вже на етапі вибору професії віддають перевагу діяльності в соціальній сфері. Водночас доведено, що управлінців з високим рівнем емоційного інтелекту характеризує більша ефективність діяльності, вища стресостійкість, значна гнучкість у виборі стилів керівництва та надання переваги просоціальним копінг-стратегіям [6].

Емоційний інтелект – феномен, який об'єднує емоційність з раціональністю. Проте в наш час не менш дефіцитним є автоматичне, “механічне” задіяння емоцій. Це знаходить відображення в явищах “емоційна праця”, “емоційний імідж”. Емоційна праця (за Хохшильдом [2, с. 347]) – це феномен сучасної індустрії, що виявляється у демонструванні почуттів (зокрема посмішки) за заробітню плату. Зазначимо, що досить жорстке завдання корпорації “почуватися по-справжньому щасливим”, бути зацікавленим у покупці і т. ін. може сприяти появі та закріпленню “глибокої акторської гри”, яка може вмикатися на початку і вимикатися наприкінці робочого дня. Значного поширення набуває явище емоційного іміджу – відображення марки та ідеї продуктів, які продаються, в “упаковці” людей, які це продають (наприклад, у їхньому одязі використовуються певні кольори та знаки товарної марки або бренду).

Роль емоцій у політиці. У політичній сфері також відбулися істотні новозміни. Перше, що впадає в очі, – зовнішня привабливість та значне “омолодження” (як за віковим параметром, так і за оформленням зовнішнього образу) кандидатів у політичні лідери. Друге – це все більш активна участь у політичному житті жінок.

У політиці з'явилися “осучаснені” поняття: “політична коректність”, “політичний менеджмент”, “політичне прогнозування”, “гендерно чутлива політика”, “політична лінгвістика”, “політичні практики” та ін. [7–11]. Психологічний ефект, який спостерігається в сучасній політиці, – “легітимність як ресурс панування”. Використовується низка психотехнологій для забезпечення ефекту привабливості політики в очах суб'єктів її визнання. Проте психологічний критерій легітимності – це довіра і прийняття влади суспільною свідомістю. Легітимна влада та політика авторитетні та ефективні.

О. Ю. Висоцький, аналізуючи поняття “легітимна політика”, визначає її як “модус здійснення політики”, як специфічну цілеспрямовану організаційну та управлінську діяльність, орієнтовану на перетворення або збереження існуючих суспільних відносин у зв'язку з уявленнями, інтересами і цінностями різних соціальних суб'єктів [12, с. 15]. З проблемою легітимної політики тісно пов'язані феномени “емоційний імідж політика”, “емоційне ставлення виборців (електорату)”. Емоційний імідж – це експресивна сторона образу. Формування емоційного іміджу політика методологічно пов'язане, по-перше, з трансакційною теорією лідерства (трансакційний лідер здатний відчувати емоційний “пульс”, дух групи, здатний скеровувати її на ефективне досягнення поставленої мети). По-друге, в ході формування емоційного іміджу політика професійний іміджмейкер має тісно співпрацювати з політичним психологом. Існують різноманітні психологічні ефекти, які суттєво впливають на емоційну сферу виборців, сприяють появі або посиленню почуття довіри, підвищують рівень лояльності до політичного лідера [7, с. 392]. Разом з тим існує думка, що політики-харизматики (тобто ті лідери, які впливають

переважно на емоційну сферу людської психіки) частіше мають успіх у країнах, що розвиваються, з перехідною економікою. Для розвинутих цивілізованих суспільств більш характерний раціональний стиль мислення і поведінки [там само, с. 54].

У контексті вивчення загальної емоційної орієнтації виборців щодо реальної (або ідеальної) влади особливої актуальності набуває проблема емоційного ставлення виборців до політичних лідерів. Зокрема, у дослідженні В. В. Москаленко показано, що система позитивного/негативного ставлення студентів до політичних діячів найбільш чітко характеризує образ політичної влади в їхній свідомості [13].

Ще один момент, на якому слід зосередити увагу, – це використання емоційних (у даному випадку “метафористичних”) комбінацій у політичній мові. Наприклад, у дослідженні Л. П. Нагорної наголошується на неоднозначності сприймання фраз: “передвиборні кампанії Л. Кучми, В. Ющенко” та “оксамитова монологічність Л. Кучми”, “помаранчева гіпнотичність карнавальної ходи передвиборних акцій В. Ющенко” [11, с. 105, с. 114].

У сфері культури соціальні та пов’язані з ними емоційні феномени можна простежити на індивідуальному (духовність окремої особи) та суспільному (мистецтво) рівнях.

У цій сфері можна також спостерігати використання нині “модних”, проте незвичних і навіть незрозумілих для пересічної особи понять: “медіатекст”, “медіадискурс”, “медіакультура”, “медіаобдарованість”, “кіберпростір”, “кібербулінг”, “інтернет-тролінг”, “культурний код”, “інтердискурсивність” тощо [14–17].

Передусім слід відзначити феномен віртуальності, що пронизує наше сучасне життя. Засоби масової інформації (особливо журнали, інтернет) постійно пропагують “стандарт” (здоров’я, краси, достатку і т. ін.). Ці стандарти мають досить привабливу оболонку для особи реципієнта, проте є майже недосяжними в повсякденному житті. Наприклад, стандарт краси, який навіюється через жіночі журнали, рекламні спруди: пропонується образ “ідеальної” моделі – чоловіка або жінки, яких просто не існує в реальності. Більша частина цих образів створюється засобами сучасного макіяжу, штучного освітлення та комп’ютерних технологій. Разом з тим створені образи часто фіксуються у підсвідомості і спричинюються до появи ефектів ілюзорності в процесі реального пошуку партнерів для спілкування.

Навіювані стандарти породжують прояви емоційного інфантилізму. Ідеться про незрілість емоційно-вольової сфери, що виражається в різноманітних компенсаторних реакціях (у фантазуванні, що заміщає реальні вчинки; у підвищеній вимогливості до оточення тощо). Емоційна незрілість може бути властива людині внаслідок суперечливості бажань, антагоністичного протистояння віртуального і реального. Це явище може бути також пов’язане зі специфікою заочного спілкування (засобами

мобільного зв'язку, інтернету), коли учасники взаємодії тривалий час візуально і тактильно недоступні один для одного і спілкуються, дружать, навіть закохуються віртуально.

Популярне сьогодні інтернет-спілкування сприяло поширенню феномена “компенсаторна віртуальна емоційність” [18], що проявляється у використанні значків-замінників емоцій (“смаглів” радощів, страху, гніву тощо), тематично дібраних малюнків, листівок, фотокарток, музичних фрагментів. Водночас надмірність і поверховість стосунків засобами інтернет-спілкування викликають гостре негативне переживання емоційної самотності. Існує думка, що однією з основних причин переживання самотності сьогодні є інтенсивні соціальні та економічні зміни, які відбуваються в країні, оскільки не кожна людина готова прийняти нові правила існування [19].

У сучасному мистецтві також спостерігаються цікаві тенденції, пов'язані з новозмінами в інших сферах життя. Характерні соціальні ефекти мистецтва сьогодні – пародійність/абсурдність, загадкова умовність, навіть містичність.

У літературі наводяться описи пародійного ефекту в балеті [20], феномена спрощеної розмови в белетристиці [21]. В. Г. Гудей-Каштальян, наприклад, розмірковує про символізм сучасного балету, зокрема щодо оригінальної версії “Попелюшки” балетмейстера Раду Поклітару. Головна героїня його вистави працює прибиральницею в борделі – цього виявилось достатньо для суспільного скандалу. Виставу було піддано критиці. Проте автор статті відзначає комедійно-іронічний, гумористичний підхід до сучасних балетних вистав, пояснює, що пародійний ефект визначає авторську концепцію, ідею; сучасні вистави – це переосмислення сюжетних мотивів, романтичних тем минулого та їх актуалізація крізь призму проблем сучасності [20].

Переживання парадоксальності творів мистецтва, суперечливості реального та вигаданого може мати як негативні, так і позитивні наслідки для емоційної сфери людини. Звісно ж, занурення у віртуальний світ і тяжіння до нестандартного впливатиме на її емоційне здоров'я. Коли емоції перестають успішно виконувати функцію регуляції людської активності, пов'язаної із задоволенням потреб людини і має місце підміна реальних власних бажань/потреб навіюваними, це виявлятиметься у порушеннях емоційного здоров'я. Порушення можуть відбуватися як на рівні опредмечення потреб (невротичність), так і на рівні прийняття емоцій (пригнічення). Але, попри це, переживання суперечливого сприяє розвитку емоційної креативності – здатності до ефективного вияву незвичних, нових форм стандартних емоцій [6]. Парадоксальний і травматичний досвід змушує особистість замислитися щодо власних переживань та посилює прагнення зрозуміти їх.

О. М. Кочубейник вважає, що вираження досвіду ментальних станів (емоційно орієнтованих станів – радості, еросу, тривоги, смутку

тощо) стає ґрунтом для конструювання пасіонарної реальності – це персональний буттєвий дискурс, у якому розкривається внутрішня реальність особистості з максимальною повнотою і точністю вираженості [15]. На нашу думку, конструювання такої реальності захищатиме особистість від сприймання незвичних, неприйнятних нових емоційних явищ як стресових.

Висновки. Соціальні новозміни та перетворення спостерігаються в усіх основних сферах людського життя – в економіці, політиці, культурі. Характерні соціальні явища нашого часу – “культ молодості та краси”; претензії на легітимність влади; “віртуальна реальність”; парадоксальність у мистецтві (“ефект пародизму”). Зазначені соціальні феномени переплітаються з емоційними явищами – як нейтрального (“емоційна робота”, “емоційний імідж”), так і негативного/позитивного змісту (емоційна самотність/емоційне здоров’я).

Емоційну атмосферу в нашій країні сьогодні можна охарактеризувати як клімат сумніву та невизначеності. На “глі” відносного затишшя виразно постає “фігура” очікування (“Що далі?”).

Вважаємо, що для аналізу згаданих емоційних феноменів сучасності доречним є застосування рефлексивного підходу (прийняття та раціональне опрацювання емоційної інформації). Тоді попри непослідовність та невизначеність сьогодення стає можливим перехід до соціальної творчості – оригінального переосмислення діади “Я – Світ” та зміни соціокультурних очікувань.

Оскільки в цій статті проблему взаємозв’язку соціальних та емоційних явищ розглянуто недостатньо глибоко, то перспективою подальших досліджень може бути наукова операціоналізація та чітка інтерпретація змісту означених емоційних феноменів.

Література

1. *Біляцький С.* Феномени соціальних перетворень / С. Біляцький, Н. Ярова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 153–164.
2. *Пэйн Р.* Эмоции и работа. Теории, исследования и методы применения / Р. Пэйн, К. Купер. – Х. : Гуманитар. центр, 2008. – 544 с.
3. Актуальні проблеми розвитку організаційної та економічної психології в Україні : тези I Всеукр. конгресу з організаційної та економічної психології (29 червня – 2 липня 2011 р., м. Кам’янець-Подільський) / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. – Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 190 с.
4. Психологія економічного самовизначення особи і спільноти : матеріали I Міжнар. наук.-практ. семінару (16-17 травня 2013 р., м. Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ : Дніпропетровський ун-т ім. Альфреда Нобеля, 2013. – 204 с.
5. *Вірна Ж.* Соціальний вимір професійної невротизації особистості / Жанна Вірна // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Вип. 94. Серія: Психологічні науки : [зб. наук. праць : у 2-х т.]. – Чернігів : ЧНПУ, 2011. – Т. 1. – С. 75–77.

6. *Андреева И. Н.* Азбука емоционального интеллекта / И. Н. Андреева. – СПб. : БХВ-Петербург, 2012. – 288 с.
7. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України; за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. А. Найдюнова, Л. Г. Чорна. – К. : Золоті ворота, 2012. – Вип. 13. – 424 с.
8. *Головатий М. Ф.* Політичний менеджмент : навч. посіб. / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2005. – 264 с.
9. *Горбатенко В. П.* Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / В. П. Горбатенко. – К. : Генеза, 2006. – 400 с.
10. Європейський правовий вимір гендерної чутливої політики : монографія / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Центр правових досліджень гендерної політики. – К. : Юридична думка, 2005. – 144 с.
11. *Нагорна Л. П.* Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики : монографія / Л. П. Нагорна. – К. : Світогляд, 2005. – 315 с.
12. *Висоцький О.* Легітимізаційна політика: поняття і сутність / О. Висоцький // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 3–20.
13. *Москаленко В. В.* Образ політичної влади у свідомості студентів / В. В. Москаленко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Золоті ворота, 2012. – Вип. 13. – С. 339–347.
14. Гендер и проблемы коммуникативного поведения : сб. материалов IV междунар. науч. конф. (28–29 октября 2010 г., г. Новополюск). – Новополюск : ПГУ, 2010. – 368 с.
15. *Кочубейник О. М.* Пасіонарна реальність як персональний буттєвий дискурс і гра умовностями / О. М. Кочубейник // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Вип. 103. Серія: Психологічні науки : [зб. наук. праць : у 2-х т.]. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – Т. 1. – С. 177–180.
16. *Найдюнова Л. А.* Медіаобдарованість: Синтез комунікативних та інформаційних компетентностей / Л. А. Найдюнова // Педагогіка і психологія: Вісник Академії пед. наук України. – 2008. – № 3/4. – С. 140–150.
17. *Найдюнова Л. А.* Кібербулінг підлітків (віртуальний терор) як новітній феномен інформаційної доби: теоретико-методичні засади подолання і профілактики / Л. А. Найдюнова // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 8. – С. 10–18.
18. *Зінченко О. В.* Психологічна характеристика інтернет-тролінгу і флейму у підлітковому віці / О. В. Зінченко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Вип. 103. Серія: Психологічні науки : [зб. наук. праць : у 2-х т.]. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – Т. 1. – С. 124–127.
19. *Дмитренко О. Ю.* Переживання самотності в умовах соціально-економічних змін / О. Ю. Дмитренко // Психологія економічного самовизначення особи і спільноти : матеріали I Міжнар. наук.-практ. семінару (16–17 травня 2013 р.,

- м. Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ : Дніпропетровський університет ім. Альфреда Нобеля, 2013. – С. 64–67.
20. *Гудей-Каштальян В. Г.* Парадоксы балета сквозь призму гендерных репрезентаций / В. Г. Гудей-Каштальян // Гендер и проблемы коммуникативного поведения : сб. материалов IV междунар. науч. конф. (28-29 октября 2010 г., г. Новополюцк). – Новополюцк : ПГУ, 2010. – С. 63–67.
21. *Бушев А. В.* Гендерные стереотипы в современной русской беллетристике / А. В. Бушев // Гендер и проблемы коммуникативного поведения : сб. материалов IV междунар. науч. конф. (28-29 октября 2010 г., г. Новополюцк). – Новополюцк : ПГУ, 2010. – С. 218–219.

Деревянко С. П. Современные социальные преобразования в аспекте эмоциональных проявлений человека

Рассматриваются эмоциональные проявления социальных феноменов в различных сферах современной жизни (экономике, политике, культуре). Показано, что эмоции разноаспектны, отражают яркость нововведений, но вместе с тем могут провоцировать у современного человека или группы людей ощущения дискомфорта, неопределенности, непостоянства. Предлагается рефлексивный подход к изучению эмоциональных явлений (принятие и рациональная переработка эмоциональной информации) как способ преодоления современным человеком неопределенности вследствие постоянных изменений в нынешнем мире.

Ключевые слова: эмоции, эмоциональные явления, социальные феномены, сферы современной жизни, экономика, политика, культура, неопределенность.

Derevianko S. P. Modern social transformations with respect to emotional manifestations of an individual

The article deals with emotional manifestations of social phenomena in different spheres of modern life (economics, politics, culture). It is shown that emotions have different aspects, reflect the brightness of novelty, but at the same time they can provoke discomfort, uncertainty, and instability in a person or a group of people. A reflexive approach to studying emotional phenomena (acceptance and rational adaptation of emotional information) as a method for a modern individual to overcome uncertainty caused by constant changes in the modern world is proposed.

Key words: emotions, emotional phenomena, social phenomena, spheres of modern life, economics, politics, culture, uncertainty.

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

САМОВИЗНАЧЕННЯ У СФЕРІ ОСВІТИ ЯК ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЗА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ

Олена І. Жорнова, м. Київ

Самовизначення у сфері освіти розглядається як моральна дія, як докладені особистістю зусилля для подолання бідності, за які вона звітує перед самою собою, хоч наслідки звітування стають предметом уваги спільноти. Наголошується, що постановка питання про самовизначення у сфері освіти має бути узгоджена з тим, якою мірою сфера освіти “вписана” у простір ідентичності бідних і небідних; чи виникає таке самовизначення в результаті впровадження освітніх стратегій ззовні, а чи воно є неодмінною складовою осягнення спільнотою своєї цілісності; чи існують межі самовизначення у сфері освіти як способу подолання бідності.

Ключові слова: подолання бідності, самовизначення особистості у сфері освіти, відповідальність, соціокультурна норма.

Проблема. Намагання суспільства подолати проблему бідності все частіше зосереджуються в площині пошуку так званих неекономічних способів оптимізації ресурсозабезпеченості громадянина. Причому така оптимізація пов’язується не тільки з підвищенням ресурсозабезпеченості бідних, а й з моральним виправдовуванням надлишкових ресурсів у багатих; натомість подолання бідності розглядається не лише як відповідальність особи за використання наявних ресурсів, а і як її відповідальність за доступ до них. Тому пояснення досягнень та невдач у життєвій кар’єрі особистості розгортаються в площині з’ясування наявних у неї можливостей доступу до ресурсу, а вже потому – раціонального їх використання; переймання ж питанням про особистий внесок у реалізацію концепції “Зроби бідність історією” [1] трактують як сповідання ідеї гуманізму, означуваного “цирим піклуванням про ближнього”, “устремлінням за межі власної ідентичності” (Е. Левінас) тощо.

Проте бідність усе ж і досі залишається не викоріненою, а бідні так само не мають доступу до тих ресурсів, які “відкривають” світ мейнстріму та успіху (Н. Є. Тихонова). І якими б потужними не були громадські

рухи, об'єднання і організації, на кшталт організації “Глобальний заклик до дій проти бідності” (GCAP) [2] чи російської коаліції “Фух проти бідності” [3], від того не зменшується гротескність внутрішньої суперечливості сучасної моралі: заклики до того, аби бути багатим, лунають чи не голосніше за заклики не бути бідним. До того ж звикання суспільства до такої ситуації все частіше призводить до поширення неадекватних реакцій на демонстрацію громадянами як своїх статків, так і своєї скрути; поступово формується сприймання їх як звичних дій, яким уже ніхто не дивується. Актуальним залишається переосмислення відповідальності особистості за подолання бідності, зокрема через здійснюване нею самовизначення у сфері освіти.

Мета статті: охарактеризувати самовизначення особистості у сфері освіти як виявлену відповідальність за подолання бідності; уточнити сучасний формат і зміст відповідальності як норми повсякденної життєдіяльності особистості; з'ясувати сенс апелювання до відповідального самовизначення у сфері освіти.

Проблемам нормативної регламентації поведінки особистості присвячено чимало праць, серед яких не останнє місце належить і роботам радянських учених, виконаним у 80–90-х роках минулого століття (М. І. Бобнєва, С. А. Даштаміров, О. А. Івін, Ю. В. Івлєв, С. Кордон, Є. М. Пеньков, В. Д. Плахов та ін.). Наукові дослідження норми як цілісного специфічного явища, як регулятора поведінки особистості та визначення особливостей такої регуляції, розроблення типології поведінки на засадах дотримання норм, а також вивчення системно-функціональної природи норм є фундаментом для з'ясування особливостей сучасного формату відповідальності особистості за подолання бідності [4, с. 128-129].

Розмежування масиву нормативних регламентацій повсякденної життєдіяльності особистості на соціальні і культурні норми артикулює їхні базові характеристики: *соціальної норми* – залежність від вимог оточення, відповідність Я-образу тому, як має бути; *культурної норми* – залежність від власних домагань, відповідність Я-образу як зразкового, взірцевого належному.

Якщо для функціонування *соціальної норми* існують обмеження щодо мінімальної кількості її агентів (щонайменше їх має бути двоє), обов'язково має бути зовнішній контроль (принаймні усвідомлення його повсюдності, а також повсякчасності та невідворотності санкцій) та її громадська територізація, то *культурна норма* діє незалежно від кількості агентів і не тільки не потребує зовнішнього контролю, а й існує як особливий вид самоконтролю і при цьому є вільною від територіальної локалізації.

З огляду на це сутнісні відмінності *відповідальності* як соціальної і культурної норми визначаються необхідним і достатнім рівнем звітування

особистості за свої дії: у першому випадку формування відповідальності відбувається внаслідок неможливості не виконувати такі дії, у другому – внаслідок довільно докладених зусиль. Але ж і соціальна, і культурна норми стосуються одного й того самого адресата – особистості, життєдіяльність якої є збиранням до купи людиною самої себе (М. К. Мамардашвілі). З цього погляду поділ нормативних регламентацій на соціальні і культурні норми видається умоглядним, умовним, адже насправді намагання та зусилля особистості подолати бідність взаємопов'язані, взаємозумовлені тощо.

Водночас зазначені відмінності між соціальними і культурними нормами дають змогу охарактеризувати сучасний формат відповідальності особистості за подолання власної бідності. Цей формат визначається поняттям “соціокультурна норма” [5, с. 35-36].

Труднощі, пов'язані з віднаходженням ґрунту для універсально значущої, безумовної і загальнообов'язкової вимоги щодо прояву щоденної активності в повсякденні за умов національного та етнокультурного різноманітності світу, приводять до визнання багатьма вченими (Е. Макінтайр, Р. Рорті, М. Фуко, Р. Бубнер, В. Клюксен та ін.) переваг цінностей соціокультурних форм життя над універсальними нормами.

Привернення уваги наукового і філософського загалу до пошуку морально-етичних підвалин, інтерес сучасників до нормативних основ життєдіяльності знаходять відображення в появі тлумачень у душі постнекласичного бачення напрацювань минулого, зокрема поглядів Арістотеля, І. Канта та їхніх послідовників. Рух етичної думки минулого відбувається від визначення блага до морального закону, втіленого в рекомендаціях щодо дотримання належного життя: утвердження пріоритету належного, убачання в ньому тла морального феномена (І. Кант); утилітарне визначення правильного життя як такого, що максимізує благо, центрування етичної концепції навколо його переваг та наполягання на його первинності (Дж. Ролз); заперечення цього комунітаристами, визнання ними теорії обов'язкової дії як “дивних” поглядів та спростування їх (Ч. Тейлор), усвідомлення приреченості цих поглядів на невдачу (А. Макінтайр); критика абстрактних уявлень про автономного морального суб'єкта як про особистість, здатну обирати серед множини можливих цілей власну мету життєдіяльності; ствердження того, що суб'єкт відкриває їх завдяки включенню в контекст співіснування з іншими (М. Сендел); пропозиція осмислення ідей морального універсалізму вже у спосіб аргументованих дискусій як відрефлексованих форм взаємодії, розуміння обмеженості моралі через визнання існування ступеня нормативної значущості, через її відокремленість від ціннісних переваг (Ю. Габермас).

Оскільки оптимізація ресурсозабезпеченості особистості стосується кожного незалежно від його належності до спільноти бідних чи небідних, то відповідальність за подолання бідності як соціокультурної норми

набуває широкого втілення у форматі припису, під яким найчастіше розуміють: встановлений певний порядок; правило, що покладається в основу якогось учення, моралі; правило співжиття, поведінкову норму; вказівку чи пораду щодо певних дій, настанову; закони. Визначенням соціокультурної норми як припису увага зосереджується на тому, що ці настанови, по-перше, розповсюджуються на найширшу сферу життєдіяльності – повсякдення, і, по-друге, стосуються кожного з пересічного загалу. Припис, спираючись на спільне для всіх, утверджує і пропонує для його втілення усе розмаїття індивідуальних зусиль, при тому зусиль моральних.

Визнання цілеспрямованості й причетності взаємопов'язаними рисами діючого суб'єкта дає підстави стверджувати, що будь-яка інтенційна дія є дією моральною (А. А. Васильченко). Це тягне за собою постановку питання про моральну відповідальність особистості. Участь у діяльностях, здійснених заради них самих, зумовлює моральну ідентичність особистості й визначає її як морального агента. Актуалізація своїх межових благ дає шанс для пошуку блага інших як свого власного [6, с. 26-27]. Отже, самовизначення у сфері освіти – моральна дія; це докладені особистісно зусилля для подолання бідності, за які вона звітує перед самою собою, хоч наслідки звітування стають предметом уваги спільноти [7; 8].

До нашого часу сутнісна характеристика відповідальності людини за свої діяння традиційно базувалася на засадах антропоцентризму, бо, як зазначає Г. Йонас, “уся традиційна етика антропоцентрична” [9]. Відповідальність тлумачилася за принципом “суб'єктивних властивостей мого самовідчуття”. При цьому зосередженість на обговоренні реальних наслідків теперішнього вчинку поступалася місцем гіпотетичним узагальненням щодо оцінювання уявного, яке визнавалося за критерій вибору тих чи тих реакцій на ситуацію соціального життя.

Нова відповідальність ґрунтується не на узгодженості дій із самим собою, а на пов'язаності з тими наслідками, які тягнуть за собою саме “дії колективного цілого”, універсально значущі через фактичний масштаб їхньої дієвості, і які “невідворотно мають завершитися перетворенням стану всіх речей взагалі”. Тоді реальне майбутнє виступає як “незамкнений вимір нашої відповідальності” [там само]. На засадах аналізу кантівської етики висувається та обґрунтовується теза про необхідність появи нової етики передбачення й відповідальності. Вона мусить посунути з кола актуальних норм сучасної життєдіяльності мораль однозначності та безпосередності, оскільки в умовах нових видів і масштабів колективно-кумулятивно-технологічної діяльності людська перетворювальна активність втрачає нейтральність в етичному сенсі.

Сьогодні з його технологічним доробком демонструє постійне скорочення “благодіяного проміжку” між справами повсякденними, такими, для вирішення яких достатньо “пересічної кмітливості”, та

справами, що впливають на долю всіх і вся й, утім, потребують для свого вирішення “освіченої мудрості” як “блага першого рангу”. Сучасник, який не тільки не є таким мудрим, а який до того ж і заперечує предмет такої мудрості – складність відбору “фінальних перспектив” через незнання кінцевих наслідків технологічної потужності – має прийняти благо другого рівня – відповідальну стриманість. Слід зауважити, що Г. Йонас висловлює сумнів щодо здатності представницького способу правління відповідати новим вимогам етики відповідальності [там само].

На підтвердження таких сумнівів наведемо погляди непересічних співвітчизників, які дотичні до державних рішень щодо оптимізації ресурсозабезпеченості громадян України. Так, під час дебатів “Багаті повинні сплачувати більш високі податки” (29 травня 2012 р., Київ), організованих Фондом “Ефективне управління” разом із британською компанією “Intelligence Squared”, підкреслювалося, що в Україні на тлі дедалі більшого розриву в добробуті багатих і бідних урядовці, громадські діячі, науковці, політики все частіше звертаються до ідеї введення додаткових податків на багатство. Аргументи про те, що: підвищення податків для багатих є соціально справедливим; це допоможе зменшити нерівність у країні; багаті повинні сплачувати більше податків ще й тому, що вони більше споживають благ, оплачених із держбюджету, – виявилися менш переконливими за доводи про те, що: в Україні і так до бюджету перераховується більше податків, ніж у США (15-17% прибуткового податку плюс 40% соціального); відповідальність держави (“державна або краде, або недоцільно витрачає” – як колективна відповідальність) – має бути підкріплена індивідуальною відповідальністю бідних. “І чому успішна, самодостатня людина повинна покривати валяку, ледаря, чому вона повинна платити за нього?!” – пролунало з уст одного із спікерів дебатів [10].

Звітувати за своє визначення у сфері освіти перед самим собою і перед усім світом, означаючи зміст та міру своєї відповідальності за подолання бідності як частки відповідальності спільноти, – таким ми бачимо спосіб оптимізації ресурсозабезпеченості особистості. Самовизначення у сфері освіти як моральна відповідальність особистості за подолання бідності – це обов’язок приймати виважені рішення щодо своєї участі у процесах ретрансляції культури бідності та втілювати ці рішення в життя. Зазначимо, що відповідальність за ціннісні вибори в культурі як індивідуального, так і колективного суб’єктів (особистості й спільноти) містить не тільки моральний аспект, а й естетичний. Поєднання морального і естетичного – це “необхідність конкретної ідейно-чуттєвої здійсненності обраної цінності відповідати за подолання бідності” [11, с. 356].

Становлення відповідальності за подолання бідності пов’язується з визнанням особистістю множинних її проявів у мультикультурному світі, і самовизначення у сфері освіти – лише один із них. Відповідальність за подолання бідності як соціокультурна норма – це обмеження повсякден-

них дій тими з них, які не лише сприяють оптимізації ресурсозабезпеченості, а й спрямовано створюють умови для збільшення учасників цього процесу. Відповідальність особистості є реальною причетністю до глобального простору відповідальності, співдружністю у відтворенні культурної програми суспільства як суб'єкта культури, толерантною побудовою взаємин як взаємодії, відкритості до іншого. Зміни змістового наповнення “моєї” відповідальності перед суспільством за подолання бідності стають критерієм гуманності самого суспільства [12; 13].

Сенс апелювання до відповідальності особистості, коли йдеться про подолання бідності, полягає в утвердженні здатності кожного:

- сповідувати гуманізм, зокрема визнавати необхідність долати бідність;
- спрямовано впливати на формування ідеалів своєї життєдіяльності, зокрема пере/визначаючи себе у сфері освіти;
- опанувати способи оптимізації ресурсозабезпеченості, зокрема через свідому зміну свого доступу до ресурсів, участі в їх розподілі, використанні тощо;
- оцінювати наслідки своєї участі у справі подолання бідності, зокрема через встановлення міри можливого і зробленого у сфері освіти.

Розглядаючи сенс самовизначення у сфері освіти як відповідальності за подолання бідності, не можна обійти питання про належність особистості до спільноти бідних чи небідних та прийняття нею цієї належності. І тут на передній план виступає, з одного боку, “майже сакральний простір ідентичності” (Н. В. Трубникова), а з другого – її конструювання та впровадження [14, с. 20]. Постановка питання про самовизначення у сфері освіти відтак має бути узгоджена принаймні з тим, наскільки сфера освіти “вписана” у простір ідентичності бідних і небідних; чи таке самовизначення виникає в результаті впровадження освітніх стратегій ззовні, а чи воно є неодмінною складовою досягнення спільнотою своєї цілісності; а отже, чи існують межі самовизначення у сфері освіти як способу подолання бідності.

Відповідальність за подолання бідності є вільним вибором особистості щодо того, брати чи не брати участь у ретрансляції культурних смислів і значень. Соціокультурні приписи – це норми нового цивілізаційного типу, коли моральні орієнтири в будь-якій спільноті набувають характеристик дороговказу побудови повсякденної життєдіяльності. Такі приписи щодо володіння ресурсами та доступом до них – радше тенденція, аніж явище. Сприяння їхньому посиленню передбачає переосмислення моральних колізій і зорієнтовує на високий ступінь толерантності.

Соціокультурна норма відповідальності за подолання бідності є нормою як сьогодення, так і майбутнього, передбачити яке ніхто не в змозі, але яке потребує невідкладного започаткування ідеї персональної відповідальності за оптимізацію ресурсозабезпеченості особистості. Ця норма є узагальненою конструкцією спільного повсякдення, яке виявляє

духовність особистості [15, с. 110]. Але духовність як маніфестація деяких ідеальних форм утілення соціальних конвенцій з приводу “правил гри” існування у спільноті оперує смислами суб’єктної активності на такому рівні рефлексії, до якого більшість, на думку О. Я. Флієра, ще й не доросла [16, с. 153].

Висновки. Сучасне бачення відповідальності за подолання бідності має базуватися на розумінні непорушності взаємозв’язку процесів збільшення ресурсозабезпеченості одних і водночас зменшення ресурсозабезпеченості інших.

Самовизначення у сфері освіти, розглянуте в контексті відповідальності особистості за подолання бідності, постає як звітування перед самим собою за виявлення своїх же перспектив щодо опанування освітніх чи/та освітньо-професійних програм. Але і виявлення можливостей, і докладені зусилля для їх реалізації, і звітування за наслідки самовизначення є предметом уваги всього суспільства і вже його відповідальністю за навчену безпорадність особистості в питаннях подолання бідності.

Питання самовизначення особистості у сфері освіти потребує подальших розвідок з метою деталізації змісту відповідальної і невідповідальної позиції суб’єкта додання бідності.

Література

1. Сделай бедность историей. Пример формирования общественного движения [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nkozakon.ru/pr/pr_cases/campaign/10/
2. The Global Call to Action Against Poverty (GCAP): Strategic Plan (2011–2014) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.whiteband.org>
3. Российская коалиция “Движение против бедности” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nkozakon.ru/pr/pr_cases/campaign/6/
4. Жорнова О. І. Самовизначення особистості як прояв її служіння і відповідальності / О. І. Жорнова // Особистість, суспільство, держава: розуміння свободи і відповідальності : матеріали XII наук.-практ. конф. – К. : Нац. акад. управл., 2012. – С. 126–128.
5. Жорнова О. І. Відповідальність особистості: до питання змісту та способів пред’явлення у форматі соціокультурної норми / О. І. Жорнова // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. – К. : Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, 2009. – Вип. 56. – С. 34–38.
6. Васильченко А. А. Учасніска теорія інтенційної дії / А. А. Васильченко // Сучасна філософська і соціологічна думка. – 2005. – № 5. – С. 3–27.
7. Жорнова О. І. Подолання бідності і самовизначення у сфері освіти: до обговорення можливостей особистості / О. І. Жорнова // Психологія і особистість : наук. журн. – 2013. – № 2 (4). – С. 68–83.
8. Жорнова О. І. Наслідки самовизначення особистості у сфері освіти: до пошуку критеріального визначення зрушень у подоланні бідності [Електронний ресурс] / О. І. Жорнова // Междисциплинарные исследования в науке и образовании. – 2012. – № 1. – Режим доступа : www.es.rae.ru/mino/158-1089

9. *Йонас Г.* Изменившейся характер человеческой деятельности [Электронный ресурс] / Ганс Йонас // Человек. – 1999. – № 3–4. – Режим доступа : www.courier.com.ru/homo/
10. Багаті повинні сплачувати більш високі податки: короткий звіт про дебати [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.feg.org.ua/docs/Taxes_Debate_Brief_ua.pdf
11. *Жорнова О. І.* Подолання бідності у процесі самовизначення особистості як соціально-психологічна проблема / О. І. Жорнова // Військова освіта та наука: сьогоднішня та майбутня : тези доп. VII Міжнар. наук.-практ. конф. / за заг. ред. В. В. Балабіна. – К. : ВІКНУ, 2011. – С. 356–357.
12. *Жорнова О. І.* Подолання бідності в процесі самовизначення у сфері освіти: до обґрунтування можливостей методичного інструментарію / О. І. Жорнова // Усвідомлення культури – запорука відновлення суспільства. Аспекти розвитку методів виховання і освіти : матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Севастополь, 13-14 квіт. 2012 р. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України ; Севастоп. нац. техн. ун-т ; наук. ред. В. В. Головін. – Севастополь : Рибест, 2012. – С. 107–111.
13. *Жорнова О. І.* Критеріальне визначення зрушень у подоланні бідності в процесі самовизначення у сфері освіти: до обговорення результатів апробації методичного інструментарію / О. І. Жорнова // Проблеми емпіричних досліджень у психології : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., 6-7 груд. 2012 р., м. Київ / за заг. ред. І. В. Данилюка, І. В. Ващенко. – К. : ОВС, 2012. – С. 65–70.
14. *Трубникова Н. В.* Научный и политический дискурсы идентичности: способ самоопределения или “изобретение традиций”? / Н. В. Трубникова // Международный журнал исследований культуры. – 2010. – № 1. – С. 18–22.
15. *Жорнова О. І.* Бідність та самореалізація особистості: до постановки питання / О. І. Жорнова // Усвідомлення культури – запорука відновлення суспільства. Внесок сучасної науки в загальнолюдську культуру : [матеріали] XII Міжнар. наук.-практ. конф., 15-16 квіт. 2011 р. / редкол. : В. В. Головін [та ін.]. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2011. – С. 109–111.
16. *Флиер А. Я.* Культура как смысл истории / А. Я. Флиер // Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 150–159.

Жорновая Е. И. Самоопределение в сфере образования как ответственность личности за преодоление бедности

Самоопределение в сфере образования рассматривается как нравственное действие, как приложенные личностью усилия для преодоления бедности, за которые она отвечает перед самой собой, хотя последствия отчета становятся предметом внимания общественности. Подчеркивается, что постановка вопроса о самоопределении в сфере образования должна быть согласована с тем, насколько сфера образования “вписана” в пространство идентичности бедных и небедных; возникает ли такое самоопределение в результате внедрения образовательных стратегий извне или же оно является непреложной составляющей постижения общностью своей целостности; существуют ли границы самоопределения в сфере образования как способа преодоления бедности.

Ключевые слова: преодоление бедности, самоопределение личности в сфере образования, ответственность, социокультурная норма.

Zhornova Olena I. Self-determination in education as individual responsibility for overcoming poverty

Self-determination in education is considered as a moral act and efforts taken by an individual to overcome poverty. The responsibility for those efforts is borne by the individuals themselves, whereas their consequences are subject to public attention. It is emphasized that discussion of the issue of self-determination in education should be consistent with the degree to which education is “written” in the identification space of the poor and the non-poor; and the questions whether such self-determination is the result of the external implementation of educational policies or it is a genuine element of unity comprehending its integrity; whether there are limits of self-determination in education as a means of overcoming poverty.

Key words: overcoming poverty, self-determination of an individual in the field of education, responsibility, social and cultural norm.

**СИСТЕМА ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ТА ПІДТРИМКИ
МОЛОДІЖНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ**

Л. О. Кияшко, Г. О. Мозолева, м. Київ

Представлено варіативну модель психологічної служби, яка може здійснювати психологічну допомогу або супровід діяльності громадських організацій. На основі емпіричних даних проведено аналіз проблемних зон діяльності та впливу громадських організацій на особистість їхніх членів. Визначено напрями та форми роботи практичного психолога в громадській організації на індивідуальному, міжособистісному, міжгруповому рівні та організації в цілому.

Ключові слова: психологічний супровід, психологічна допомога, громадська організація.

Проблема. Як відомо, психологи працюють у різних сферах, надаючи підтримку при вирішенні широкого спектра професійних та особистісних проблем своїх клієнтів. Це зумовлює об'єктивну необхідність упровадження різних моделей психологічної служби, які визначаються змістом, спрямованістю та особливостями їхньої діяльності. При цьому модель психологічної служби слід розуміти як *систему* теоретико-методичних, організаційних та етичних принципів, технологій, методів і форм надання психологічної допомоги, що визначає специфіку діяльності практичних психологів у конкретній соціальній сфері.

З погляду теоретичної та практичної розробленості проблем психологічної допомоги моделі особистісної та групової психологічної підтримки досліджені досить ретельно і різносторонньо (О. Ф. Бондаренко, П. П. Горностай, С. В. Васьківська та ін.). Чимало психологічних досліджень присвячено також роботі психолога в організаціях, структуро-

ваних за змістом діяльності, місцем дислокації, штатом співробітників та ступенем стабільності колективу (Р. М. Бітянова, М. В. Дубровіна, Л. М. Карамушка, В. П. Казміренко та ін.). Разом з тим, незважаючи на ту значну роль, яку відіграють у суспільстві громадські та політичні організації, до цього часу помітно бракує вітчизняних наукових розробок, які висвітлювали б особливості діяльності психологічної служби в громадських організаціях.

Мета дослідження: запропонувати варіативну модель та систему психологічного супроводу діяльності громадських організацій.

Різноманітні моделі психологічної служби можуть бути класифіковані за низкою критеріїв. Найважливішими є, звичайно, об'єктно-цільові, а саме:

- категорія об'єктів психологічної допомоги;
- пріоритетність надання психологічної допомоги;
- безпосередність (опосередкованість) психологічної допомоги.

Серед основних *об'єктів психологічної допомоги* – суспільство, організація, група та особистість. Для забезпечення психологічної підтримки діяльності цих об'єктів існують відповідні моделі психологічних служб – організаційна, особистісна та ін.

Робота практичного психолога, який звичайно працює в рамках тієї чи тієї моделі, передбачає ознайомлення і з іншими моделями. Наприклад, організаційний психолог має бути обізнаний з “особистісною” моделлю психологічної служби, оскільки йому доводиться працювати з управлінським та виконавчим персоналом організацій, а також добре володіти “суспільною” моделлю, тому що будь-яка організація, визначаючи стратегію та етапи свого розвитку, повинна враховувати соціально-економічні особливості розвитку суспільства. У цілому пріоритетною в цьому випадку є “організаційна” модель, якій мають бути підпорядковані всі інші [1].

Наступний критерій, за яким здійснюється класифікація об'єктно-цільових моделей, – *пріоритетність надання психологічної допомоги різним категоріям об'єктів*. Відповідно до цього критерію виділяють дві основні моделі психологічної служби. Першу модель умовно можна назвати “екстремальною”. Вона орієнтована на надання термінової психологічної допомоги певним категоріям об'єктів через їхній особливий, “екстремальний” (пріоритетний), статус у певному соціумі, що пов'язано з негативним впливом на них тих чи тих соціально-економічних, психофізіологічних та соціально-психологічних чинників. Друга модель позначається як “стабільна”. Згідно з нею психологічна допомога надається всім категоріям населення та організаціям у звичних умовах їхньої життєдіяльності і має бути “розгорнута” в часі, тобто здійснюватися планомірно. Зауважимо, що саме в межах “стабільної”

моделі може здійснюватися психологічне забезпечення управління громадськими організаціями (психологічне обґрунтування “Концепції діяльності організації”, визначення стратегії її взаємодії з іншими організаціями, створення психологічних умов для становлення позитивного іміджу організації, організація ефективної діяльності “управлінської команди” тощо). Утім, у нашій країні зазначені аспекти діяльності громадських організацій залишаються здебільшого поза увагою керівництва та психологів, натомість, як показує досвід, вони займають чільне місце в діяльності організацій на Заході (Y. C. Cheng, M. Crawford, D. Tuony, D. Coghlan).

Ще одним критерієм класифікації об’єктно-цільових моделей є *безпосередність (опосередкованість) надання психологічної допомоги*. Відповідно до цього критерію можна виділити дві моделі психологічної служби – “безпосередню” і “опосередковану”. В обох моделях реально використовується психологічна допомога в широкому значенні слова, коли велика увага приділяється психологічній просвіті, профілактиці, діагностиці, експертизі, прогнозуванню. Проте практикується і консультування, корекція, психотерапія, якщо в цьому виникає потреба.

Очевидно, що у великих за чисельністю громадських організаціях практичний психолог не в змозі сам надати психологічну допомогу всім людям, які її потребують. Тому в таких організаціях більш доцільним є впровадження саме “опосередкованої” моделі психологічної служби, яка має сприяти ефективному розв’язанню проблем діяльності організації, а також забезпечувати особистісне зростання її членів шляхом формування у них психологічної культури.

Отже, як свідчить практика, моделі психологічної служби, які діють у різних соціальних сферах, є варіативними. Для надання психологічної допомоги керівникам і членам громадських організацій психологи можуть використовувати різні *типи моделей психологічної служби*. Серед них такі:

- “організаційна” (самостійна модель – поряд із “суспільною”, “груповою”, “особистісною”) – передбачає, що організаційні психологи, аналізуючи запит на професійну допомогу, повинні враховувати основні психологічні механізми діяльності та розвитку громадської організації, її взаємодії із соціальним середовищем;
- “стабільна” (поряд з “екстремальною”) – базується на таких за-садах: а) допомога має надаватися всім членам організації, а не лише штатним працівникам, які перебувають у конфліктних, кризових ситуаціях, і т. ін.; б) надання такої допомоги має бути “розгорнутим” у часі, тобто здійснюватися планомірно;
- “опосередкована” (поряд з “безпосередньою”) – коли психологічна допомога надається членам організації не лише безпосеред-

ньо психологом, а й опосередковано, насамперед через керівників формальних груп, лідерів, неформальні групи тощо; досягається це завдяки формуванню психологічної культури, спільному пошуку разом із психологом адекватних способів дій, які сприяли б розвитку та досягненню цілей як організації в цілому, та і її окремих членів.

У рамках будь-якої з вищезгаданих моделей діяльність практичного психолога в громадській організації може здійснюватися як **психологічна допомога** або **психологічний супровід**. За визначенням одного з провідних фахівців у галузі практичної психології О. Ф. Бондаренка, “зміст психологічної допомоги полягає в забезпеченні емоційної, смислової та екзистенційної підтримки людини або суспільства в ситуаціях ускладнення, які виникають під час їхньою особистісного та соціального буття” [2, с. 5].

Психологічну допомогу громадським організаціям у загальному вигляді можна розглядати як науково обґрунтовану підтримку, яка надається психологом керівникам та членам організації у вирішенні таких завдань:

- осмислення психологічних проблем, які ускладнюють їхню діяльність в організації та взаємодію з людьми, ефективне функціонування і розвиток організації в цілому;
- аналіз різних альтернативних способів розв’язання цих проблем;
- підвищення особистісної відповідальності керівників та членів організації за розв’язання наявних проблем та вибір для цього найбільш оптимальних способів [1].

Сутнісною характеристикою **психологічного супроводу** є створення умов для переходу особи або організації до самопомоги. Можна сказати, що соціально-психологічний супровід – це:

- один з видів соціального патронажу як цілісної і комплексної системи соціальної підтримки та психологічної допомоги, яка здійснюється в процесі діяльності соціально-психологічних служб;
- інтеграційна технологія, серцевина якої – створення умов для відновлення потенціалу розвитку і саморозвитку організації (групи) та особи, результатом чого стає ефективне виконання окремою людиною або групою своїх основних функцій;
- процес налагодження і підтримання особливого роду життєвих стосунків між тим, хто супроводжує, і тими, хто потребує допомоги;
- пошук прихованих ресурсів розвитку з опертям на власні можливості організації та її членів і створення на цій основі психологічних умов для їхньої ефективної діяльності і розвитку.

Основними характеристиками психологічного супроводу є: процесуальність, пролонгованість, недирективність, занурення в реальне по-

вськденне життя організації, особливі стосунки між учасниками цього процесу (що в психоаналізі дістало назву “позитивного перенесення”). Психологічний супровід являє собою цілісну систему. Як і всяка інша система, він складається з елементів (чи компонентів), які є водночас його інваріантними етапами. У супроводі як у процесі, що розгортається в часі, можна виділити три основні етапи, або компоненти:

- діагностика (відстежування), що служить основою для виявлення проблемних зон діяльності та постановки цілей;
- відбір і застосування методичних засобів психологічної допомоги;
- аналіз проміжних і кінцевих результатів, що дає можливість коригувати хід роботи.

Принципову відмінність моделей психологічної допомоги і психологічного супроводу психологи вбачають у сфері засобів, способів, пріоритетів, домінування, пропорцій основних складових професійної діяльності психолога в громадських організаціях. Обидві ці форми націлені на успішність діяльності організації і особистісного розвитку її членів, але перша з них – за рахунок роботи з проблемами, що вже існують, а друга – за рахунок створення умов, що запобігають виникненню проблем. Зауважимо, що методологія супроводу зорієнтована на перспективи розвитку психологічної служби допомоги громадським організаціям, зокрема їх підтримки в поточному вирішенні нагальних проблем, пов’язаних із сьогодишнім станом системи суспільно-політичного самоврядування [3].

У системі відносин “особистість – суспільство” колектив або громадська організація, членом якої є суб’єкт, стає референтною групою, що виконує *три головних функції*:

- 1) інформативну, яка сприяє формуванню в індивіда уявлення про його соціальний статус, місце в соціальній структурі суспільства, а також зразків виконання соціальних ролей, що відповідають цьому статусу;
- 2) нормативну, яка встановлює та інтерпретує для особистості соціальні норми суспільства та інших соціальних груп і через них – певний тип поведінки;
- 3) світоглядну, яка визначає настановлення, цінності, ідеали і цілі особистості.

Щоб оцінити проблемні зони діяльності та впливу громадських організацій на розвиток особистості молоді людини, ми провели фокус-групове дослідження в Донецькій та Львівській областях серед учасників молодіжних форумів. Крім того, було проведено анкетне опитування членів та лідерів низки громадських організацій, серед яких Донецький центр підготовки кадрового резерву, Донецька громадська організація “Кешер”, Львівська молодіжна громадська організація “Комітет миру”,

громадське об'єднання “Центр громадських експертиз”, громадські організації “Карітас”, “Просвіта”, “Солідарність”, “Фармацевти без кордонів”, Товариство Червоного Хреста України, Всеукраїнська ліга українських жінок, молодіжна організація “Український Пласт”. Загальна кількість респондентів становила 172 особи.

Спілкування з учасниками молодіжних форумів показало, що навіть серед соціально активних юнаків та дівчат частка членів молодіжних організацій становить менш як три відсотки. Саме члени організацій заповнювали анкету, що містила чотири блоки запитань. За десятибальною шкалою потрібно було оцінити ефективність:

– соціально-психологічного впливу організацій (взаємопідтримка, згуртованість сумісних дій, взаємодія, зростання відповідальності за розвиток держави, регіону);

– формування навичок неформального спілкування (командний дух, задоволення від взаємин, обмін інформацією, емоційна підтримка та ін.);

– особистісне зростання (можливість розширення меж пошукової активності і творчості, збагачення досвіду, світогляду, побудови особистих планів та проєктів);

– розвиток Я-концепції та особистісного потенціалу (формування навичок самореалізації позитивних вчинків, особистої культури, позитивної самооцінки та самоставлення).

Аналіз результатів емпіричного дослідження показав, що найвище респонденти оцінюють чинники соціального впливу: згуртованість, взаємопідтримку, засвоєння норм взаємодії. Досить високо був оцінений вплив участі в громадській організації на формування навичок неформального спілкування, розвиток позитивної самооцінки та самоставлення. В обох випадках середній показник впливу становив 8,5 бала з 10 можливих. Вплив організації на розвиток відповідальності за життя держави та регіону був оцінений у 4,5 бала. Найнижчі оцінки отримав вплив участі в громадській організації на перспективи особистісного зростання, можливість побудови індивідуальних планів та проєктів, можливість зростання особистісного потенціалу та статусного зростання в організації (від 3-х до 4-х балів).

За результатами аналізу емпіричних даних було визначено проблемні зони діяльності молодіжних громадських організацій (рис.).

Беручи до уваги проблемні зони діяльності громадських організацій, ми розробили функціональну модель діяльності психолога в громадській організації (табл.).

Рис. Проблемні зони діяльності молодіжних громадських організацій

Таблиця

Функціональна модель психологічного супроводу діяльності та розвитку громадських молодіжних організацій

Проблемні зони в розвитку та діяльності організації	Напрями психологічної роботи		Форми роботи
	психологічна допомога	психологічний супровід	
1	2	3	4
Ефективність діяльності організації на індивідуальному рівні	1) виявлення прихованих, нереалізованих здібностей людини, визначення перешкод щодо взаємодії з оточенням, реалізації особистісних цілей;	1) здійснення індивідуально-психологічної підтримки в ході реалізації рольового потенціалу людини: прийняття на себе нових функцій; проявлення людиною нових якостей	1) індивідуальне консультування, діагностика і корекція
	2) допомога в актуалізації почуттів та емоцій, адаптації до нового соціального оточення та набуття соціального досвіду	2) тренування міжособистісної чутливості, толерантності та ідентифікації себе як члена організації	2) тренінги сензитивності
	3) поліпшення міжособистісної та соціальної компетенцій, ефективності виконання певних завдань	3) індивідуально-психологічна підтримка щодо поліпшення навичок, знань та здібностей членів організації	3) тренінги прийняття рішень, постановки цілей та планування діяльності
	4) корекція змісту діяльності (за вертикаллю і горизонталлю) та способів виконання дій	4) індивідуально-психологічна підтримка в забезпеченні планування, організації роботи та самоконтролю	4) рольові ігри
	5) розвиток навичок управління, прийняття управлінських рішень та розвитку лідерських здібностей	5) здійснення індивідуально-психологічної підтримки в процесі опанування навичок	5) індивідуальне консультування, тренінг
Ефективність діяльності на міжособистісному рівні	1) розвиток соціально-комунікативних компетенцій, навичок ефективної взаємодії, формування спрямованості на міжособистісну взаємодію з іншими членами організації	1) консультативний супровід сумісної діяльності, зокрема процесу адаптації до нових умов соціальної взаємодії та комунікації; психологічна підтримка в ході залучення до соціально-комунікативних процесів	1) консультування, тренінги сумісної діяльності

Продовження табл.

1	2	3	4
	2) опанування особистістю (групою) різноманітних стилів поведінки в міжособистісному конфлікті, осмислення доцільності їх використання в різних життєвих ситуаціях	2) психологічна підтримка процесу формування навичок запобігання та виходу з конфліктних ситуацій	2) консультування, тренінг поведінки у конфлікті
Ефективність діяльності на рівні міжгрупових стосунків	1) допомога у визначенні ролей у структурі команди (групи)	1) психологічний супровід з метою поліпшення ефективності функціонування команди	1) тренінг командоутворення
	2) розвиток навичок (навчання) командної взаємодії	2) здійснення психологічної підтримки в процесі опанування навичок рольової взаємодії	2) тренінг рольової взаємодії
	3) розвиток навичок (навчання) міжгрупової взаємодії (зворотні зв'язки, сприйняття однієї групи іншою)	3) здійснення індивідуально-психологічної підтримки в підвищенні міжгрупової ефективності	3) проведення засідань груп, анкетування, опитування
Ефективність діяльності організації в цілому	1) розвиток навичок постановки цілей та їх досягнення	здійснення індивідуально-психологічної підтримки в процесі опанування навичок	тренінги, консультування
	2) формування навичок подолання труднощів зовнішньої адаптації та внутрішньої інтеграції		
	3) формування навичок корпоративного планування, розвитку тактик виконання планів, оцінювання змін в організаційній культурі		

Висновки. Практика взаємодії психолога з громадськими організаціями свідчить про необхідність подальшого розроблення технологій психологічного супроводу їхньої діяльності та розвитку як важливих об'єктів психологічної допомоги. Ці технології мають відрізнятися від тих засобів, які психолог використовує в роботі з іншими цільовими об'єктами психологічної допомоги:

– стратегічними цілями психологічної допомоги (створення умов для особистісного розвитку членів організації та організації в цілому як суб'єктів суспільно-політичних процесів);

– позицією психолога та інших суб'єктів супроводу;

- способами взаємодії і розділенням відповідальності психолога з лідерами громадських організацій щодо ефективності діяльності та досягнення цілей організації;
- пріоритетами видів (напрямів) діяльності психолога в роботі з керівниками та членами організації;
- критеріями оцінювання ефективності роботи психолога в організації.

Слід також наголосити, що психологічний супровід діяльності громадських організацій передбачає гнучке використання різноманітних психологічних практик у роботі з лідерами організації та її членами з метою їхньої максимальної самореалізації та позитивного впливу на суспільно-політичні процеси. І саме принцип гнучкості має стати одним з пріоритетних у діяльності психологічної служби в системі суспільно-політичних відносин.

Література

1. *Карамушка Л. М.* Психологія управління закладами середньої освіти : монографія / Л. М. Карамушка. – К. : Ніка-центр, 2000. – 328 с.
2. *Бондаренко О. Ф.* Психологічна допомога особистості : навч. посіб. / О. Ф. Бондаренко. – Х. : Фоліо, 1996. – 237 с.
3. *Дубровина И. В.* Положение о школьной психологической службе / И. В. Дубровина, А. М. Прихожан // Вопросы психологии. – 1985. – № 2. – С. 76–90.

Кияшко Л. А., Мозолева А. А. Система психологического сопровождения и поддержки молодежных общественных организаций

Представлена вариативная модель психологической службы, которая может осуществлять психологическую помощь или сопровождение деятельности общественных организаций. На основании эмпирических данных осуществлен анализ проблемных зон деятельности и влияния общественных организаций на личность их членов. Определены направления и формы работы практического психолога в общественной организации на индивидуальном, межличностном, межгрупповом уровне и организации в целом.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, психологическая помощь, общественная организация.

Kyashko L. O., Mozoleva G. O. System of psychological support of youth NGOs

A flexible model of the psychological service which can provide psychological help or support to public organizations activities is presented. Problem zones of NGOs' activities and impact on their members' personalities have been analyzed on the basis of the empirical data. The paper presents the directions and forms of psychologist activities in a public organization at individual, interpersonal, intergroup and general organizational levels.

Key words: psychological support, psychological help, public organization.

МОТИВАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ МОЛОДІ В ІНТЕРАКЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ

В. О. Климчук, м. Житомир

Стаття присвячена аналізу проблем мотиваційної сфери особистості, які проваються зануренням у віртуальний світ комунікації в соціальних мережах. Описується шість проблем: мотивація вибору ідентичності в контексті потенційної можливості множинної ідентичності, іманентна мотивація членства в соціальній мережі, перманентний мотиваційний конфлікт і домінування стратегії його уникання, трансформація первинної мотивації у “спілкування-заради-спілкування”, мотивація мінімізації тексту, імпліцитна підтримка демонстративної мотивації.

Ключові слова: віртуальна комунікація, мотивація, соціальна мережа.

Проблема. У світі постмодерну в людини зникає відчуття центрального “Я”, натомість з’являється “мульти-буття” (К. Джерджен [1]), а в науці на зміну метафорі відповідності приходять метафора становлення (Т. М. Титаренко [2], О. М. Кочубейник [3]). Через це змінюється розуміння феномена ідентичності та поняття Я-концепції (П. Бергер, Т. Лукман [4], Б. Девіс, Р. Гарре [5]), які відтепер неможливо розглядати як стабільні і чітко визначені характеристики особистості через їхню динамічність, котра є наслідком дискурсивної соціально конструйованої їхньої природи. Ці процеси ускладнюються все масштабнішим включенням у життєвий світ віртуального інтеракційного простору, який серед молоді репрезентовано переважно соціальними мережами (“Однокласники”, “ВКонтакте”, “Facebook”, “Twitter” та ін.).

Роль інтеракційних процесів у розвитку Я, конструюванні життєвого світу – центральна. Приміром, ще у Ч. Кулі [6] одним із засадничих положень була принципова можливість людини відкривати своє Я лише через реакції інших людей, через взаємодію з ними і через їхні оцінки – метафора “дзеркальне Я”. Соціальний світ є дзеркалом, в яке людина дивиться постійно, пізнаючи і вибудовуючи своє Я і цим самим допомагаючи іншим будувати свої Я, постійно це саме дзеркало змінюючи. Відповідно до поглядів Дж. Міда [7], самість людини має соціальну природу і виникає внаслідок прийняття нею щодо себе настановлень спочатку конкретного Іншого в рамках конкретних соціальних дій, а потому – “узгайованих Інших” як цілісного образу певних соціальних груп, до яких людина належить. Інтеракція в такому розумінні являє собою обмін символами, і для розуміння людської поведінки що мову символів потрібно пізнати. Таке пізнання відбувається за допомогою процесу “прийняття ролі”, коли людина уявно намагається поставити себе на місце Іншого, і саме завдяки цьому процесу якраз і з’являється можливість розвитку самості. Схожий механізм щодо вищих психічних функцій описує

Л. С. Виготський: “Загальний закон: усяка функція в культурному розвитку дитини з’являється на сцені двічі, у двох планах – спочатку соціальному, потім психологічному, спочатку між людьми як категорія інтерпсихологічна, потім – усередині дитини” [8, с. 1021-1022].

Одним із базових вимірів життєвого світу є вимір мотиваційний. Так, І. Ю. Кулагіна і В. М. Колюцький [9] ведуть мову про “центральний життєвий принцип” як мотиваційну основу життєвого світу; А. Шюц і Т. Лукман [10] говорять про “мотиваційну структуру” в загальній структурі релевантностей життєсвіту, завдяки якій людина може встановити смислові зв’язки між поведінкою “тут-і-тепер” і власними планами (денними, життєвими тощо); дослідники Д. В. Труєвцев, О. А. Сагалакова та ін. [11] здійснюють спробу психосемантичного моделювання мотиваційного виміру життєвого світу, при цьому сам життєвий світ набуває семантичного трактування.

Перед сучасною молоддю постає проблема пошуку орієнтирів для побудови власного життєвого світу у надзвичайно мінливому, поверховому і нетривалому просторі віртуальної інтеракції, зокрема в соціальних мережах, які вже, власне, увійшли в їхній життєвий світ як окрема підструктура. Відповідно, конструювання особистісної мотивації все більше набуває контекстуального характеру й усе далі відходить від диспозиційності, сталості й стабільності, що провокує у молоді ряд “мотиваційних проблем”, виявити які є *завданням* нашого дослідження, а описати й узагальнити – *метою статті*.

Наразі можна виокремити низку емпіричних досліджень і теоретичних узагальнень у цій царині. О. М. Лещенко, наприклад, розглядає соціальні мережі як один із механізмів конструювання комунікації, виділяючи при цьому їхні визначальні характеристики: “соціабельність” – здатність підтримувати одночасно велику кількість контактів і за рахунок цього накопичувати соціальний капітал; “мультифункціональність” – здатність одночасно задовольняти багато потреб – професійні, ділові, комерційні, особистісні тощо; “аксіологічний статус” – соціальні мережі доповнюють неефективні соціальні інститути, сприяють “дифузії” інновацій та інформації, тим самим конструюючи сучасний комунікативний простір [12].

Дослідник поведінки людини в соціальних мережах А. Балік [13] для прояснення її специфіки пропонує розмежовувати дві індивідуальності – пасивну і активну. Пасивна – індивідуальність, яку користувач не в змозі контролювати, це інформація, яку про людину розміщує в мережі третя особа. Активна – та, яку можна контролювати, це може бути, приміром, власний профайл або “стіна” на своїй сторінці в соцмережі.

Серед перших дослідників мотиваційних особливостей користувачів інтернет-мережі та комп’ютерів були О. М. Арестова, Л. М. Бабанін, О. Є. Войсунський [14], В. Ф. Петренко, О. В. Смилова [15]. Зокрема,

результати дослідження 2000 року показали, що в основі діяльності користувачів інтернет-мережі лежать такі мотивації: ділова, пізнавальна, співробітництва, самореалізації, рекреаційна та ігрова, афіліативна, самоствердження і комунікативна. Було також з'ясовано, що відповідно до домінуючої мотивації можна виділити дві групи користувачів. Представники першої групи мають яскраво виражену комунікативну мотивацію; другу групу складають користувачі з домінуючою мотивацією самореалізації і самоствердження, для яких інтернет-мережа є усвідомленим засобом досягнення певних цілей – професійних, ділових тощо. При цьому аналіз часової динаміки мотивації показав, що кількість користувачів першої групи невпинно зростає.

Результати дослідження 2013 року, проведеного К. Тома в мережі “Facebook”, засвідчили, що, з одного боку, перегляд власного профайлу підвищує самооцінку, а з другого – знижує рівень мотивації [16]. Проблеми мотивації у віртуальному середовищі вивчає Ж. Морі [17]. Дослідник робить висновок, що цілі, закладені автором середовища (розробником), диктують, якою має бути мотивація користувача. Наприклад, граючи в мілітаристську гру, учасник розуміє, що він має перемогти; а якщо він грає в команді, то повинен думати і про тих, хто поруч; у тренувальному віртуальному середовищі передбачається, що урок має бути добре вивчений і т. ін. Це дає підстави Ж. Морі говорити про “примусові наративи”, які ведуть користувача за собою. Для цього використовуються так звані примусові елементи – елементи, які індукують бажану поведінку чи відгук користувача. Такими елементами Морі називає час, звук, запах, рухи, події, інформацію, об'єкти, дизайн, взаємодію, характери, агентів впливу, фокус, деталі-що-підтверджують-світ. Дослідник також говорить про специфічні для віртуального світу інтеракційні наративи – історії, які учасники віртуальної реальності пишуть спільно, у взаємодії. Це стосується насамперед так званих віртуальних світів із відкритим фіналом.

Дж. Ров, С. МакКвігган, Б. Мотт та Дж. Лестер [18] описують наративно-центроване віртуальне навчальне середовище. На їхнє переконання, наративний контекст є значущою структурою, яка дає змогу інтегрувати педагогічні цілі в комплексну, гармонійну форму і слугує потужною мотивувальною силою для учнів. Дослідники розглядають, зокрема, зміни у внутрішній мотивації при залученні студентів до вивчення генетики та біології у віртуальному наративно-центрованому середовищі “CRYSTAL ISLAND”, розробленому на базі платформи для 3D-гри “Half-Life-2”.

Погляд на мотивацію користувачів під кутом зору уявлення розробників соціальних мереж аналізує І. Бегтін [19]. На його думку, у різні типи соціальних мереж від початку закладені різні принципи мотивації. Зокрема, йдеться про чотири типи таких принципів: потреби/зручність, зиск, інтерес і середовище. Принцип “потреби/зручність” реалізовано в мережах, спрямованих безпосередньо на задоволення певних потреб користувачів. Принцип “зиску” – можливість користувача от-

римаги прибуток або інший матеріальний зиск із активної участі в мережі. Принцип “інтересу” закладений у мережах, участь у яких пробуджує в людях допитливість або дає можливості, які не є безумовно необхідними. Принцип “середовища” реалізується в мережах, де участь супроводжується зворотним зв’язком від інших членів, де є можливість розширення кола контактів, презентації себе світові і спостереження за цією реакцією. Власне, саме за таким принципом реалізуються середовища “ВКонтакте”, “Facebook”, “LiveJournal”.

Підсумовуючи проведений огляд, можна виснувати, що наше теперішнє – це вже навіть не стан переходу від діади “людина-світ” до тріади “людина-світ-віртуальна соціальна мережа” – цей перехід уже відбувся. Наразі маємо стан переходу від тріади “людина-світ-віртуальна соціальна мережа” знову до діади “людина-світ, доповнений соціальною мережею”, що ставить перед психологічною наукою і практикою зовсім нові завдання, одне з яких – нове розуміння мотивації, із потужним інтеракційним компонентом і приматом дискурсивної лінгвістичної реальності. Отже, аналіз дискурсу особистості у віртуальному інтеракційному просторі соціальних мереж може суттєво доповнити наше розуміння змін людської мотивації в добу постмодерну.

Методика дослідження. В основі проведеного дослідження лежать елементи критичного дискурс-аналізу Н. Феркло, описаного М. Йоргенсен та Д. Філліпс [21], та розроблені нами доповнення до нього у вигляді орієнтирів аналізу мотиваційного дискурсу [22].

Характеристика вибірки. Загальний обсяг вибірки становив 235 осіб віком від 16 до 25 років (116 жінок, 119 чоловіків), обраних випадковим чином серед студентів, які входять до кола контактів автора дослідження (соціальна мережа “ВКонтакте”).

Матеріали дослідження. До дискурс-аналітичного дослідження було включено: 1) “пости” (короткі повідомлення) користувачів на власних “стінах” (доступні для загального прочитання мікроблоги); 2) “аватари” (фотографії) користувачів; 3) тексти користувачів, написані у відповідь на два запитання: “Чому ти вирішив приєднатися до соціальної мережі?” та “Навіщо тобі бути долученим до соціальної мережі?”

У результаті узагальнення результатів аналізу матеріалів дослідження було виділено низку проблем та особливостей мотиваційного характеру, з якими стикаються користувачі соціальних мереж, зокрема мережі “ВКонтакте”.

Мотивація вибору ідентичності в контексті потенційної можливості множинної ідентичності. Користувач соціальної мережі стикається з проблемою ідентичності, адже тут він має більше можливостей обирати, ким бути та в який спосіб себе презентувати. Через фізичну віддаленість від інших нівелюється низка соціальних норм і з’являється можливість бути не-таким-як-зазвичай: “у житті я дуже сором’язлива, а тут я можу без проблем і посперечатися, і відстояти свою думку, і

розповісти про свої почуття”, “я більш невимушено себе почуваю тут, бо можу говорити, що хочу – і мені за це нічого не буде”. Відтак – усвідомивши можливість вибору, користувач часто запитує себе: “Чи хочу я бути іншим? Навіщо це мені потрібно?”. Відповіді на ці запитання розкривають низку особливостей мотивації вибору ідентичності:

- *Свідома гра ідентичностями.* Такі користувачі мають декілька профайлів з різними іменами, аватарами, “стінами” і – різними індивідуальностями. Основні усвідомлені мотиви тут – ігровий інтерес (“Мені просто цікаво”, “Я заходжу під різними акаунтами, стаю іншою людиною, причому – по декілька разів на годину”), почуття володіння таємницею, унікальним знанням (“Навіть найближчі друзі не здогадуються, що мене є декілька в них у друзях”, “Я заходжу під різними акаунтами, стаю іншою людиною, причому – по декілька разів на годину”), свідоме розмежування життєвих ролей (“Я маю дуже багато граней і не можу їх помістити в один профайл”, “Під одним акаунтом я маю особисте спілкування, під іншим – виключно професійне, з колегами по роботі та замовниками”).

- *Мережева ідентичність.* Якщо в попередньому випадку йшлося про декілька мережевих ідентичностей, то тут – лише про розмежування людини-у-реальному-світі і людини-у-віртуальному-світі, мотивація якого – переважно задоволення потреб, які у світі реальному людина через різні обставини задовольнити не може: комунікативної, пізнавальної, ігрової тощо: “Мені тут навіть поговорити немає з ким, а в мережі у мене більш як 400 друзів, з якими ми можемо говорити про все”.

- *Динамічна ідентичність.* Ідентичність користувача змінюється з часом, і принципова відмінність соціальної мережі від реального світу – можливість докласти мінімум зусиль, щоб презентувати цю зміну (змінивши аватар, дописавши кілька постів на своїй “стіні” або змінивши текст у профайлі), та прийняття таких змін іншими користувачами. Інакше кажучи, у мережі користувач має абсолютне право змінюватися. Тому – через буденність цього процесу – мотивація зміни ідентичності часто має поверховий характер: сварка з дівчиною/хлопцем, поганий настрій, невдачі в навчанні призводять до перебудови профайла, і таким чином глибина змін ідентичності поступається місцем швидкості і динамічності цього процесу.

Іманентна мотивація членства в соціальній мережі. Аналіз мотивів членства в соціальній мережі демонструє лише одну домінуючу тенденцію – не вирізнитися з оточення, бути як усі: “Там усі мої одногрупники”, “Я не можу там не бути, – відколи я прийшла на навчання, усі вони щось обговорюють, про щось натякають одне одному, а я не розумію, про що вони”, “Так прийнято – мати свій акаунт”, “Я не розумію, як там не бути”. Отже, якщо раніше, коли соціальні мережі лише починали розвиватися, домінуючими мотивами були інтерес і спілкування, то тепер мотивація стандартизується і набуває монотематичного

характеру; членство у соціальній мережі вочевидь перестає бути предметом добровільного вибору – як то отримання паспорта, навчання у школі, спілкування за допомогою мобільного телефону тощо, а тому питання мотивів членства у соціальній мережі відпадає через його некоректність.

Перманентний мотиваційний конфлікт. Користувач соціальної мережі зазнає на собі впливу перманентного мотиваційного конфлікту, пов'язаного з вибором з-поміж низки пропозицій: ігри, спілкування, спілкування в тематичних групах, перегляд фільмів, прослуховування музики, пошук інформації, орієнтування в подіях реального світу тощо. Можна виділити такі групи мотиваційних конфліктів: конфлікт “між мережею і світом”, конфлікт “внутрішньомережєвий” та конфлікт “міжмережєвий”. Мотиваційний конфлікт *між мережею і світом* полягає у необхідності вибору – бути в реальності чи бути в мережі, і часто вибір робиться на користь мережі. Також було виявлено варіант поведінки, який можна позначити як “стан online у реальному світі”: “Я спілкуюсь із друзями на парах – а сам думаю, чи лайкають мій пост?”, “Йду вулицею і уявно пишу повідомлення у групу фанів ОЕ про новий альбом”, “Ім і щохвилини підходжу до компа, щоб перевірити новини”. *Внутрішньомережєвий* конфлікт пов'язаний із труднощами вибору між різними сервісами соціальної мережі: спілкуватися чи грати, дивитися фільм чи читати нотатки друга, переглядати фотки чи створювати нову групу? Особливістю вирішення цього конфлікту є переважний вибір “шляху найменшого спротиву”: чим більше інтелектуальних, емоційних, вольових зусиль вимагає сервіс, тим меншою є ймовірність вирішення мотиваційного конфлікту на його користь. *Міжмережєвий* конфлікт виникає у користувачів, зареєстрованих одночасно в кількох мережах, і традиційний спосіб його вирішення – одночасне відкриття вікон усіх мереж і паралельне спілкування в них.

Прикметно, що у всіх зазначених випадках перевага не за спробою вирішити конфлікт, а за прагненням уникнути його – обравши одночасно всі можливі альтернативи. Постійно не-вирішуваний конфлікт блокує контакт із реальністю і ще більше затаює у віртуальний світ, де вибір можна не робити – *досить відкрити кілька вікон одночасно.*

Трансформація первинної мотивації у “спілкування-заради-спілкування”. Комунікативні процеси в соціальній мережі затаюють користувача, навіть якщо його первинна мотивація була зовсім не комунікативна в сенсі “спілкування-зادля-спілкування”, а бізнесова, професійна, пізнавальна тощо. Традиційна схема для користувача – зареєструватися з певною, зовнішньою метою (або й без мети – просто так сталося); потому, після певного періоду активності, обростання комунікативною мережею у формі груп, друзів, підписників, пабліків, – і відтак втрата первинної мотивації, “зависання” в мережі: “Знаю, що треба писати курсову, але сиджу, пишу пости, читаю чужі пости, чіпляю нову аву і чекаю лайків”,

“Сусідка кличе вечеряти, я кажу – зараз, зараз, – і приходжу через годину”.

Мотивація мінімізації тексту. Одним із феноменів, який часто спостерігається, є мотивація мінімізації тексту – як його написання, так і читання, що позначається терміном “многобукав” (сленгове “багато літер”). Отож великі тексти в соціальній мережі не схвалюються, нотатки обсягом більше кількох сторінок залишаються недочитаними, а на “стіні” та в особистих повідомленнях є обмеження щодо обсягу написаного тексту.

Імпліцитна підтримка демонстративної мотивації. Для того щоб бути в мережі популярним, щоб пости і фотографії користувача з більшою часткою імовірності потрапляли в поле зору інших, важливо постійно оновлювати “стіну”, дописувати на “стіні” інших людей – загалом проявляти якомога більше мережевої активності. Тому вітається постійна демонстрація власних переживань, думок, почуттів. Такому загальному дискурсу демонстрації важко не піддатися, і рано чи пізно, але навіть найінтровертованіший користувач почне демонструвати свій внутрішній світ.

Висновки. У результаті проведеного дослідження вдалося виявити низку мотиваційних проблем, з якими стикається сучасна молодь в інтеракційному просторі соціальних мереж: мотивація вибору ідентичності в контексті потенційної можливості множинної ідентичності, іманентна мотивація членства в соціальній мережі, перманентний мотиваційний конфлікт і домінування стратегії його уникання, трансформація первинної мотивації в “спілкування-заради-спілкування”, мотивація мінімізації тексту, імпліцитна підтримка демонстративної мотивації. Виявлені проблеми не вичерпують усієї складності трансформацій, які переживає особистість у процесі занурення у світ соціальних мереж, однак свідчать про те, що такі трансформації відбуваються і є одним із викликів, які постають перед людиною в сучасному світі.

Подальші дослідження цієї теми допоможуть виявити способи, якими користувачі мережі вирішують мотиваційні проблеми й конфлікти, не втрачаючи при цьому контакту з реальністю.

Література

1. *Gergen K. J.* The place of the psyche in a constructed world / K. J. Gergen // *Theory & Psychology*. – 1997. – № 7 (6). – P. 723–746.
2. *Титаренко Т. М.* Постмодерна особистість у динаміці самоконструювання / Т. М. Титаренко // *Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика* / за ред. Н. В. Чепелевої. – К. : Інформаційно-аналітичне агентство, 2010. – Т. 2. – Вип. 6. – С. 5–14.
3. *Кочубейник О. М.* Автентичність особистості у її життєвому світі: модули, процеси, статуси / О. М. Кочубейник. – К. : Вид-во пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 272 с.
4. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии

- знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
5. *Davies B. Positioning: the discursive production of selves* / B. Davies, R. Harre // *Journal for the theory of social behaviour*. – 1990. – Vol. 20 – № 1. – P. 43–64.
 6. *Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок* : пер. с англ. / Кули Чарльз Хортон. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 320 с.
 7. *Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста* / Дж. Г. Мід ; [пер. з англ. та передм. Т. Корпала]. – К. : Укр. центр духовної культури, 2000. – 416 с.
 8. *Выготский Л. С. Психология развития человека* / Л. С. Выготский. – М. : Смысл ; Эксмо, 2005. – 1136 с.
 9. *Кулагина И. Ю. Жизненный мир и центральный жизненный принцип* / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колоцкий // *Психология развития и возрастная психология*. – М. : Академический Проект : Трикта, 2011. – С. 78–89.
 10. *Шюц А. Структури життєсвіту* / Альфред Шюц, Томас Лукман. – К. : Укр. центр духовної культури, 2004. – 560 с.
 11. *Психосемантическое моделирование мотивационного пространства ментальности – новые возможности экспликации смысловой структуры поведения* / Д. В. Труевцев, О. А. Сагалакова, Л. Д. Демина, А. П. Супрун // *Известия Алтайского государственного университета*. – 2003. – № 2 (28). – С. 95–99.
 12. *Лещенко А. М. Социальные сети как механизм конструирования коммуникации в современном обществе* : дис. на соискание науч. степени доктора филос. наук : спец. 09.00.11 “Социальная философия” / Александр Михайлович Лещенко. – Пятигорск, 2011. – 158 с.
 13. *Balick A. TMI in the transference LOL: psychoanalytic reflections on Google, social networking, and ‘virtual impingement’* / Aaron Balick // *Psychoanalysis, Culture and Society*. – 2012. – № 17 (2) – P. 120–136.
 14. *Арестова О. Н. Мотивация пользователей Интернета* / О. Н. Арестова, Л. Н. Бабанин, А. Е. Войскунский // *Гуманитарные исследования в Интернете* / [под ред. А. Е. Войскунского]. – М. : Терра-Можайск, 2000. – С. 55–76.
 15. *Войскунский А. Е. Мотивация хакеров: психосемантическое исследование* / А. Е. Войскунский, В. Ф. Петренко, О. В. Смыслова // *Психологический журнал*. – 2003. – Т. 24, № 1. – С. 104–118.
 16. *Toma C. Feeling better but doing worse: Effects of Facebook self-presentation on implicit self-esteem and cognitive task performance* / Catalina Toma // *Media Psychology*. – 2013. – № 16. – P. 199–220.
 17. *Morie J. F. Coercive Narrative, Motivation and Role Playing in Virtual Worlds* / J. F. Morie // *Proceedings of the 6th World Multiconference on Systemics, Cybernetics and Informatics*. – 2002. – № 12. – P. 473–479.
 18. *Motivation in Narrative-Centered Learning Environments* / Jonathan P. Rowe, Scott W. Mcquiggan, Bradford W. Mott, James C. Lester // *Workshop on Narrative Learning Environments. AIED 2007: Supplementary Proceedings of the 13th International Conference on Artificial Intelligence in Education*. July, 2007. – California, USA, 2007. – P. 40–49.
 19. *Бегтин И. Мотивация пользователей в Веб 2.0 проектах* [Электронный ресурс] / Иван Бегтин. – Режим доступа : <http://ivan.begtin.name/2007/08/08/motivatsiya-polzovateley-v-veb-20-proektah/>.
 20. *Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир* / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.

21. Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод / М. В. Йоргенсен, Л. Дж. Филлипс. – Х. : Гуманитар. центр, 2008. – 352 с.
22. Климчук В. О. Мотиваційний дискурс-аналіз: орієнтири макрорівня та перспективи використання / В. О. Климчук // Проблеми та перспективи педагогіки і психології у сучасному суспільстві : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 січня 2013 р.) / ГО “Київська наукова організація педагогіки та психології”. – К., 2013. – С. 107–108.

Климчук В. А. Мотивационные проблемы молодежи в интеракционном пространстве социальных сетей

Статья посвящена анализу проблем мотивационной сферы личности, которые провоцируются погружением в мир коммуникации в социальных сетях. Описывается шесть проблем: мотивация выбора идентичности в контексте потенциальной возможности множественной идентичности, имманентная мотивация членства в социальной сети, перманентный мотивационный конфликт и доминирование стратегии его избегания, трансформация первичной мотивации в “общение-для-общения”, мотивация минимизации текста, имплицитная поддержка демонстративной мотивации.

Ключевые слова: виртуальная коммуникация, мотивация, социальная сеть.

Klymchuk V. O. Motivation problems of youth in the interactive dimension of social networks

The article is devoted to analyzing problems of individual motivation sphere which are provoked by their immersion in the social network communication world. Six problems are described: motivation of choosing identity in the context of potential multiple identity, immanent motivation of inclusion in a social network, permanent motivation conflict and dominance of the strategy of its avoidance, transformation of primary motivation into “communication-for-communication”, motivation of text minimization, implicit support of demonstrative motivation.

Key words: virtual communication, motivation, social network.

**ОБРАЗ “Я” ЯК ЧИННИК ОПТИМІЗАЦІЇ СТОСУНКІВ
У РАННІЙ ЮНОСТІ**

Т. В. Дмитрова, М. І. Дмитрів, м. Вінниця

Висвітлюється проблема детермінант міжособових стосунків, що особливо загострюється в період різких соціальних, економічних і політичних змін у суспільстві. Порушується питання активного пристосування людини до мінливого середовища, підкреслюється актуальність впливу образу “Я” на міжособові стосунки. З’ясовано, що ефективність міжособових стосунків у ранній юності значною мірою зумовлюється образом “Я”, специфікою його структурних і змістових характеристик, а також становищем старшокласника в групі ровесників є: когнітивна складність “соціального Я”, тип співвідношення позитивності когнітивного й емоційного компонентів цієї психоструктури.

Ключові слова: образ “Я”, міжособові стосунки, суспільно-політичні зміни, пристосування людини до середовища, структурні характеристики образу “Я”, змістові характеристики образу “Я”, когнітивна складність образу “Я”, “соціальне “Я”, позитивність когнітивного компонента образу “Я”, позитивність емоційного компонента образу “Я”.

Проблема. Психологічні дослідження детермінант міжособових стосунків стають особливо актуальними в часи стрімких соціальних, економічних і політичних змін у суспільстві, порушуючи питання активного пристосування людини до мінливого середовища. Свого часу ця проблема була об’єктом дослідження таких учених, як М. Й. Боришевський, E. Berne, T. F. Leary, K. A. Lewin, J. L. Meece, R. H. Monge, C. R. Rogers, M. Rosenberg, W. B. Swann та ін. [1–9].

Найбільш цікавим в означеній проблемі видається вивчення індивідуально-суб’єктних та інтерсуб’єктних характеристик образу “Я” в підлітково-юнацькому віці, коли відбувається становлення нового рівня самосвідомості, зміна критеріїв оцінки свого “Я”, достовірності та об’єктивності, трансформуються ступені когнітивної складності, внутрішньої послідовності, часової стабільності, контрастності, суб’єктивної самоактуалізації. Наразі ця проблема належить до недостатньо вивчених.

Мета нашого наукового пошуку полягала в емпіричному дослідженні індивідуально-суб’єктивних та інтерсуб’єктних характеристик образу “Я”

Арсенал емпіричних методів дослідження охоплював: констатувальний експеримент, включене спостереження, контент-аналіз учнівських творів, соціометрію, методи опитування, методи дослідження особистості та методи статистичної обробки кількісних показників. Дослідження проводилось у 2006–2007 роках. Випробуваними стали старшокласники середніх загальноосвітніх шкіл № 5, 6, 8 та 27 м. Вінниця.

Для кожного учня в першій частині експерименту (кількість школярів на різних етапах дослідження становила від 153 до 208 осіб) було визначено величину рівня самопрезентації за кожною з досліджуваних сфер самовідображення: “глобальне Я”, “соціальне Я”, “Я як суб’єкт пізнання” і “Я як суб’єкт позакласної діяльності”. Цій меті служила контент-аналітична обробка творів на тему “Про себе”, що стала основою для виконання таких завдань: 1) виділення особистісних суджень суб’єкта про самого себе, які характеризують ту чи ту сферу самовідображення; 2) визначення когнітивної складності тієї чи тієї сфери самовідображення кожного випробуваного; 3) виділення групи когнітивно простих і когнітивно складних старшокласників за окремими об’єктами самовідображення. За результатами соціометричних методів групова диференціація проводилася на підставі індексу становища старшокласника в системі міжособових стосунків [10].

На першому етапі експерименту емпіричним показником образу “Я” як регулятора міжособових стосунків була когнітивна складність аспектів самовідображення, що вивчалися. Результативними показниками служили коефіцієнти рангової кореляції Спірмена між рівнями самопрезентації за кожною з виділених сфер самовідображення та індексом ставовища учня в системі міжособових стосунків.

Статистично значущим виявився лише зв'язок між статусом і когнітивною складністю “соціального Я” ($r = 0,185$; $p < 0,05$). У зв'язку із цим групу диференціацію старшокласників було вирішено провести лише за цим об'єктом самовідображення залежно від когнітивної складності школярів. Принципом диференціації служив підхід, розроблений Т. В. Говорун [11]. За рівнем самопрезентації виділено п'ять груп респондентів: 1) рівень значно вищий від середнього (7,8 % старшокласників); 2) вищий від середнього (20,9 %); 3) середній (45,8 %); 4) нижчий від середнього (14,4 %); 5) значно нижчий від середнього (11,1 %).

Якісний аналіз самоописів та описів своїх взаємин з товаришами когнітивно складних у соціальній сфері старшокласників (рівні самопрезентації значно вищий і вищий від середнього) свідчить про те, що для них характерний великий обсяг фіксованих рис характеру, які проявляються в міжособовій взаємодії. Моральним поняттям, що їх описують ці старшокласники, притаманна відповідність даних категорій їхньому психологічному змісту. Ця частина учнів найкраще вміє визначати морально-психологічну сутність людей, які їх, оточують. Вони виявляють гнучкість “накладання” оцінного еталона на особистість, що виступає об'єктом пізнання.

Високий рівень самопрезентації в соціальній сфері може вказувати на значущість останньої для цієї групи школярів. Характерною особливістю самопізнання зазначеної категорії старшокласників є потреба в самовдосконаленні. Аналіз учнівських творів свідчить про усвідомлення ними своїх життєвих планів, про наявність у них осмисленого ідеалу, який орієнтує на самовиховання. Група когнітивно простих у сфері “соціального Я” старшокласників (нижчий і значно нижчий від середнього рівні самопрезентації) неоднорідна. Тут можна умовно виділити дві підгрупи школярів. До першої підгрупи віднесено учнів, які характеризуються досить високою когнітивною складністю у сфері самовідображення “Я як суб'єкт пізнання” (22 % когнітивно простих у сфері “соціального Я” старшокласників), до другої – тих учнів, які характеризуються відносною когнітивною простотою всіх виділених об'єктів самовідображення (71 %).

Спільним для обох підгруп є те, що когнітивні структури, які забезпечують процес самосвідомості в соціальній сфері, недостатньо розчленовані, бідні за змістом. Якісний аналіз дослідних даних, зокрема творів цих учнів, показав, що їхнє самопізнання і знання ними і інших людей характеризуються поверховістю та фрагментарністю. Здатність визначити суттєві особливості своєї особистості, як і основні риси характеру, прита-

манні іншій людині, розвинена слабо. Оцінка цими старшокласниками ровесників і дорослих опосередкована їхнім ставленням до них. При цьому не виявлено достатньо глибокого усвідомлення свого справжнього становища в колективі (очевидно, унаслідок дії механізмів психологічного захисту “Я”). Результати спостереження свідчать, що характерними для цих старшокласників особливостями міжперсональної взаємодії є прямолінійність, неадекватність їхньої позиції психічному станові партнерів і ситуації спілкування.

Старшокласники з когнітивно складними структурами мають високий рівень самосвідомості. У цій групі чітко простежується збільшення кількості описових категорій, зростає гнучкість і змістовність їх використання, підвищуються рівні системності, вибірковості, послідовності та складності. Ідеали когнітивно складних старшокласників порівняно з ідеалами когнітивно простих учнів більш диференційовані, мають значно чіткіше виражену структуру. У суб’єктивному уявленні про властивості ідеального “Я” старшокласники першої підгрупи вище оцінюють риси характеру, що стосуються пізнавальної діяльності. Домагання в соціальній сфері, як правило, не стають об’єктом самоаналізу.

Наступним етапом дослідження було вивчення модальності когнітивного й емоційного компонентів виділених об’єктів самовідображення. Основним методичним засобом тут був опитувальник А. Р. Петруліте, модифікований для старшокласників. Предметом аналізу служили кореляційні зв’язки між позитивністю когнітивного й емоційного компонентів образу “Я” за аспектами самовідображення, що вивчалися, і соціометричним статусом [12]. Виявлено значущі позитивні кореляційні зв’язки соціометричного статусу з величиною позитивності емоційного компонента “соціального Я” ($r = 0,211$; $p < 0,01$) та позитивності емоційного компонента “глобального Я” ($r = 0,193$; $p < 0,05$).

Було проведено аналіз особливостей когнітивного й емоційного компонентів за різними аспектами самовідображення залежно від статусів старшокласників. Цій меті служив поділ старшокласників на групи залежно від їхнього статусу в класі. Значущість відмінностей визначалася щодо крайніх груп досліджуваних: популярних і непопулярних. Не виявлено статистично значущих відмінностей між популярними та непопулярними старшокласниками щодо позитивності когнітивних й емоційних компонентів за сферами самовідображення “Я як суб’єкт пізнання” та “Я як суб’єкт позакласної діяльності”. Результати дослідження показали, що узагальнений образ “Я” у популярних старшокласників є психоструктурою з високопозитивними, урівноваженими за позитивністю когнітивним та емоційним компонентами, а в непопулярних позитивність слабопозитивного когнітивного компонента вища, ніж позитивність емоційного.

За сферою самовідображення “соціальне Я” у популярних старшокласників висока позитивність емоційного компонента значуще превалює над позитивністю когнітивного; у непопулярних – слабопозитивні емо-

ційний і когнітивний компоненти збалансовані між собою за ступенем позитивності. Когнітивний дисонанс образу “Я” виявляється в орієнтації на суб’єктивні характеристики динамічності та особистої мінливості, з одного боку, і на характеристики відносної стабільності, стійкості показників соціально значимого оточення, з другого.

Ці експериментальні дані дали змогу зробити висновок про те, що популярні старшокласники більш задоволені собою та результатами своєї діяльності, ніж непопулярні, а також про те, що популярні школярі виявляють вищу пізнавальну активність у сфері “соціального Я” і більшу задоволеність своїм соціальним самовідображенням. Про важливість сфери “соціального Я” для популярних старшокласників свідчить і той факт, що в них позитивність емоційного компонента “соціального Я” значуще переважує над позитивністю цього компонента за сферами самовідображення “Я як суб’єкт пізнання” і “Я як суб’єкт позакласної діяльності”.

Слабкий позитивний кореляційний зв’язок між когнітивною складністю “соціального Я” і “Я як суб’єкт пізнання” може свідчити про те, що для більшості когнітивно складних у сфері “соціального Я” старшокласників характерна відносно невисока когнітивна складність у сфері самовідображення “Я як суб’єкт пізнання”. Цей феномен у поєднанні з успішністю у сфері взаємодії з іншими людьми виступає передумовою того, що спілкування є чи не основною формою самоствердження цієї категорії старшокласників. Включені спостереження також підтвердили цей факт.

Очевидно, висока потреба в спілкуванні спонукає до розвитку здатності правильно відображати індивідуально-особистісні риси інших людей, саморозуміння та здатності до адекватної міжособової взаємодії. Комунікабельність відіграє роль інструментальної характеристики, стає засобом для дальшого вдосконалення цих здатностей і задоволення потреби в спілкуванні.

Зазначені вище особливості підтверджуються фактами, які було отримано за допомогою модифікованого варіанта методу визначення кількісних характеристик особистості в групі за С. А. Будассі (“Якості”) [13]. Для відбору слів до модального ряду якостей було використано твори старшокласників і матеріали методики “Хто я?”. За допомогою 15 учителів-експертів із переліку 84 якостей було виділено 20 таких особистісних дескрипторів, які характеризують людину у сфері міжособових стосунків і є найрозумілішими для учнів.

Кожний старшокласник ранжував 20 якостей за ознаками “подобається”, “найбільш властива мені”, “найбільше хотів(-ла) би мати її в собі”, “буде найбільш властивою мені в майбутньому”, “намагаюся виховати її в собі”, “найбільш властива людині, з якою в мене склалися б ідеальні взаємини”.

Популярним старшокласникам притаманний високий ступінь прийняття себе, тоді як для непопулярних школярів характерна більша неза-

доволеність собою. Популярні юнаки та дівчата намагаються виховувати в собі саме ті якості, котрі їм подобаються. Можна припустити, що саме завдяки самовихованню ці якості притаманні їм. Непопулярні старшокласники прогнозують більшу відмінність свого майбутнього образу “Я” від теперішнього, який їх менше влаштовує. Проте намагання виховувати себе в бажаному напрямку в них слабше, що свідчить про нижчу продуктивність їхньої самооцінки.

Популярні старшокласники, на відміну від своїх непопулярних однолітків, моделюють у собі якості “ідеального партнера”, виховуючи в собі ті риси, які вони вважають необхідними для цього. Такі якості закріплюються тому, що вони функціонують. Непопулярні учні мають радше два набори цінностей: одні риси їм хотілося б бачити в собі, зовсім інші якості вони вбачають у своєму ідеальному партнерові. Вищезгадані відмінності образів “Я” популярних старшокласників сприяють виробленню більш адекватних способів регуляції взаємин із соціальним середовищем.

У ході дослідження проаналізовано статево-вікові особливості образу “Я” як регулятора міжособових стосунків у ранній юності. Так, загалом по вибірці сфера “соціального Я” у дівчат когнітивно складніша, ніж у юнаків; когнітивна складність “соціального Я” у дівчат має відносно статичний характер протягом ранньої юності; позитивність як когнітивного, так і емоційного компонентів “соціального Я” у них вища, що свідчить про значущість цієї сфери в їхньому житті. Виявлені статеві відмінності яскравіші у дев’ятикласників, ніж в учнів одинадцятого класу. Це свідчить про те, що протягом ранньої юності зазначені статеві відмінності поступово стираються.

Отже, емпіричним шляхом було отримано низку результатів, які дали змогу зробити такі *узагальнення*:

1. Рівень когнітивної складності “соціального Я” і високопозитивне ставлення старшокласника до самого себе є показниками популярності учня серед ровесників. Задоволеність своїм соціальним самовідображенням – вагомий фактор сприятливого становища школяра в групі однолітків.

2. Рівень позитивності, а також взаємодія когнітивного й емоційного компонентів за сферами самовідображення “глобальне Я” і “соціальне Я” у популярних та непопулярних старшокласників мають якісно відмінний характер. За сферою самовідображення “глобальне Я” у популярних і непопулярних старшокласників має якісно відмінний характер. За сферою самовідображення “глобальне Я” у популярних школярів високопозитивні когнітивний і емоційний компоненти врівноважені за ступенем позитивності, за сферою відображення “соціальне Я” позитивність емоційного компонента значуще превалює над позитивністю когнітивного. У непопулярних старшокласників рівень спрямованості слабопозитивного когнітивного компонента превалює над рівнем спрямованості емоційного за сферою самовідображення “глобальне Я”. Що ж до “соціа-

льного Я”, то для цих школярів характерна збалансованість слабопозитивних когнітивного й емоційного компонентів. При цьому в популярних, на відміну від непопулярних, учнів позитивність емоційного компонента “соціального Я” значуще превалює над позитивністю вищезгаданого компонента за сферами самовідображення “Я як суб’єкт пізнання” і “Я як суб’єкт позакласної діяльності”, що свідчить про значущість сфери соціального самовідображення цих учнів.

3. Популярні старшокласники чітко вирізняються адекватно високим рівнем домагань у самовихованні. Вони більшою мірою, ніж непопулярні школярі, приймають себе як мету самовиховання. Ці учні планують у майбутньому змінюватися в бажаному напрямі і за рахунок цього наблизити своє майбутнє “Я” до ідеального “Я”, вбачаючи у самовихованні засіб зростання до бажаного рівня. Для непопулярних старшокласників самовиховання меншою мірою виступає засобом досягнення їхнього майбутнього “Я”. Непопулярні школярі намагаються виховувати в собі далеко не всі ті риси, які їм подобаються, а ті риси, які подобаються цим учням, здаються їм настільки недосяжними, що вони рідко приймають їх як мету самовиховання.

4. Непопулярні старшокласники прогнозують більшу відмінність свого майбутнього образу “Я” від теперішнього, який їм менше влаштовує. Іншими словами, можна констатувати певну відчуженість наявного “Я” у непопулярних школярів. Намагання виховувати, формувати себе в бажаному напрямі в них слабше. Цей факт можна інтерпретувати як ознаку нижчої продуктивності самооцінки. Непопулярні школярі сподіваються радше на якісь зовнішні детермінанти свого самозмінювання, ніж на самовиховання. Цим самим їхнє майбутнє “Я” уподібнюється до фантастичного “Я”.

Ступінь прийняття свого ідеального “Я” досить високий як у популярних, так і в непопулярних старшокласників. Отже, не високий ступінь прийняття свого ідеалу, а його дієвість визначає статус школяра в групі ровесників у ранній юності.

5. Популярним юнакам і дівчатам властиве намагання культивувати в собі риси ідеального партнера, тобто риси, притаманні такій людині, з якою в них склалися б ідеальні взаємини, тоді як непопулярні учні мають радше дві низки цінностей: одні риси їм би хотілося бачити в собі, зовсім іншими рисами вони наділяють свого ідеального партнера.

6. Виявлено низку статевих і вікових особливостей образу “Я” як регулятора міжособових стосунків у ранній юності:

а) сфера “соціального Я” у дівчат когнітивно складніша, ніж у юнаків. Когнітивна складність “соціального Я” у дівчат протягом ранньої юності має відносно статичний характер. Позитивність як когнітивного, так і емоційного компонентів “соціального Я” у них вища, що свідчить про значущість цієї сфери в їхньому житті. “Соціальне Я” виступає для більшості популярних серед ровесників дівчат центральною, інтегруюваль-

ною, смислотвірною стороною особистості, має для них чи не найвищу значущість, цінність, підлягає найбільшому усвідомленню, стає предметом рефлексії, самовиховання. Домагання в цій сфері найбільш значущі. Більшість популярних дівчат базує свою самоповагу саме на переживанні спроможності чи неспроможності в соціальній сфері;

б) розвиток сфери соціального самовідображення юнаків порівняно з дівчатами відбувається з деяким відставанням. Протягом ранньої юності завдяки більш динамічному зростанню когнітивної складності, посиленню позитивності як когнітивного, так і емоційного компонентів образу “Я” юнаків ці відмінності стираються.

Висновки. Результати дослідження дали змогу висувати, що образ “Я” є одним із цілісних внутрішніх механізмів взаємозв’язку суб’єкта і контактного соціального середовища. Динамічна внутрішня структура, яка виступає ядерним утворенням образу “Я” в процесі здійснення ним функції регуляції міжособових стосунків, – це “соціальне Я”, що являє собою систему уявлень індивіда про його міжособові стосунки. Значущим чинником, котрий зумовлює ефективність міжособистісних стосунків у ранній юності, є образ “Я”, специфіка його структурних та змістових характеристик; показниками середовища старшокласника в групі ровесників виступають: когнітивна складність “соціального Я”, тип співвідношення позитивності когнітивного й емоційного компонентів цієї психоструктури.

Результати дослідження дали змогу конкретизувати розуміння суті саморегуляції. Експериментально виявлено деякі істотні особливості образу “Я” як регулятора міжособових стосунків у ранній юності, статево-вікові відмінності досліджуваного феномена в межах цього вікового періоду.

Отримані результати допомагають уточнити завдання і послідовність психолого-педагогічної взаємодії учителів, психологів, соціальних педагогів та учнів. Процес становлення і розвитку образу “Я” старшокласників за умови використання отриманих даних стає більш керованим і прозорим.

Подальша робота може бути спрямованан на вивчення регіональних відмінностей розглянутих у цьому дослідженні питань.

Література

1. *Боришевский М. И.* Развитие саморегуляции поведения школьников : дис. д-ра психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогическая и возрастная психология” / Боришевский Мирослав Иосифович. – К., 1992. – 77 с.
2. *Berne E.* Games People Play / Eric Berne. – New York, 1964. – 192 p.
3. *Leary T. F.* Interpersonal Diagnosis of Personality / T. F. Leary. – New York: Ronald Press Company, 1957. – 518 p.
4. *Lewin K.* A Dinamic Theory of Personality / K. Lewin. – New York; London: McYraw-Hill Book Company, 1935. – 286 p.
5. *Meece J. L.* Child and Adolescent Deveelopment for Educator / J. L. Meece. – New York, 1994.
6. *Monge R. H.* Developmental Trends in Factors of Adolescent Self-Concept /

- R. H. Monge // *Developmental Psychology*. – 1973. – № 8. – Vol. 3. – P. 382–393.
7. *Rogers C. R. Client-Centered Therapy / Carl Rogers*. – Boston, 1965.
 8. *Rosenberg M. Society and the Adolescent Self-Image / Morris Rosenberg*. – Princeton : Princeton University Press, 1965.
 9. *Swann W. B. Jr. Self-Traps / William B. Swann*. – New York : WHTreeman&Company, 1996. – 236 p.
 10. *Киричук А. В.* Общение в классном коллективе как объект педагогического управления : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. психол. наук / А. В. Киричук. – К., 1974. – 58 с
 11. *Говорун Т. В.* Формирование межличностных отношений во временном коллективе подростков : дис. ... канд. психол. наук / Говорун Тамара Васильевна. – К., 1977. – 167 с.
 12. *Петрулите А. Р.* Когнитивный и эмоциональный компонент в структуре образа “Я” у студентов : дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Общая психология” / Петрулите Алла Ричардовна. – Ленинград, 1984. – 193 с.
 13. *Будасси С. А.* Способ исследования количественных характеристик личности в группе / С. А. Будасси // *Вопросы психологии*. – 1971. – № 3. – С. 138–143.

Дмитрова Т. В., Дмитров Н. И. Образ “Я” как фактор оптимизации отношений в ранней юности

Освещается проблема детерминант межличностных взаимоотношений, особенно обостряющаяся во время социальных, экономических и политических изменений в обществе. Поднимается вопрос активного приспособления человека к изменяющейся среде, подчеркивается актуальность влияния образа “Я” на межличностные взаимоотношения. Выявлено, что эффективность межличностных взаимоотношений в ранней юности в значительной степени обусловливается образом “Я”, спецификой его структурных и содержательных характеристик, а показателем положения старшеклассника в группе ровесников выступают: когнитивная сложность “социального Я”, тип соотношения позитивности когнитивного и эмоционального компонентов этой психоструктуры.

Ключевые слова: образ “Я”, межличностные взаимоотношения, общественно-политические изменения, приспособление человека к обществу, структурные характеристики образа “Я”, содержательные характеристики образа “Я”, когнитивная сложность образа “Я”, “социальное Я”, позитивность когнитивного компонента образа “Я”, позитивность эмоционального компонента образа “Я”.

Dmytrova T. V., Dmytriv M. I. ‘I’ image as a factor of relationship optimization in early adolescence

The article is devoted to the problem of determinants of interpersonal relations, which actualizes at the time of social, economic and political transformations of the society. The issue of active adaptation of an individual to the changing environment is discussed, relevance of the “I” image influence on interpersonal relations is emphasized. It has been found that effectiveness of interpersonal relations in early adolescence is considerably determined by the “I” image and its specific structural and content characteristics. The indicators of the position of a student in the peer group are cognitive complexity of the social “I” and the type of correlation between positive cognitive and emotional components of this psycho-structure.

Key words: “I” image, interpersonal relations, social-political changes, individ-

ual's adaptation to society, structural characteristics of the "I" image, content characteristics of the "I" image, cognitive complexity of the "I" image, "social I", positivity of the cognitive component of the "I" image, positivity of the emotional component of the "I" image.

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СУБ'ЄКТНОЇ ПОЗИЦІЇ СУЧАСНОГО ЮНАЦТВА

Л. М. Новик, м. Чернігів

Психологічні детермінанти розглядаються як такі, що обумовлюють процес становлення та розвитку суб'єктної позиції юнацтва. Наголошується, що вивчення психологічних детермінант як певних здібностей дає змогу впливати на ці здібності, регулюючи процес становлення й розвитку суб'єктної позиції, суб'єктності особистості, зокрема в юнацькому віці. На основі теоретичного та емпіричного аналізу психологічних детермінант становлення і розвитку суб'єктної позиції в юнацькому віці, а саме рефлексивності та самоствавлення, цей процес характеризується як внутрішньо детермінований, як послідовне становлення і розвиток суб'єктності юнацтва.

Ключові слова: психологічні детермінанти, суб'єктна позиція, суб'єктність, українське суспільство, рефлексивність, самоствавлення, становлення, розвиток.

Проблема. Глобальні зміни на сучасному етапі розвитку українського суспільства вимагають від особистості, особливо від молоді, визнання та прийняття не тільки у себе, але і в іншій людині певних суб'єктних якостей, зокрема активності, рішучості, самостійності, відповідальності за прийняті рішення, свободи вибору, здатності до саморозвитку. Саме ці якості визначають у подальшому чітку суб'єктну позицію молодій людині щодо подій соціального життя [1]. Безумовно, трансформації, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, впливають на становлення і розвиток свідомості, самосвідомості, а також суб'єктності молодій людині загалом, у тому числі і її політичної суб'єктності. Внутрішня позиція особистості, яка формується завдяки зовнішнім впливам, стає рушійною силою розвитку особистості та формує її нові психічні якості [2]. Ситуація, яка склалася в нашій країні, вимагає від молодих людей політичної зрілості, передусім "фундаментальної здатності" до перебудови власного життя. Формування поглядів, у тому числі і політичних, можливе лише тоді, коли людина вибудовує власну суб'єктність. Аналізуючи психологічні детермінанти становлення та розвитку суб'єктності молоді, ми можемо таким чином визначити ступінь сформованості суб'єктної позиції юнацтва в сучасному українському суспільстві. Уміння визначати, аналізувати власні потреби й прагнення на основі ставлення до себе як суб'єкта власного життя, розвитку і самороз-

витуку дає підстави говорити про сформованість суб'єктної позиції. Внутрішня позиція є результатом внутрішнього ставлення молоді людини до тих змін, які відбуваються насамперед у власній її особистості, а відтак до тих змін, якими охоплене сучасне українське суспільство.

Мета статті: з'ясувати психологічний зміст детермінант становлення та розвитку суб'єктної позиції юнацтва, зокрема таких, як рефлексивність і самоставлення.

Проблема становлення та розвитку суб'єктності, суб'єктної позиції особистості привертала і привертає увагу багатьох науковців. Зокрема, представники суб'єктно-діяльнісного підходу розглядають людину як носія різних видів активності, творця, будівника себе і світу (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, І. Д. Бех, І. С. Булах, А. В. Брушлинський, О. М. Волкова, О. О. Конопкін, В. А. Петровський, А. А. Плигін, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко та ін.). Вони концентрують увагу на категорії діяльності, де людина виступає носієм активності, а завдяки діяльності відбувається розвиток її особистості і суб'єктності. Також дослідники відводять значну роль суб'єктивним якостям особистості, визначаючи суб'єктність як властивість особистості (О. Г. Асмолов, О. Ф. Бондаренко, О. Н. Волкова, І. С. Кон, В. І. Слободчиков, В. В. Столін, О. Б. Старовойтенко, В. О. Татенко, І. С. Якиманська та ін.). Увага цих дослідників зосереджена здебільшого на підлітково-юнацькому віці. Саме в цей період онтогенезу відбувається становлення і розвиток особистості як суб'єкта власної життєдіяльності. На думку Б. Д. Паригіна, саме з власної суб'єктної позиції починається становлення та розвиток людини як суб'єкта соціальних відносин (див. [3]). Юнацький вік – це період професійного і смисложиттєвого самовизначення, яке неможливе без проявів суб'єктності. Становлення і розвиток суб'єктної позиції, суб'єктності в цілому детермінуються такими психологічними чинниками, як розвиток самосвідомості і всіх її компонентів, почуття дорослості, особистісне, смисложиттєве та професійне самовизначення, становлення і розвиток ідентичності. Вивчення психологічних детермінант як певних здібностей людини дає можливість впливати на ці здібності, регулюючи розвиток суб'єктності, суб'єктної позиції особистості, зокрема в юнацькому віці. Пропонуємо розглянути найважливіші психологічні детермінанти становлення і розвитку суб'єктної позиції особистості, а саме рефлексивність і самоставлення, котрі визначають у подальшому розвиток суб'єктності юнаків і дівчат.

Юнацький вік є періодом бурхливих змін та внутрішніх конфліктів особистості [4]. Зміна соціального статусу викликає почуття маргіальності (уже не дитина, але ще не дорослий). Діяльність та рольова структура в юнацькому віці усе помітніше набувають дорослих характеристик [5]. Вибір професії, життєвого шляху, аналіз сенсу свого існування передбачають позицію дорослої людини, тобто позицію суб'єкта, який несе від-

повідальність за власні вибори, вчинки. Аналізуючи психологічні детермінанти становлення та розвитку суб'єктної позиції юнацтва, ми ставили за мету визначити, наскільки молоді люди готові стати суб'єктами власного життя, розвитку і саморозвитку. Наше *емпіричне дослідження* було присвячено вивченню впливу на особистість юнаків і дівчат таких психологічних детермінант, як рефлексивність та самоставлення. Саме вони визначають процес становлення і розвитку суб'єктної позиції в юнацькому віці. *Рефлексивність* ми тлумачимо як внутрішнє аналізування людиною своїх задумів, своєї діяльності, наслідків прийнятого рішення, коли вона одночасно виступає і суб'єктом, і об'єктом свого спостереження, а також здатність людини до аналізу своєї взаємодії з оточенням. *Самоставлення* у нашому розумінні – це стійке почуття, яке виникає на основі самосприйняття, самооцінки, Я-образу та оцінки значущого оточення. Самоставлення – одна із складових суб'єктного ядра особистості і структури її самосвідомості, характеристика самоцінності особистості та водночас механізм управління поведінкою [6]. Самоставлення ми розглядаємо як узагальнене почуття щодо власного “Я”.

В емпіричному дослідженні взяли участь студенти 1 і 3-го курсів спеціальностей “Соціальна робота” (СР) та “Облік і аудит” (ОА) Чернігівського державного інституту економіки і управління та Чернігівського державного технологічного університету. Загальна чисельність вибірки становила 200 респондентів (100 осіб 1-го курсу – по 50 від кожної спеціальності – і 100 осіб 3-го курсу – по 50 від кожної спеціальності), із них 102 дівчат і 98 хлопців.

Для дослідження *рефлексивності* юнаків і дівчат ми скористалися тестом “Хто Я?”, Тестом двадцяти висловлювань (М. Кун, Т. Макпартленд; модифікація Т. В. Румянцевої). Результатом проведеного дослідження стали отримані нами відповіді. Загальна кількість відповідей у різних респондентів варіювала при цьому від 1 до 27. Чим більше відповідей давав респондент, тим вищим був рівень його рефлексивності. Було використано таку шкалу: низький рівень рефлексивності – від 0 до 5 відповідей; середній рівень – від 6 до 19; високий рівень – від 20 і більше.

Виявилося, що більшість студентів (84%) 1-го курсу, які навчаються за спеціальністю “Соціальна робота”, мають середній рівень рефлексивності. Вони звичайно аналізують свої задуми і свою поведінку, наслідки своєї діяльності та взаємодії з іншими людьми, але не повною мірою. Утім, ці студенти не завжди можуть зрозуміти позицію іншої людини, поставити себе на її місце, осмислити свою роль у власному житті та житті інших людей. Лише 6% опитаних мають високий рівень рефлексії. Власне, саме ці студенти найбільшою мірою відповідають обраній спеціальності – “соціальний працівник”: завжди прагнуть зрозуміти іншу людини, намагаються поставити себе на місце іншого, проводять глибокий внутрішній аналіз своєї діяльності, вчинків, наслідків своєї взаємодії з оточенням. Низький рівень рефлексивності продемонстрували 10% рес-

пондентів. У представників цієї групи дуже слабкий внутрішній аналіз своєї діяльності і вчинків, особливо їхніх наслідків. Таке враження, що ці студенти випадково вступили до вишу, обравши спеціальність соціально-го працівника.

Студенти 3-го курсу спеціальності “Соціальна робота” продемонструвати істотний прогрес у зростанні рівня рефлексивності. Так, більшість із них (66%) мають середній рівень рефлексивності, 20% – високий і 14% – низький рівень. На нашу думку, це свідчить про те, що навчання і сама спеціальність соціального працівника спонукають студентів до розвитку, саморозвитку, зокрема поглиблення рефлексивності.

Студенти 1-го курсу спеціальності “Облік і аудит” також продемонстрували досить високі показники рівня рефлексивності. Майже дві третини з них (64%) мають середній рівень рефлексивності, третина (32%) – високий і лише 4% – низький рівень. Це свідчить про те, що ці студенти більш свідомо та відповідально підійшли до свого вибору щодо майбутньої спеціальності, свого життєвого шляху загалом (порівняно зі студентами 1-го курсу спеціальності “Соціальна робота”). Утім, студенти 3-го курсу спеціальності “Облік і аудит” похитнули нашу впевненість щодо правильності попереднього твердження, продемонструвавши дещо нижчий рівень рефлексивності (14%) порівняно зі студентами 1-го курсу цієї ж спеціальності (4%). Такі показники свідчать, можливо, про те, що ці студенти не приділяють належної уваги саморозвитку та розвитку своєї особистості, не готові до подолання реальних труднощів на своєму життєвому шляху. Труднощами в навчанні, невизначеною перспективою щодо подальшого працевлаштування можна пояснити, на нашу думку, зниження рівня рефлексивності цієї групи студентів.

Для дослідження *самоствалення* студентів 1 та 3-го курсів спеціальності “Соціальна робота” ми використали методикку самоствалення (МИС) С. Р. Пантелеева. Методика являє собою стандартизований опитувальник, який містить 110 тверджень. Оцінювання самоствалення здійснюється за 9 шкалами: закритість, самовпевненість, самокерування, відображене самоствалення, самоцінність, самоприйняття, самоприв’язаність, внутрішня конфліктність, самозвинувачення (табл. 1, 2).

Розгляньмо отримані характеристики за кожною з наведених шкал.

Шкала “Закритість”. Високі показники за цією шкалою свідчать про те, що респонденти виявляють у цілому захисну поведінку, бажання відповідати загальноприйнятим нормам поведінки і взаємин з оточенням. Їм властиве поверхове бачення себе, небажання осмислювати наявні особистісні проблеми і розкриватися повною мірою перед іншими. Ця категорія молоді потребує ґрунтовної корекційної роботи. Разом з тим юнаки і дівчата занадто критичні щодо себе, а це заважає їм оцінювати ситуацію під різними кутами зору.

Таблиця 1

Кількісні характеристики прояву самоствавлення у майбутніх соціальних працівників (студенти 1-го курсу спеціальності “Соціальна робота”), у %

Рівень самоствавлення	Шкали для оцінювання рівня самоствавлення								
	закритість	самовпевненість	самокерування	відображене самоствавлення	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність	внутрішня конфліктність	самозвинування
низький	4	6	12	6	0	2	6	10	16
середній	84	64	62	76	64	78	66	78	80
високий	12	30	26	18	36	20	28	12	4

Таблиця 2

Кількісні характеристики прояву самоствавлення у майбутніх соціальних працівників (студенти 3-го курсу спеціальності “Соціальна робота”), у %

Рівень самоствавлення	Шкали для оцінювання рівня самоствавлення								
	закритість	самовпевненість	самокерування	відображене самоствавлення	самоцінність	самоприйняття	самоприв'язаність	внутрішня конфліктність	самозвинування
низький	14	8	10	8	4	2	10	22	20
середній	76	66	70	72	56	84	76	66	78
високий	10	26	20	20	40	14	14	12	2

Шкала “Самовпевненість”. Високі показники у студентів 1-го (30%) і 3-го (26%) курсів спеціальності СР свідчать про те, що ці юнаки і дівчата занадто самовпевнені, відчувають силу власного “Я”, сміливі у спілкуванні, орієнтовані на успіх. Проблеми, які час від часу виникають, їх не зачіпають або, якщо й засмучують, то не надовго. Деяке зменшення показників у студентів 3-го курсу, на нашу думку, пов'язане із труднощами, які виникають у процесі навчання. Низькі значення, навпаки, відображають брак поваги до себе, непевненість у своїх можливостях, сумніви при прийнятті рішень, зацикленість на власних проблемах, внутрішню напруженість.

Шкала “Самокерування”. Високі показники за цією шкалою свідчать про те, що студенти здатні чинити опір зовнішнім обставинам, контролювати свої емоції, прогнозувати власні дії, відповідати за наслідки прийнятих рішень, бути активними, ініціативними. Студенти 3-го курсу продемонстрували дещо нижчі (20%) порівняно із студентами 1-го курсу

(26%) показники. Вважаємо, що це пов'язано насамперед із труднощами у навчанні та матеріально-економічною залежністю від батьків. Невисокі значення (12% у студентів 1-го курсу і 10% – у студентів 3-го курсу) вказують на те, що досліджувані мають досить низький вольовий контроль, слабкі механізми саморегуляції; звичайно вони звинувачують у всьому обставини, а не себе.

Шкала “Відображене самоставлення”. Високі значення тут (18% у студентів 1-го курсу і 20% – 3-го курсу) свідчать про те, що юнаки і дівчата сприймають себе прийнятими оточенням, відчувають, що їх люблять, цінують. Такі студенти емоційно відкриті. Низькі показники (6% у студентів 1-го курсу і 8 % – 3-го курсу), навпаки, вказують на те, що людина ставиться до себе як до нездатної викликати повагу в оточення, і її страх перед можливим осудом.

Шкала “Самоцінність” передає відчуття цінності власної особистості. Високий рівень за цією шкалою виявили студенти 1 і 3-го курсів (відповідно 36 % і 40%). Зростання цього показника у студентів 3-го курсу це свідчить про те, що вони добре відчувають свою індивідуальність та високо її цінують, раціонально сприймають критику на свою адресу, готові розкривати свій внутрішній потенціал. Таке зростання можна пояснити тим, що студенти налаштовані на професію соціального працівника, а обрана професія вимагає відчуття цінності свого “Я”, адже тільки впевненість у собі дасть змогу надавати допомогу іншим людям. Низькі показники самоцінності свідчать про глибокі сумніви щодо унікальності власної особистості. Невпевненість у собі заважає нормальній соціальній адаптації; на таку людину легко впливати. Підвищена чутливість до зауважень, критики оточення на власну адресу робить людину образливою, недовірливою до себе та до інших. Зростання показників самоцінності у студентів 3-го курсу (4%) порівняно з студентами 1-го курсу пов'язане, на нашу думку, з проблемами у навчанні, напруженими стосунками в колективі, взаєминами з батьками.

Шкала “Самоприйняття”. Високі показники за цією шкалою (20% у студентів 1-го і 14 % – 3-го курсу) свідчать про те, що юнаки і дівчата схильні сприймати всі сторони свого “Я”, оцінюють себе позитивно, відчувають симпатію до себе. Перешкоди та конфліктні ситуації на життєвому шляху вони не сприймають як підстави вважати себе неуспішними, неповноцінними людьми. Зниження рівня самоприйняття у студентів 3-го курсу пояснюється тим, що вони уже пережили етап ейфорії, коли вступили до ВНЗ, відірвалися від батьківської опіки, відчули свою самостійність. Низькі показники за цією шкалою у частини студентів 1 і 3-го курсів (по 2%) свідчать про те, що вони негативно сприймають власну індивідуальність, занадто критично ставляться до себе.

Шкала “Самоприв'язаність” виявляє ступінь бажання особи змінитися порівняно з попереднім її станом. Високі показники за цією шкалою у студентів 1-го (28%) і 3-го (14%) курсів говорять про те, що юнаки і

дівчати мають ригідну Я-концепцію, не вважають за потрібне змінювати власні риси, виправляти недоліки. У студентів 3-го курсу спостерігається тенденція до зменшення цього показника, що вказує, на нашу думку, на те, що ці студенти позитивно сприймають стосунки в колективі, задоволені процесом навчання. Низькі показники за цією шкалою у студентів 1-го (6%) і 3-го (10%) курсів свідчать про те, що вони готові до зміни Я-концепції, відкриті до нового досвіду пізнання себе, пошуку відповідності реального й ідеального “Я”. Бажання удосконалення власного “Я” у них яскраво виражене, через що і може виявлятися незадоволеність собою.

Шкала “Внутрішня конфліктність”. Для обох груп досліджуваних зафіксовано високий рівень за цією шкалою (12%). Звідси випливає, що у юнаків і дівчат переважає негативне тло у ставленні до себе; вони схильні до самозвинувачення, глибокої рефлексії, що заважає їм адекватно сприймати себе та навколишній світ. Спостерігається конфлікт між Я-реальним і Я-ідеальним, між рівнем домагань і фактичними досягненнями. Припускаємо, що цей показник у студентів 1-го курсу буде спочатку зростати через труднощі в навчанні у процесі адаптації до навчання у ВНЗ, що викличе на цьому етапі ще більшу недооцінку своїх якостей. Низькі показники внутрішньої конфліктності у студентів 1-го (10%) і 3-го (22%) курсів свідчать про їхнє позитивне ставлення до себе. Ці респонденти витримують баланс між власними можливостями і вимогами навколишньої дійсності, задоволені собою і тією життєвою ситуацією, яка склалася.

Шкала “Самозвинувачення”. Високі значення показники за цією шкалою спостерігаються у тих юнаків і дівчат, які бачать у собі передусім недоліки, що викликає внутрішню напруженість, а відтак неспроможність задовольнити належним чином свої потреби (1-й курс – 4%, 3-й курс – 2%). Низький рівень самозвинувачення у студентів 1-го (16%) і 3-го (20%) курсів, свідчить про те, що ці студенти у своїх недоліках, конфліктних ситуаціях звинувачують здебільшого інших, а не себе. Перенесення відповідальності за власні недоліки на інших, пошук в інших причин своїх негараздів – характерна риса таких юнаків і дівчат. У студентів 3-го курсу спостерігається тенденція до підвищення рівня цієї детермінанти порівняно зі студентами 1-го курсу (відповідно 20% і 16%), що відбиває труднощі у навчанні, особистому житті. Імовірно, таким чином молоді люди захищають власне “Я”.

Висновки. Підбиваючи підсумки, зазначимо, що психологічні детермінанти, зокрема рефлексивність і само ставлення, як складові суб'єктного ядра особистості впливають на становлення і розвиток суб'єктної позиції юнацтва. Ставлення до себе як суб'єкта власного життя, розвитку, саморозвитку дає нам підстави говорити про сформованість тією чи тією мірою суб'єктної позиції юнаків і дівчат. У результаті теоретичного та емпіричного дослідження у студентів 1 і 3-го курсів спеціаль-

ності “Соціальна робота” виявлено картину малодиференційованого самоставлення з незначними відмінностями показників за різними шкалами. Результати дослідження свідчать про те, що більшість студентів 1 і 3-го курсів спеціальності “Соціальна робота” мають середні значення за кожною шкалою, тобто ставляться до себе залежно від ситуації. Вони вважають за потрібне змінити хіба що деякі особистісні риси при збереженні інших. У звичних умовах вони упевнені в собі, працелюбні, орієнтовані на успіх, але в разі появи несподіваних труднощів упевненість у собі знижується, наростає тривога. На думку студентів, позитивне ставлення оточення до них поширюється лише на деякі риси, деякі їхні вчинки. Такі хлопці і дівчата схильні приймати не всі свої переваги і критикувати не всі свої недоліки. На нашу думку, у цих студентів ще не сформована чітка суб’єктна позиція. Для цього, власне, і потрібна ґрунтовна система розвивально-корекційної роботи з розвитку психологічних детермінант становлення та розвитку суб’єктної позиції юнацтва і його суб’єктності.

У студентів спеціальності “Соціальна робота” порівняно зі студентами спеціальності “Облік і аудит” дещо вищий рівень рефлексивності. Це свідчить, на нашу думку, про те, що процес навчання, а саме залучення студентів до волонтерської діяльності, і сама спеціальність соціального працівника спонукають студентів до розвитку, саморозвитку, зокрема рефлексивності, а це створює передумови для становлення та розвитку суб’єктної позиції студентської молоді. У студентів 1 і 3-го курсів спеціальності “Соціальна робота” значущі кореляційні зв’язки виявлено між рефлексивністю і відображеним самоставленням ($r=0,319$, $p \geq 0,05$), а також між рефлексивністю і самоприв’язаністю ($r=0,284$, $p \geq 0,05$). Чим вищий рівень рефлексивності, тим краще юнаки відчувають, що їх люблять, цінують, тим більше вони готові до змін як власної особистості, так і змін у взаємодії з іншими людьми. Нами виявлено також зворотний кореляційний зв’язок між рефлексивністю і внутрішньою конфліктністю ($r=-0,319$, $p \geq 0,01$). Спостерігається взаємозалежність: чим вищий рівень рефлексивності, тим нижчий рівень внутрішньої конфліктності, і навпаки.

Отже, результати дослідження дають підстави стверджувати, що існує тісний взаємозв’язок між психологічними детермінантами і становленням та розвитком суб’єктної позиції особистості в юнацькому віці. На жаль, особливості вияву ставлення до себе як суб’єкта власного життя, розвитку, саморозвитку в сучасних юнаків і дівчат свідчать про недостатній рівень сформованості в них суб’єктної позиції.

Актуальними та суспільно важливими видаються подальші дослідження змістів психологічних детермінант, які впливають на становлення та розвиток суб’єктності людини в інші, більш ранні, ніж юнацький вік, періоди формування особистості.

Література

1. Волкова Е. Н. Субъектность педагога: теория и практика [Электронный ресурс] : автореф. дис. ... доктора. психол. наук : 19.00.07 / Е. Н. Волкова // Открытая Русская Электронная библиотека. – Режим доступа: <http://orel.rsl.ru/diss/19.html>
2. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
3. Кулініч І. О. Психологія управління / І. О. Кулініч : навч. посіб. – К. : Знання, 2008. – 292 с.
4. Завгородня О. В. Дослідження ціннісної сфери художньо обдарованих студентів / О. В. Завгородня // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – №12. – С. 76–80.
5. Кон И. С. Психология ранней юности: Книга для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
6. Психологія особистості: Словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Тигаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.

Новик Л. Н. Психологические детерминанты становления и развития субъектной позиции современного юношества

Психологические детерминанты рассматриваются как обуславливающие процесс становления и развития субъектной позиции юношества. Подчеркивается, что изучение психологических детерминант как определенных способностей дает возможность воздействовать на эти способности, регулируя процесс становления и развития субъектной позиции, субъектности личности, в частности в юношеском возрасте. На основе теоретического и эмпирического анализа психологических детерминант становления и развития субъектной позиции в юношеском возрасте, а именно рефлексивности и самоотношения, этот процесс характеризуется как изнутри регулируемый, как последовательное становление и развитие субъектности юношества.

Ключевые слова: психологические детерминанты, субъектная позиция, субъектность, украинское общество, рефлексивность, самоотношение, становление, развитие.

Novyk L. M. Psychological determinants of formation and development of modern youth subject position

Psychological determinants are considered as those which determine the process of formation and development of youth subject position. It is emphasized that studying psychological determinants as certain abilities makes it possible to influence those abilities by regulating the process of subject position formation and development as well as subjectivity of an individual particularly in the period of adolescence. Theoretical and empirical analysis of the psychological determinants of the subject position formation and development in adolescence such as reflexivity and self-attitude allows to conclude that the process is characterized as inner regulated and sequential.

Key words: psychological determinants, subject position, subjectivity, Ukrainian society, reflexivity, self-attitude, formation, development.

ОСОБЛИВОСТІ МАСОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

О. Ю. Дроздов, м. Чернігів

Наведено результати авторського емпіричного дослідження психо-семантичних особливостей масової геополітичної свідомості вітчизняних студентів. Описано тенденції сприймання та оцінювання низки країн світу (США, Росії, Німеччини, України, Великої Британії, Китаю, Франції, Японії та Канади), особливості та критерії їхньої соціальної категоризації. Зокрема, з'ясовано, що геополітичні образи країн Заходу та Японії мають ідеалізований характер, образ Росії є доволі амбівалентним, а України – поділяється на домінуючий негативний образ “України-держави” та позитивний образ “України-країни”.

Ключові слова: геополітична свідомість, геополітичний образ, геополітична ментальна карта.

Проблема. Специфічним різновидом політичної свідомості є геополітична свідомість (ГПС). Її ми розуміємо як форму відображення подій та явищ “політичного світу” крізь призму “географічного світу” шляхом ототожнення певного географічного простору з конкретною політикою, яка там здійснюється [1]. Масову ГПС ми визначаємо як форму (рівень) побутового, неелітарного, нефахового відображення геополітичних явищ. “Продуктом” та індикатором ГПС виступають особливі ментальні моделі простору – геополітичні ментальні карти.

Основу сучасної масової ГПС, на наше переконання, становлять образи конкретних держав (країн). По-перше, усвідомлення того чи того простору пов’язане з усвідомленням певних об’єктів, що розміщені в ньому, конкретних місць їхнього розташування та певних “точок відліку” в цьому просторі. До того ж, як відомо, одним із принципів дослідження геополітичних явищ є принцип територіальності, а одним з основних методів – хорологічний (бачення досліджуваних явищ у їхньому територіальному прояві). Крім того, навіть в умовах існування наддержавних інститутів та явищ (ЄС, НАТО, СНД, МВФ, ВТО, глобалізація, міжнародний тероризм тощо) на рівні побутової свідомості їх сприймання все одно часто має “державно орієнтовний” або “географічно орієнтований” характер. Відомо, наприклад, що НАТО і МВФ часто асоціюються з політикою США, а ісламський тероризм – із Близьким Сходом. Зрештою, результати наших власних попередніх досліджень свідчать про те, що в основі уявлень про світ лежать конкретні географічні території та держави [2]. Звідси випливає необхідність аналізу образів держав як основних геополітичних суб’єктів (акторів).

Традиційно масова ГПС була предметом вивчення зарубіжних, передусім американських і західноєвропейських, науковців. З 1990-х

років окремі дослідження в цій галузі почали проводитись і в Україні. Найчастіше вони були спрямовані на вивчення уявлень громадян про саму Україну. Отримані дані при цьому часто відображали критичні [3; 4] або амбівалентні [5] уявлення та оцінки. Дещо менша увага приділялася вивченню настановлень щодо інших держав та міждержавних об'єднань – Росії, СНД, НАТО, ЄС, США [6–13]. Зауважимо, що майже всі ці дослідження (як і у світі загалом) мали суто соціологічний характер. Вітчизняних психологічних досліджень ГПС проводилося значно менше, до того ж практично всі вони стосувалися, як ми зазначили, уявлень громадян України про власну державу [14; 15] Отже, є потреба в розширенні “географічного контексту” таких досліджень.

Мета статті: дослідження психологічних (психосемантичних) особливостей масових геополітичних образів та уявлень українського студентства.

Дослідження проводилося з листопада 2012 р. до травня 2013 р. у межах дослідницького проекту “Психологія масової геополітичної свідомості”. Ми спиралися на територіальну класифікацію, розроблену фахівцями Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, у якій пропонується виділяти дев'ять політико-ідеологічних регіонів України [16]. Відповідно до мети та згаданої територіальної моделі вибірка досліджуваних (загальна кількість – 976 осіб, з них 385 – чоловічої та 591 – жіночої статі) була побудована таким чином: студенти Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (245 осіб) репрезентували регіон “Північний Схід”; студенти Київського національного університету імені Тараса Шевченка (100 осіб) – регіон “Київ-столиця”; студенти Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (87 осіб) – регіон “Правобережний Центр”; студенти Херсонського національного університету (92 особи) – регіон “Південь”; студенти Севастопольського національного університету ядерної енергії та промисловості, а також Євпаторійського інституту соціальних наук (100 осіб) – регіон “Крим”; студенти Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (99 осіб) – регіон “Схід без Донбасу”; студенти Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ, 69 осіб) – регіон “Донбас”; студенти Львівського національного університету імені Івана Франка (88 осіб) – регіон “Таличина”; студенти Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк, 96 осіб) – регіон “Захід без Галичини”. Зазначимо, що до вибірки не включалися студенти спеціальностей (“Історія”, “Політологія”, “Географія”), які передбачають засвоєння наукових геополітичних знань (“академічної геополітики”). Підкреслимо, що наше дослідження охоплювало представників лише однієї вікової групи – осіб, які народились або чие дитинство пройшло в уже незалежній Українській державі (тобто із соціологічного

погляду вибірка не є репрезентативною за демографічними критеріями). Утім, нас цікавили не демографічні, а *психологічні* аспекти ГПС. До того ж ми переконані: вибір саме такої вікової страти робить отримані нами дані перспективними на найближчі роки.

Досліджувані пропонувалося оцінити 9 країн світу (США, Росію, Німеччину, Україну, Велику Британію, Китай, Францію, Японію, Канаду) за 21 шкалою авторського варіанта СД. Зазначимо, що всі стимули та дескриптори були попередньо відібрані в пілотних дослідженнях як значущі при актуалізації геополітичних уявлень та оцінок (зокрема, зазначені країни найчастіше згадувалися як складові сучасного “політичного світу”). Отримані дані були піддані первинному та вторинному статистичному аналізу за допомогою пакету SPSS.17.

Аналіз середніх оцінок вибірки виявив такі закономірності. По-перше, на масовому рівні ГПС спостерігається ідеалізація Німеччини – одного з лідерів Євросоюзу, про який довгі роки мріє не лише українська політична еліта, а й значна частина громадян. Саме Німеччину в Україні сприймають як державу з найвищим рівнем політичної стабільності, демократичності, порядку, ефективності влади, міри турботи останньої про народ (разом Японією), справедливості політики, впливовості та розвитку економіки (останні дві характеристики – разом із США). Певна ідеалізація була помітна стосовно США (найбільшою мірою захищають власні інтереси, мають найсильнішу армію та рівень заможності) та Японії (найзгуртованіша, з найвищим рівнем культури, розвитку науки і техніки, культурної самобутності). Цікавим при цьому було те, що найвищі оцінки за показниками інтересу та симпатії отримали не вищезгадані країни, а Велика Британія. Країною з наймиролюбнішою політикою уявлялася Канада. Іншим цікавим моментом було те, що країною, яка найменше схожа на Україну, наші співвітчизники вважають США – країну, яка, власне, часто й символізує геополітичний Захід. Вочевидь, у ГПС опитаних таким чином виявляється диференціація “заокеанського (далекого)” і “європейського (ближчого)” Заходу.

На жаль, у більшості випадків Україна виступала в ролі “антилідера”, адже мала найнижчі показники за багатьма політичними (політична стабільність, згуртованість, порядок, ефективність влади та її турбота про народ, справедливість політики, впливовість, сила армії) та економічними (рівень економічного розвитку та заможності) показниками. Поряд із тим саме Україна вважалася найвідкритішою країною, якій найбільшою мірою бажали процвітання.

Для виявлення геополітичних образів кожної країни ми скористалися процедурою факторного аналізу (за процедурою Varimax-обертання). Зазначимо, що при цьому бралися до уваги лише найбільш значущі фактори (із внеском у сумарну дисперсію не менше ніж 9-10%) (табл.)

Геополітичні образи молоді щодо різних країн

США	Росія	Німеччина
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 34,9%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 43%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 39,6%:
1-й фактор (14,4%): подобається (0,814), цікава (0,808), бажаю процвітання (0,773), високий рівень культури (0,609). 2-й фактор (10,7%): розвинута наука і техніка (0,726), багата (0,688), впливова (0,570), має сильну армію (0,570). 3-й фактор (9,7%): є порядок (0,726), ефективна влада (0,632), згуртована (-0,595), стабільна політична ситуація (-0,584).	1-й фактор (20%): несправедлива політика (-0,713), влада не дбає про народ (-0,704), немає порядку (0,675). 2-й фактор (13,7%): подобається (0,848), цікава (0,823), бажаю процвітання (0,816), високий рівень культури (0,473). 3-й фактор (9,4%): зберігає власну культуру (0,665), розвинуті наука і техніка (0,607), має сильну армію (0,564), багата (0,470).	1-й фактор (17,4%): є порядок (0,715), ефективна влада (0,657), розвинута економіка (0,648), захищає власні інтереси (0,637). 2-й фактор (11,9%): подобається (0,867), бажаю процвітання (0,807), цікава (0,785). 3-й фактор (10,3%): розвинуті наука і техніка (0,793), зберігає власну культуру (0,774), багата (0,528).
Україна	Велика Британія	Китай
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 39%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 41%:	4 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 48,8%:
1-й фактор (17,4%): неефективна влада (-0,755), немає порядку (-0,725), несправедлива політика (0,699), влада не дбає про народ (0,670). 2-й фактор (10,9%): подобається (0,825), цікава (0,808), бажаю процвітання (0,722), високий рівень культури (0,411). 3-й фактор (10,8%): слаборозвинені наука і техніка (0,678), бідна (0,633), слабка економіка (0,615), має слабку армію (0,508).	1-й фактор (15,2%): є порядок (0,721), стабільна політична ситуація (-0,720), ефективна влада (0,666), згуртована (-0,660). 2-й фактор (13,5%): розвинена наука і техніка (0,741), багата (0,621), має сильну армію (0,596). 3-й фактор (12,3%): подобається (0,870), цікава (0,841), бажаю процвітання (0,788), високий рівень культури (0,414).	1-й фактор (14,8%): є порядок (-0,723), згуртований (0,704), ефективна влада (-0,695), стабільна політична ситуація (0,676). 2-й фактор (12,4%): розвинені наука і техніка (0,746), багатий (0,667), розвинена економіка (-0,591). 3-й фактор (11,7%): подобається (0,859), цікавий (0,847), бажаю процвітання (0,751), високий рівень культури (0,410). 4-й фактор (9,9%): агресивна політика (0,719), відкритий (0,676), недемократичний (0,665).

Продовження табл.

Франція	Японія	Канада
3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 41,7%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 45,4%:	3 фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 45,7%:
<p>1-й фактор (15,2%): стабільна політична ситуація (-0,771), є порядок (0,764), ефективна влада (0,696), згуртована (-0,676).</p> <p>2-й фактор (13,9%): розвинені наука і техніка (0,748), багата (0,626), зберігає власну культуру (0,624), впливова (0,604).</p> <p>3-й фактор (12,6%): подобається (0,861), цікава (0,839), бажаю процвітання (0,767), високий рівень культури (0,494).</p>	<p>1-й фактор (23,4%): стабільна політична ситуація (0,742), згуртована (0,728), ефективна влада (-0,726), є порядок (-0,710).</p> <p>2-й фактор (12,1%): подобається (0,875), цікава (0,826), бажаю процвітання (0,771).</p> <p>3-й фактор (10%): розвинена наука і техніка (0,757), зберігає власну культуру (0,678), не схожа на Україну (-0,567).</p>	<p>1-й фактор (17,9%): є порядок (0,757), стабільна політична ситуація (-0,728), ефективна влада (0,692), згуртована (-0,621).</p> <p>2-й фактор (14,8%): розвинена наука і техніка (0,689), має сильну армію (0,659), багата (0,616), впливова (0,614).</p> <p>3-й фактор (13%): подобається (0,864), цікава (0,832), бажаю процвітання (0,804), високий рівень культури (0,451).</p>

США. Геополітичний образ цієї країни в масовій свідомості молодих українців репрезентований трьома основними варіантами: *“Атракція до висококультурної країни”* (неполітичний емоційно-мотиваційний фактор¹), *“Високорозвинена сильна країна”* (змішаний²) та *“Порядок у державі”* (політичний). Отже, всі образи мають позитивний характер, хоча відрізняються за мірою політизованості свого змісту. Цікавим є те, що перший фактор стосовно США (країни, яка часто викликає саме політичні асоціації) був неполітичним. Також було виявлено, що найменший розкид оцінок опитаних стосувався рівня розвитку економіки, а найбільший – оцінок агресивності-миролюбності політики та рівня симпатії до країни, що загалом можна вважати закономірним.

Росія. Образ східного сусіда в масовій ГПС опитаних також представлений трьома варіантами: *“Погана політика та влада”* (політичний фактор), *“Атракція до висококультурної країни”* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *“Самобуття розвинена країна”* (змішаний). Бачимо, що ці образи відрізняються як за характером оцінок, так і за

¹ Тут і далі ми наголошуємо на емоційно-мотиваційному типі окремих факторів, оскільки більшість інших факторів-образів мають суто когнітивний (образи, уявлення, знання) характер.

² Змішані (або полігізовані) фактори – політико-економічні, політико-культурологічні або політико-економічно-культурологічні за змістом.

змістом. Виявилось, що найбільша узгодженість оцінок стосувалась уявлень про міру захисту Росією власних інтересів, а найменша – міри схожості Росії та України і симпатії до першої. Усе це можна пояснити напруженістю сучасних і минулих українсько-російських стосунків.

Німеччина. Було виявлено такі уявлення про цю країну: *“Ефективна політика та влада”* (політичний фактор), *“Атракція до країни”* (емоційно-мотиваційний) та *“Розвинена самобуття країна”* (змішаний). Отже, хоча всі виявлені образи відрізняються змістовно, вони мають позитивний характер. Зазначимо, що мінімальний розкид оцінок стосувався оцінки порядку в країні (відомий стереотип “Німеччина = порядок”), а максимальний, що цікаво, – міри турботи влади про народ.

Україна. Як і в попередніх випадках, образ Батьківщини в опитаних був представлений трьома варіантами: *“Погана влада та політика”* (політичний фактор), *“Атракція до висококультурної країни”* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *“Слаборозвинена держава”* (змішаний). На жаль, якісно два з трьох виявлених факторів мають негативний характер і лише в “людсько-культурному” вимірі Україна сприймається позитивно. Можливо, саме тому найбільший розкид оцінок стосувався дескриптора “подобається – не подобається”, а найменший – “бажаю – не бажаю процвітання”.

Велика Британія. Виявлено три основні образи “Туманного Альбіону”: *“Країна порядку”* (політичний фактор), *“Високорозвинена сильна держава”* (змішаний) та *“Атракція до висококультурної країни”* (неполітичний емоційно-мотиваційний), які, як бачимо, є позитивними. При цьому найбільша однотайність оцінок опитаних спостерігалася щодо показника економічного розвитку країни, тоді як найменша стосувалася чомусь міри турботи влади про народ та закритості-відкритості держави.

Китай. На відміну від інших геополітичних акторів, щодо Піднебесної було виділено чотири основні образи: *“Порядок та стабільність”* (політичний фактор), *“Науковий та економічний розвиток”* (культурно-економічний), *“Атракція до висококультурної країни”* (неполітичний емоційно-мотиваційний) та *“Ворожа недемократична політика”* (політичний). При цьому перші три фактори мають саме позитивний характер і лише четвертий (менш значущий) “додає ложку дьогтю”. Найменший розкид оцінок стосувався міри захисту Китаєм своїх інтересів, а найбільший – міри демократичності та відкритості-закритості (що можна вважати наслідком впливу комуністичної орієнтації країни).

Франція. У масовій ГПС української молоді існує три основні геополітичних образи цієї країни: *“Стабільність та порядок”* (політичний фактор), *“Розвинена самобуття країна”* (змішаний) та *“Атракція до висококультурної країни”* (неполітичний емоційно-мотиваційний). Як і щодо інших країн Заходу, усі виявлені образи мають позитивний характер. Найбільш однотайними опитувані виявилися щодо

оцінок рівня економічного розвитку країни, а найменше – щодо показника “схожа – не схожа на Україну”.

Японія. “Країна сакури та самураїв” репрезентована в масовій ГПС опитаних таким чином: “*Стабільність та порядок*” (політичний фактор), “*Атракція до країни*” (емоційно-мотиваційний) та “*Самобутня країна науково-технічного прогресу*” (змішаний). Звертає на себе увагу відмінність структури третього фактора від аналогів щодо інших країн – акцент тут робиться не на економічних аспектах, а на культурологічній “інаковості”. Можливо, саме тому найбільший розкид оцінок спостерігався за показниками міри закритості-відкритості країни. Найбільш однотайними респонденти були у своїх побажаннях процвітання (як уже зазначалося, саме Японія часто викликає найбільші симпатії).

Канада. Ця країна в опитаних асоціюється з такими образами: “*Країна порядку та стабільності*” (політичний фактор), “*Високорозвинена сильна держава*” (змішаний) та “*Атракція до висококультурної країни*” (неполітичний емоційно-мотиваційний). Бачимо, що всі наведені образи-фактори мають позитивний характер і за змістом збігаються з образами більшості інших країн. При цьому найбільшу однотайність респонденти чомусь виявили в оцінці ефективності канадської влади, а найменшу – оцінюючи міру схожості з Україною (можливо, це є наслідком дисонансу між усвідомленими українсько-канадськими культурно-історичними зв’язками та рівнем політико-економічного розвитку Канади).

Аналіз отриманих результатів дає змогу виявити низку *спільних закономірностей*, котрі відображають психологічні особливості масової ГПС сучасної української молоді. По-перше, майже всі геополітичні актори сприймаються крізь призму трьох образів. Їхня значущість може змінюватися залежно від країни, але, так чи інакше, один із них є політичним, другий – неполітичним (культурно-економічним) або змішаним (з політичними складовими), а третій – емоційно-мотиваційним (відображає триаду із симпатії, інтересу та побажання у процвітанні).

По-друге, переважна більшість виявлених факторів є достатньо схожою за змістом (а іноді – просто аналогічною), що доводить вагому роль механізму стереотипізації на рівні масової ГПС.

По-третє, за винятком України, Росії та частково Китаю, усі виявлені фактори-образи інших країн є позитивними. Отже, країни Заходу (як заокеанського, так і ближчого – європейського) мають своєрідний “ефект ореолу”, що свідчить про прояв механізмів міфологізації та ідеалізації. Вважаємо, що три згадані нами країни (особливо перші дві) можуть бути своєрідними “диференціаторами” масової ГПС сучасної молоді.

По-четверте, практично всі політичні фактори мають схоже змістове наповнення – основу їх становлять такі змінні, як: оцінка поряд-

ку, стабільності та ефективності влади. Можливо, тут спрацьовує своєрідний ефект контрасту – саме перелічених речей, на думку опитаних, не вистачає власній країні у політичному плані, а тому всі інші сприймаються та оцінюються за цими показниками (“Вони – це анти-Ми”). Отже, бачимо прояв як уже згаданої стереотипізації, так і певної міфологізації та ідеалізації “іншого світу” (“У них там усе добре”).

По-п'яте, майже в усіх “змішаних” факторах-образах найзначущішою складовою є ступінь розвитку в країні науки і техніки. Можливо, цей результат частково пов'язаний із соціальним статусом опитаних (студентство), який обумовлює певну цінність цього критерію. Але, хочеться вірити, що сучасна молодь почала усвідомлювати реалії ХХІ століття, згідно з якими міра розвиненості країни пов'язана не з кількістю дивізій, ядерних ракет або грошей, а з її інтелектуальним потенціалом.

По-шосте, більшість виявлених емоційно-мотиваційних факторів містить у собі культурологічну складову. Власне, це підтверджує тенденцію існування двох типів геополітичних образів – образів-держав (з політико-економічними характеристиками) та образів-країн (з гуманітарними характеристиками). Таке “прив'язування” симпатій до більш “людських” (соціально-культурних) характеристик геополітичних акторів, на наш погляд, слід оцінювати позитивно, адже воно вказує на відсутність вираженого політично заангажованого світосприймання.

Наступним етапом аналізу даних стала факторизація середньогрупових значень для виявлення конструктів сприймання та оцінювання (соціальної категоризації) геополітичних акторів і побудови психосемантичних моделей геополітичних просторів (“ментальних карт”). У результаті ми отримали три фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 96,5%. **Перший фактор** (55,9%) базувався на таких шкалах: “багата – бідна” (0,978), “впливова – не впливова” (0,957), “захищає – не захищає власні інтереси” (-0,952), “ефективна – неефективна влада” (-0,951), “слабка – розвинута економіка” (-0,950) та “стабільна – нестабільна політична ситуація” (0,926). Отже, цей фактор було визначено як **“Економічна і політична розвиненість країни”**.

Другий фактор (26,8%) був утворений дескрипторами “подобається – не подобається” (0,958) та “агресивна – миролюбна політика” (0,941), що дало підстави визначити його як **“Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю”**.

Основою **третього фактора** (13,8%) стали дескриптори “закрита – відкрита” (0,845) та “зберігає – не зберігає власну культуру” (0,829), тому він був визначений як **“Відкритість та культурна самобутність”**.

Реконструйовані психосемантичні моделі (“геополітичні ментальні карти”) було суміщено із системою виявлених факторів-координат (рис. 1, 2). У системі 1 і 2-го факторів виділилися дві групи. Перша – це держави з високим рівнем політико-економічного розвитку і миролюбною політикою, яка зумовлювала симпатію до них (країни Західної Європи,

Канада та Японія). Другу групу утворили США, Китай і Росія – “супер-держави”, що сприймаються як розвинуті (США) або відносно розвинуті (Китай та Росія) у політико-економічному плані, але агресивні (Росія – найбільшою мірою). Через свою “слаборозвинутість” Україна стоїть окремо від усіх цих країн, хоча за миролюбністю своєї політики вона перебуває на рівні першої групи. Можна помітити, що ступінь подібності країн першої групи є набагато вищим, ніж другої. Фактично перша група відображає геополітичний ідеал – “благополучний Захід”.

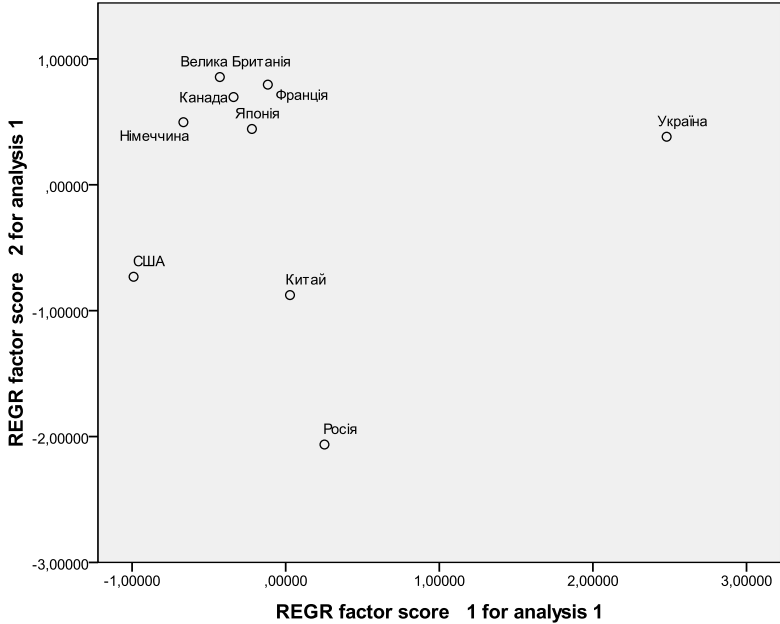

Рис. 1. Групування країн за першим (Економічна і політична розвиненість країни, вісь X) та другим (Емоційне ставлення до держави, пов’язане з її миролюбністю, вісь Y) конструкторами

У системі 1 і 3-го факторів виокремилися три групи “розвинених” та “відносно розвинених” країн. До першої увійшли США та Канада, котрі сприймаються як відкриті, але з низьким рівнем культурної самобутності. Другу групу утворили Франція, Росія, Німеччина та Велика Британія – менш відкриті країни, але від того більш самобутні. Цікаво, що розташування України за третім фактором відповідало саме цій групі. Держави східної цивілізації (Китай та Японія) сприймалися цілком очікувано як найбільш закриті та самобутні.

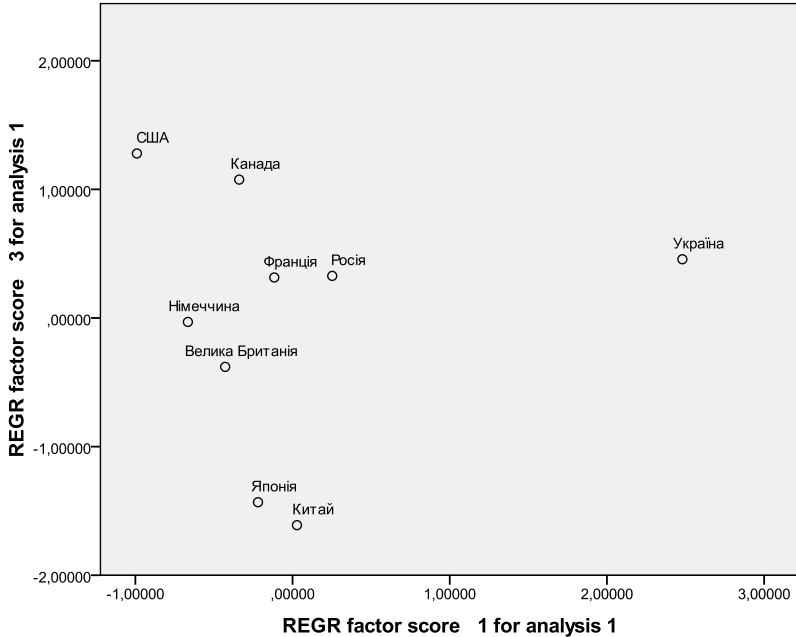

Рис. 2. Групування країн за першим (Економічна і політична розвиненість країни, вісь X) і третім (Відкритість і культурна самобутність, вісь Y) конструктами

Висновки. Отримані результати дають змогу визначити низку психосемантичних особливостей масової ГПС вітчизняної молоді. Виявилось, що більшість геополітичних образів мають когнітивний характер, тобто містять певні уявлення та знання щодо тих чи тих геополітичних акторів. Поряд із цим серед характеристик кожної країни обов'язково трапляються образи з емоційно-мотиваційним “наповненням” (найчастіше тріада із симпатії, інтересу та побажання у процвітання). Це можна розцінювати позитивно як свідчення політичної (геополітичної) толерантності більшості опитаних. Водночас усі геополітичні образи умовно поділяються на політичні, неполітичні (економічно-культурологічні) та політизовані (політико-економічні, політико-культурологічні тощо). Їхня значущість може бути різною щодо тієї чи тієї країни, але перші, як правило, є більш значущими.

Країни Заходу (у широкому значенні цього поняття, включаючи і Японію) у геополітичній свідомості української молоді представлені цілком позитивними ідеалізованими образами. Суперечливим є образ України, який фактично “розщеплюється” на домінуючий образ поганої

“України-держави” і позитивний образ “України-країни”. Ще як більш суперечливий сприймається образ Росії: її можуть уявляти як “погану державу”, “добру державу” та “добру країну” водночас.

Соціальна категоризація геополітичних акторів на психосемантичному рівні здійснюється звичайно за трьома факторами: “Економічна і політична розвиненість країни” (основний), “Емоційне ставлення до держави, пов’язане з її миролюбністю” та “Відкритість і культурна самобутність”.

Література

1. Дроздов О. Геополітична свідомість як психологічний феномен / О. Дроздов // Соціальна психологія. – 2010. – № 5. – С. 26–37.
2. Дроздов О. Ментальні карти світу у свідомості студентської молоді / О. Дроздов // Соціальна психологія. – 2010. – № 1. – С. 86–93.
3. Измеряя неизмеримое: независимость в цифрах. Ч. 2 (2011) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rb.com.ua/rus/analitics/politics/7814/>
4. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін. ; гол. ред. В. М. Литвин. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 988 с.
5. Українська держава на рубежі третього десятиріччя незалежності: думки та оцінки громадян. Вересень’ 2011 : інформ. бюл. / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України ; за ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2011. – 60 с.
6. Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів / упоряд. М. О. Шульга. – К. : Друк. “Бізнесполіграф”, 2009. – 80 с.
7. Громадська думка про зовнішню політику України: результати загальнонаціональних соціологічних досліджень Центру Разумкова (2000–2003 рр.) // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 3. – С. 40–60.
8. Кремень Т. То ли друг, то ли враг / Т. Кремень // Корреспондент. – 2005. – № 47 (186). – С. 27–32.
9. Міщенко М. Вплив геополітичних орієнтацій громадян України на їхнє ставлення до НАТО / М. Міщенко // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 9. – С. 39–41.
10. Никитина В. В. Образ России в современной Украине: проблема вычленения смыслового ядра / В. В. Никитина // Образ России в контексте формирования культуры толерантности внутри страны и за рубежом : сб. тезисов междунар. науч.-практ. конф. (13–15 нояб. 2009 г., г. Москва). – М., 2009. – С. 57–60.
11. Орлова Д. Образ Европейського Союзу в українському суспільстві (2011) [Електронний ресурс] / Д. Орлова. – Режим доступу : <http://eu.prostir.ua/library/248077.html>
12. Пащков М. Зовнішня політика України: позиції та оцінки громадян / М. Пащков // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 2. – С. 34–45.
13. Украинско-российские отношения в оценках граждан Украины [обобщенные результаты социологических исследований Центра Разумкова за 2001–2009 гг.] // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 4. – С. 72–84.
14. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості й держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / Н. В. Хазратова. – К., 2005. – 33 с.

15. *Прокопенко В. Л.* Геополітичний образ країни як чинник громадянської ідентичності студентської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05. "Соціальна психологія; психологія соціальної роботи" / В. Л. Прокопенко. – К., 2012. – 18 с.
16. Психологія масової політичної свідомості та поведінки : [кол. моногр.] / відп. ред. В. О. Васютинський. – К. : ДЮК-К, 1997. – 164 с.

Дроздов А. Ю. Особенности массового геополитического сознания украинской молодежи

Приведены результаты авторского эмпирического исследования психо-семантических особенностей массового геополитического сознания отечественных студентов. Описаны тенденции восприятия и оценки ряда стран мира (США, России, Германии, Украины, Великобритании, Китая, Франции, Японии и Канады), особенности и критерии их социальной категоризации. В частности, установлено, что геополитические образы стран Запада и Японии носят идеализированный характер, образ России является достаточно амбивалентным, а Украины – делится на доминирующий негативный образ "Украины-государства" и позитивный – "Украины-страны".

Ключевые слова: геополитическое сознание, геополитический образ, геополитическая ментальная карта.

Drozdov O. Y. Characteristics of mass geopolitical consciousness of the Ukrainian youth

The results of the author's empirical research of psycho-semantic peculiarities of national students' mass geopolitical consciousness are presented in the article. The tendencies of perception and evaluation of different countries of the world (the USA, Russia, Germany, Ukraine, Great Britain, China, France, Japan and Canada), peculiarities of and criteria for their social categorization are described. It is proved, among other things, that the geopolitical images of the Western countries and Japan are idealized, the image of Russia is quite ambivalent, and that of Ukraine is represented by the dominating negative image of "Ukraine-state" and the positive one of "Ukraine-country".

Key words: geopolitical consciousness, geopolitical image, geopolitical mental map.

ПРОБЛЕМНА СІМ'Я ТА КРИТЕРІЇ ЇЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

А. В. Склярук, м. Київ

Показано, що в умовах сучасного інформаційного суспільства зростає кількість сімей, не здатних виконувати функцію виховання власних дітей. Здійснено спробу комплексного розгляду проблемної сім'ї – як первинної соціальної групи, де дитина набуває першого соціального досвіду, і як базового інституту соціалізації, де цей досвід спрямовується в просоціальне річище. Проаналізовано репрезентовані у фаховій літературі наукові уявлення про проблемну сім'ю та узагальнено критерії віднесення сімей до розряду проблемних. Показано, що поряд із соціально-економічними і медичними велике значення мають соціально-психологічні критерії.

Описано найбільш поширені типи проблемної сім'ї – дисфункціональну, неблагополучну, кризову.

Ключові слова: проблемна сім'я, критерії віднесення до проблемних сімей, дисфункціональна сім'я, неблагополучна сім'я, кризова сім'я.

Проблема. Одним із пріоритетних напрямків державної політики України є державна сімейна політика. У сучасному інформаційному й динамічному світі істотно зростає кількість проблемних сімей, тобто сімей, неспроможних упоратися з функцією виховання власних дітей, а отже, належно ввести їх у соціум. Через це ряди сімей, які прийнято об'єднувати назвою “проблемні”, постійно поповнюються. Дія чинників, які призводять до збільшення кількості проблемних сімей, істотно посилюється в період активних реформ у суспільстві. І це не лише відомі економічні чинники: економічна нестабільність, інфляція, безробіття, бідність тощо. Одним з потужних неекономічних чинників є, зокрема, “вимушена інновація” суспільства, коли воно повсякчас перебуває в просторі постійних кількісних і якісних нововведень, тотального реформування суспільного життя. І не кожна сім'я здатна гідно витримати цей виклик.

Мета статті: проаналізувати представлені в науковій літературі підходи до типології проблемних сімей, узагальнити критерії типізації та сформулювати гіпотезу щодо соціалізувального потенціалу проблемної сім'ї.

Проблемні сім'ї та їхні особливості завжди привертали увагу осіб, так чи інакше відповідальних за соціалізацію прийдешніх поколінь. За С. Мінухіним, до проблемних належать сім'ї, в яких: 1) бодай один із батьків зловживає алкоголем, вживає наркотики, виявляє асоціальну, аморальну поведінку, вдається до кримінальних дій; 2) є звичними внутрішньосімейні конфлікти (міжпоколінні, між подружжям, між батьками і дітьми); 3) виховується хвора дитина; 4) відбулося розлучення [1]. Дослідник вживає термін “дисфункціональна сім'я” і досить детально описує психологічні проблеми таких сімей. Зокрема, він називає такі ознаки, як заперечення існуючих у сім'ї проблем; брак інтимності; активація почуття сорому як мотивації поведінки членів сім'ї; ригідні сімейні ролі; відмова від власного “Я” індивідуальних потреб та індивідуальної ідентичності на користь сімейної ідентичності; слабкі емоційні зв'язки та брак спілкування членів сім'ї; культивування сімейних міфів, які далекі від реальності; притлумлення сімейних конфліктів (страх відкрито їх розв'язувати); домінування песимістичних настроїв; брак взаємної турботи; неприязнь один до одного тощо [там само]. Усі такі сім'ї обтяжені певним негативним соціальним досвідом, однак не всі вони втрачають свою виховну й соціалізувальну силу. У зв'язку із цим П. П. Горностау у

статті “Парадоксальний сімейний баланс як умова рівноваги в проблемних родинах” виділяє три типи проблемних сімей: 1) гармонійно-стабільні (сім’ї, в яких є сімейні конфлікти й інші ознаки сімейної дисгармонії, однак ці порушення мають переважно ситуативний характер і успішно долаються); 2) проблемно-стабільні (для яких типові постійні конфлікти й дисгармонійні стани, та разом із цим вони виявляють зовнішні ознаки стабільності); 3) сім’ї, що розпадаються (в яких розгортаються некомпенсаторні конфліктні відносини, що зрештою стають причиною розпаду сім’ї) [2].

У науковій літературі психологічний зміст поняття “проблемна сім’я” має як широке, так і вузьке тлумачення. У загальному, широкому значенні “проблемною” вважається або будь-яка дисфункціональна сім’я, яка неналежно виконує або й зовсім не виконує базові сімейні функції, або неблагополучна сім’я, яка має низький рівень внутрішньосімейного психологічного комфорту. У вузькому значенні до “проблемних” відносять сім’ї, нездатні продуктивно вирішувати завдання розвитку дитини на тій чи тій стадії її розвитку.

Проблемність сім’ї дослідники – соціологи, психологи, терапевти – вивчають під різними кутами зору. Так О. Ю. Рацімор у праці “Соціально-психологічна підтримка сім’ї: профілактика неблагополуччя” аналізує численні *гострі* (смерть одного із членів сім’ї; звістка про подружню зраду; раптові доленосні зміни, що стосуються матеріального чи соціального статусу; втрата роботи; важке захворювання тощо) і *хронічні труднощі* (постійне й надмірне фізичне і психічне перевантаження у побуті та на виробництві, житлові проблеми, хронічний конфлікт між членами сім’ї, неможливість мати дитину і т. ін.), які загрожують життєдіяльності сім’ї [3].

Протягом усього життєвого циклу сім’я постійно стикається з проблемами, які або об’єктивно порушують життєдіяльність сім’ї чи одного з її членів, або суб’єктивно сприймаються ними як складні, а тому не можуть бути подолані самотійно (Е. Г. Ейдемільер, В. Юстицькіс, В. І. Бойко). Такі ситуації, як правило, є або наслідком несприятливого впливу соціальних процесів та чинників макро- і мікрорівня (від війни, екологічної катастрофи, природного лиха, техногенної катастрофи, етнічних конфліктів тощо до організаційних конфліктів та конфліктів із сусідами), або результатом дії горизонтальних і вертикальних стресорів (макро- і мікротруднощів, які на даний час оцінюються як неунікні й нерозв’язувані, з яких немає виходу).

Беручи до уваги ці показники, можна визначити коло проблемних сімей, які найімовірніше почуваються нестабільно і потребують психологічної допомоги:

1) сім'ї, що проживають у небезпечному регіоні (локального збройного чи етнічного конфлікту; екологічного, економічного неблагополуччя тощо), постраждали від стихійного лиха, техногенної катастрофи тощо);

2) сім'ї на різних етапах життєвого циклу (молоде подружжя без дітей, в очікуванні дитини, з новонародженою дитиною, з дитиною-дошкільником, дитиною-школярем, підлітком і т. ін.);

3) сім'ї з проблемним членом (інвалідом, що має соматичне, психічне, інфекційне захворювання, з девіантною поведінкою та ін.); неповні сім'ї (що залишилися без матері або батька в результаті їхньої смерті чи розлучення; сім'ї самотньої матері, бездітні);

4) багатодітні сім'ї;

5) сім'ї з прийомними дітьми;

6) альтернативні сім'ї (другий, пробний або цивільний шлюб; сім'я, що проживає роздільно; гомосексуальна сім'я; конкубінат тощо) [4].

Один з підходів до визначення критеріїв проблемної сім'ї висвітлюється в працях А. С. Співаковської, котра досліджувала так звані дисгармонійні сімейні союзи і сформулювала сім законів, виконання яких гарантує гармонійні стосунки та сприятливу атмосферу в сім'ї, а відтак і успішне виховання дітей [5].

Перший закон – закон об'єднання – передбачає, що саме об'єднання в шлюбі чоловіка і жінки містить у собі потенційний конфлікт. Під конфліктом розуміється ситуація, коли при взаємодії один з одним подружжя перебуває в різних позиціях через свій дошлюбний досвід і різницю в зусиллях, які докладаються для реалізації цілей об'єднання на різних етапах спільного життя. Спроба об'єднання неминуче наштовхується на початкову роз'єднаність, зумовлену відмінностями між чоловіком і жінкою. Ця проблема розв'язується, якщо подружжя не схильне вбачати причину у власній неспроможності або неспроможності чи впертості шлюбного партнера.

Другий закон – *злиття і межі* – наголошує на тому, що під час створення сімейної спільності виникає суперечність між двома потребами: у злитті і збереженні особистісних меж. Гармонійні сімейні стосунки припускають динамічну рівновагу як результат боротьби суперечливих тенденцій: зусиль щодо досягнення згуртованості сімейної групи та прагнення зберегти індивідуальну автономію. Сімейна структура може зруйнуватися, якщо потреба одного з подружжя у злитті або відокремленості належним чином не задовольняється, ігнорується партнером.

Третій закон – закон *взаємного доповнення, або компліментарності* – стверджує, що стабільність і гармонія сімейних відносин забезпечуються взаємодоповненням, узгодженням, компліментарністю особистісних рис. Згідно з ним союз подружжя з полярними рисами характеру (наприклад схильністю до підпорядкування в одного і прагненням до лідерства в іншого) є стабільнішим.

Четвертий закон – співвідношення цілей і планів – наголошує: у гармонійному сімейному союзі особистісні цілі подружжя узгоджені, а життєві плани несуперечливі. У проблемній сім'ї один з подружжя може відмовитися від особистісного плану заради інтересів сім'ї, і це не може не викликати в нього негативні емоції, втому та втрату радості від сімейного життя.

П'ятий закон – пізнання – полягає в тому, що в сімейному контакті для досягнення гармонії необхідно постійно пізнавати близьку людину, адже твердження, що ми когось добре знаємо, є помилковим і неконструктивним.

Шостий закон – розуміння і прийняття – наголошує: гармонійна родина спілкується “без масок”. Кожен її член може розраховувати на розуміння і допомогу, бути впевненим, що інші не тільки прагнуть його зрозуміти, а й готові приймати його таким, яким він є, підтримувати. Якщо сімейна атмосфера стає такою, що кожен член сім'ї змушений “носити маски”, то виникає емоційна напруга, а спілкування стає нещирим, неприродним, некомфортним. Сім'я перетворюється на театр, де кожен грає роль, нав'язану йому сімейним союзом.

Сьомий закон – закон емоційної зрілості й відчуття відповідності – передбачає готовність до емоційної віддачі, здатність любити інших, пріоритет “віддаю” над “отримую”. Емоційно незрілі люди часто вимагають від інших значно більше, ніж дають самі, і при цьому почуваються ображеними й недолюбленими. Тож альтернативу спонтанній емоційній поведінці становить поведінка відповідальна, яка насамперед передбачає турботу і вияви поваги до емоційних станів партнера, інших людей.

Порушення означених законів призводить до різноманітних сімейних дисфункцій і дисгармоній, через які кожна сім'я по-своєму нещаслива. Та найпоширенішими, на думку А. С. Співаковської, є вісім типів таких нещасливих сімей:

1. “Зовні спокійна сім'я” – сім'я, в якій не прийнято пред'являти один одному щирі почуття. Почуття відповідальності істотно превалює над спонтанністю, тому сімейні відносини впорядковані, а обов'язки педантично виконуються. Негативні емоції й почуття блокуються, глибоко приховуються, і тривале їх блокування зрештою призводить до депресії, туги, нудьги і т. ін.

2. “Вулканічна сім'я” – сім'я, в якій емоційна безпосередність і спонтанність переважають над відповідальністю. Відносини в родині відкриті, але й надміру мінливі; часто з'ясовуються стосунки, в яких любов і ненависть крокують поряд. Діти в такій сім'ї перебувають у стані емоційного перевантаження, бурхливі сварки між батьками сприймаються ними як загроза стабільності й душевному комфорту.

3. “Сім'я-санаторій” – найтипівіший приклад сімейної дисгармонії. Така сім'я розвивається як симбіоз, в якому один із членів сім'ї (дорослий

чи дитина) змушує інших оточувати його увагою, оберігати від реальних і уявних небезпек, постійно опікуватися ним. Члени сім'ї об'єднуються для цього на засадах колективного самообмеження (наприклад, обмежують контакти з друзями, відмовляються від звичних уподобань і потреб тощо). Закритість сім'ї сприяє фіксації на питаннях здоров'я, негараздах і небезпеках, а відтак формується невротична особистість або, навпаки, бунтівник, який протестує проти поневолення турботою і бажає якнайшвидше покинути свою родину.

4. "Сім'я-фортеця" – ще один тип закритої проблемної сім'ї, яка психологічно озброюється проти всіх, хто не включений у сімейне коло (у подружжя виникає виражене, посилене почуття "ми"). В основі сімейного союзу – уявлення про жорстокий світ і людей як носіїв зла й агресії. Такі ворожі почуття переносяться на зовнішній світ, трансформуються у відповідну поведінку. У таких сім'ях життя жорстко регламентоване, внутрісімейна атмосфера позбавлена тепла, безпосередності, близькості, спостерігається сильний диктат батька чи матері. Дитину люблять "умовно", тобто тоді, коли її поведінка відповідає висунутим вимогам. Через це вона неминуче потрапляє в ситуацію внутрішнього конфлікту, спричиненого зіткненням позиції батьків, власних позиції і досвіду та вимог навколишнього світу.

5. "Сім'я-театр" – утримує стабільність сімейних відносин за рахунок специфічного, демонстративного, "театралізованого" способу життя. Емоції бурхливі, але неглибокі, багато що робиться "напоказ". Наприклад, назовні демонструється любов до дитини, та діти гостро відчувають брак справжньої близькості, що батькам не до них. Вони ростуть черствими й егоцентричними.

6. Сім'я "третьої зайвий". Ідеться про сім'ї, де батьківство несвідомо сприймається як перешкода для подружніх відносин. Стиль дитячо-батьківських відносин формується за типом прихованого неприйняття. У таких сім'ях діти відчувають власну неповноцінність і водночас сильну емоційну залежність від батьків (вони хворобливо переживають розлуку з батьками, важко пристосовуються до нових груп).

7. "Сім'я з кумиром". У таких сім'ях виховання дитини є головним чинником, який скріплює сім'ю. Турбота про дитину об'єднує подружжя, оскільки батьки переносять не реалізовані в подружньому контакті почуття на дитину. Дитина стає центром сім'ї, об'єктом гіперопіки, підвищеної уваги. Всі бажання дитини негайно виконуються. У батьків, що приносять себе в жертву потребам дитини, існує несвідоме бажання перешкоджати дорослішанню дитини; вони беззастережно зберігають і підтримують її інфантильні прояви. У сім'ях такого типу діти виростають пасивними, несамостійними. Стикаючись із позасімейним оточенням, ці діти вимагають до себе підвищеної уваги і, якщо не отримують її, приписують оточенню жорстокість і несправедливість.

8. “Сім’я-маскарад”. Для сім’ї цього типу характерна неузгодженість життєвих цілей та планів подружжя. Кожен з батьків висуває до дитини різні вимоги, які суперечать одна одній. Тож світ сім’ї дитина сприймає як чергування різних масок (маска суворого, гіпертурботливого батька змінюється маскою матері, яка все прощає). Такий “калейдоскоп” змін викликає у дитини почуття тривожності і розщеплення самооцінки [5].

М. А. Галагузова поділяє проблемні сім’ї за рівнем їхньої соціальної адаптації:

1. Благополучні сім’ї, які успішно виконують свої функції і практично не потребують підтримки соціального педагога. У разі виникнення проблем їм достатньо разової допомоги в рамках короткострокової терапії.

2. Сім’ї групи ризику, які характеризуються наявністю деякого відхилення від норм, наприклад: неповна сім’я, малозабезпечена сім’я і т. ін. Вони справляються із завданнями виховання дитини, але для цього їм доводиться докладати неабияких зусиль.

3. Неблагополучні сім’ї, що мають низький соціальний статус в тій чи тій сфері життєдіяльності, не здатні виконувати покладені на них функції.

4. Асоціальні сім’ї, де батьки ведуть аморальний, протиправний спосіб життя і де вихованню дітей, як правило, узагалі не приділяється уваги; житлово-побутові умови цих сімей украй погані [6].

Б. М. Алмазов, з’ясовуючи причини появи “важких” дітей, також виділяє чотири типи проблемних сімей:

1. Сім’ї, яким бракує виховних ресурсів, неповні сім’ї; сім’ї з недостатньо високим загальним рівнем розвитку батьків, які не мають можливості надавати допомогу дітям у навчанні; сім’ї, де багато часу витрачають на підтримку матеріальних статків і відтак створюють небажане тло для виховання дітей.

2. Конфліктні сім’ї: у таких сім’ях діти, як правило, демонстративно конфліктні, неврівноважені; старші діти, протестуючи проти наявного конфлікту, стають на бік одного з батьків.

3. Морально неблагополучні сім’ї. Для членів такої сім’ї характерні відмінності у світогляді і принципах організації сім’ї, прагнення досягти своїх цілей на шкоду інтересам інших, прагнення підпорядкувати їх своїй волі.

4. Педагогічно некомпетентні сім’ї. Наслідками виховання в таких сім’ях можуть стати бездоглядність, безініціативність, сліпе підпорядкування тощо [7].

Американський соціолог і демограф У. Гуд за критерії віднесення сім’ї до розряду проблемних визначає розрив сімейної єдності і порушення структури соціальних ролей, тобто такі ситуації, коли члени сім’ї не

виконують свої рольові функції. На цій підставі він пропонує таку типологію форм проблемної сім'ї: неповна сімейна група (неповна сім'я з дітьми, сім'я з дітьми поза шлюбом); відхід із сім'ї одного з подружжя, відсутність контактів у сім'ї, через що вона стає нездатною виконувати рольові обов'язки щодо надання емоційної підтримки; дезорганізація сім'ї внаслідок зовнішніх подій (війна, ув'язнення, стан депресії); дезорганізація сім'ї, пов'язана з внутрішньою катастрофою, котра є причиною невиконання рольових функцій не з власного бажання (розмова чи фізична патологія дітей або батьків) [8].

При віднесенні сімей до розряду проблемних педагогі рекомендують орієнтуватися на такі базові критерії, як конфліктність (дисфункціональність) сім'ї, асоціальність або неблагополучність, наркологічні проблеми членів сім'ї, протиправна поведінка членів сім'ї, розпад сім'ї.

Для конфліктної (дисфункціональної) сім'ї характерні шкідливі звички, "заплутані" відносини між її членами, невідповідність між їхніми словами і діями. Прикладами таких сімей можуть бути: сім'я з чоловіком-батьком (вітчимом), який перебуває на периферії сімейного поля; роз'єднана, конфліктна сім'я; сім'я з хронічною неприязню між окремими її членами, старшим і середнім поколіннями, між родичами з боку матері і з боку батька. Усе це спричинює нерозуміння й суперечливі почуття в дітей, дезорієнтує їх, викликає в них неадекватні реакції. Спілкування між дорослими і дітьми в цих сім'ях має дефіцитарний характер, йому бракує турботливості, гумору, радості співпереживання. У міжособистісних стосунках домінують роз'єднаність, неприязнь, взаємне перекладання провини, активне небажання членів сім'ї обговорювати сімейні проблеми з будь-ким з оточення. Саме тому така сім'я уникає соціальної підтримки (з боку школи, служб соціального захисту, сусідів, друзів).

Для сім'ї, що розпалася, характерне поєднання неприязних стосунків із застиглими, що сягають у минуле, конфліктами. Досить часто така ситуація ускладнюється ще й тим, що члени "сім'ї, що розпалася", змушені, як і раніше, проживати спільно; це посилює конфліктність і робить стосунки патологічно залежними. Не менш конфліктною за своїми наслідками є і та ситуація, коли через поведінку дитини, пов'язану з уживанням алкоголю або наркотиків, зберігається порочне замкнене коло відносин. Наприклад, кожного разу, коли син приходив із запахом алкоголю або ознаками наркотичного сп'яніння, мати телефонує батькові, який живе окремо, і вимагає від нього втручання. Не виключено, що за цим стоїть не усвідомлюване підлітком бажання відновити відносини між батьками. У багатьох випадках можна спостерігати, що діти і підлітки можуть вдаватися до вживання наркотичних засобів для своєрідного "шантажу" дорослих і демонстрації їм своїх очікувань. При цьому вони, як правило, не усвідомлюють, що таким чином лише намагаються змінити конфліктну сімейну ситуацію.

Для асоціальної або неблагополучної сім'ї з наркологічними проблемами і протиправною поведінкою членів сім'ї характерне насамперед поєднання затяжних, конфліктних внутрішньосімейних стосунків з криміногенною і наркологічною обтяженістю. Така сім'я часто почувається ізольованою, позбавленою підтримки з боку інших сімей у будинку чи мікрорайоні, причому спостерігається тенденція до зростання й поглиблення соціальної ізоляції. Діти, які зростають у такій родині, переживають різні форми утиску: роз'єднаність та емоційну байдужість з боку батьків, занедбаність і насильство, почуття провини і сорому за поведінку інших членів сім'ї, наприклад, алкоголізацію матері або батька. Вони змушені керуватися у своїй поведінці і своїх стосунках "подвійним стандартом правил" – аморальним як нормою поведінки всередині своєї сім'ї та моральними вимогами, визначеними правилами поведінки поза сім'єю – у школі, в спілкуванні з іншими. У такій ситуації діти прагнуть перенести стиль внутрішньосімейних "зразків" поведінки на свої взаємини з оточенням [4].

Висновки. Отже, вплив складних життєвих обставин на сучасну сім'ю зачіпає різні сфери її життєдіяльності і призводить до порушення основних функцій сім'ї: виховної, господарсько-побутової, сексуально-еротичної та ін. Ці порушення неминуче впливають на благополуччя членів сім'ї, не дають їм можливості належним чином задовольняти свої потреби, викликають стан внутрішньої напруженості та дискомфорту, стають джерелом соматичних, нервово-психічних і поведінкових розладів, гальмують розвиток особистості. Значущість ситуації для сім'ї в цілому і кожного її члена може певною мірою відрізнятись. Кожна сім'я протистоїть проблемам по-своєму. Для одних наслідком несприятливих впливів буде наростання порушень у житті сім'ї: підвищення конфліктності, зниження задоволеності сімейним життям, хвороби, розлучення тощо. Інші, навпаки, посилюють свою згуртованість та примножують зусилля для подолання кризи і збереження сім'ї. І те, як саме – із відчутними втратами чи, навпаки, із збагаченням досвідом – проблемна, кризова сім'я вийде зі стану сімейної кризи, значною мірою залежить від таких системних характеристик сім'ї, як соціально-психологічний і соціалізувальний її потенціал, у тому числі соціальний імунітет до проблем і труднощів, з якими вона стикається.

Насамкінець зазначимо, що на сучасному етапі розвитку Української держави з усією очевидністю постає потреба усвідомлення та переосмислення змін соціально-економічного, політичного, демографічного, національного і духовного життя людей, зокрема пошуку шляхів для покращення умов функціонування сім'ї.

Література

1. *Минухин С.* Множество моих голосов / Сальвадор Минухин // Эволюция психотерапии. Т. 1: “Семейный портрет в интерьере”: семейная терапия / пер. с англ. Т. К. Кругловой. – М.: Независимая фирма “Класс”, 1998. – С. 18–35.
2. *Горностай П. П.* “Парадоксальный семейный баланс” как умова рівноваги в проблемних родинах / П. П. Горностай // Психологічні перспективи. – 2010. – Спецвипуск. – С. 34–41.
3. *Рацимор А. Е.* Социально-психологическая поддержка семьи: профилактика неблагополучия : монография / А. Е. Рацимор. – М., 2006. – 151 с.
4. *Эйдемиллер Э. Г.* Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – СПб. : Питер, 2002. – 656 с.
5. *Спиваковская А. С.* Как быть родителями? / А. С. Спиваковская. – М.: Педагогика, 1986. – 160 с.
6. Социальная педагогика: Курс лекций / под общ. ред. М. А. Галагузовой. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
7. Основы психологии семьи и семейного консультирования : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под общ. ред. Н. Н. Посысоева. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. – 328 с.
8. *Гуд У.* Семья как объект философского и социологического исследования / Уильям Гуд. – М., 1972. – 306 с.

Склярук А. В. Проблемная семья и критерии ее идентификации

Показано, что в современном обществе возрастает количество семей, не способных выполнять функцию воспитания детей. Сделана попытка комплексно рассмотреть проблемную семью – как первичную социальную группу, где ребенок приобретает первый социальный опыт, и как базовый институт социализации, который направляет этот опыт в просоциальное русло. Проанализированы представленные в специальной литературе научные представления о проблемной семье и обобщены критерии отнесения семей к разряду проблемных. Показано, что, кроме социально-экономических и медицинских, большое значение имеют и социально-психологические критерии. Описаны типичные проблемные семьи – дисфункциональная, неблагополучная, кризисная.

Ключевые слова: проблемная семья, критерии отнесения к проблемным семьям, дисфункциональная семья, неблагополучная семья, кризисная семья.

Skliaruk A. V. Problem family and criteria for its identification

In the modern society there are a growing number of families who cannot cope with the function of educating their children. An attempt has been made to apply a comprehensive approach to problem family and consider it both as a primary social group where a child gains its first social experience and as a basic socialization institute which channels that experience in the pro-social track. Scientific views on problem families presented in the specialized literature have been analyzed, and the criteria for defining problem families have been synthesized. It is shown that apart from socio-economic and medical criteria social-psychological ones are of great importance. Typical problem families – dysfunctional, defective and crisis ones – are described.

Key words: problem family, problem family criteria, dysfunctional family, defective family, crisis family.

ПРОСОЦІАЛЬНІ МОТИВИ У СТРУКТУРІ МОТИВАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ МОЛОДІ ТА ЇХНЯ ДИНАМІКА В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ

О. Л. Коробанова, м. Київ

Представлено авторську структуру мотивації політичної участі. Визначено місце просоціальних мотивів у структурі мотивації політичної участі молоді, пов'язане з просоціальною спрямованістю та діяльнісно-процесуальним характером політичної участі. Виявлено пряму динаміку просоціальних мотивів у формувальному експерименті в результаті реалізації Програми формування мотивації політичної участі. Встановлено кореляційні зв'язки між мотивами громадянської самореалізації, мотивами позитивної соціальної перспективи, мотивами гуманізму та ідеологічними мотивами, що дає підстави припустити наявність відповідного полімотиваційного комплексу просоціальних мотивів.

Ключові слова: структура мотивації політичної участі, мотиви політичної участі, просоціальні мотиви.

Проблема. Демократизація сучасного суспільства передбачає підвищення соціально-політичної активності молоді. Дії та вчинки участі молодих людей у політичних процесах можуть бути породжені як індивідуально-прагматичними, так і просоціальними, суспільно значущими мотивами, спрямованими на соціально важливі демократичні цінності та блага інших. У практиці залучення (мобілізаційної активізації) молодих людей до політичних процесів різні політичні сили та політичні об'єднання звертаються переважно до утилітарних мотивів. Зокрема, у ході проведення передвиборних кампаній часто використовуються матеріальні стимулятори та квазімотиви. Така мотивація викликає непослідовні, ситуативні поведінкові прояви політичної участі. Добровільна ініціативна участь громадян у політичних процесах, характерна для демократичного суспільства, базується на свідомій політичній поведінці, яка не потребує зовнішнього заохочення. З огляду на це активізація автономної політичної участі молоді має спиратися на сформовану просоціальну спрямованість та відповідні мотиви. Проте зміст просоціальних мотивів, їхнє місце в структурі мотивації політичної участі молоді, динаміка та індивідуальні прояви на цей час вивчені недостатньо.

Мета статті: визначити зміст реально репрезентованих у молодіжному середовищі просоціальних мотивів, їхнє місце в структурі мотивації політичної участі та динаміку їхніх змін унаслідок спрямованих формувальних впливів.

Соціально-політична активність є комплексом свідомих, вибіркових дій особи в соціально-політичній сфері життя. Які саме дії, діяння або

вчинки участі в політичному житті оберуть молоді люди, залежить від їхньої мотивації. Соціальна форма буття обов'язково має враховувати те, що діяння однієї особи можуть впливати на інших людей, на ситуацію в цілому і таким чином викликати відповідні дії або змінювати діяння інших. Соціально-політична поведінка завжди залежить від сукупності різноманітних чинників, які ніколи не є ізольованими і наслідки дії яких не можна передбачити повною мірою. Мотивація – це комплекс чинників, причин, які обумовлюють поведінку або дії індивіда. Мотивацію розглядають як механізм вибору певної форми поведінки, коли людина сама вирішує, що буде робити. Згідно з визначенням С. Л. Рубінштейна, “мотивація людської поведінки – це опосередкована процесом відображення суб'єктивна детермінація поведінки людини світом” [1, с. 368]. Г. Гекгавзен розуміє під мотивацією гіпотетичні процеси, які пояснюють причинні зв'язки між вихідними умовами ситуації, індивідуальними особливостями суб'єкта і дією, що виникає. Індивідуальні особливості процесу, які дають змогу розкрити та передбачити причинні зв'язки поведінки, він називає мотивами [2].

У вітчизняній психології склалася традиція розглядати мотиви у складі психологічної структури діяльності (О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн, К. К. Платонов, К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Божович, А. К. Маркова) як спонування до діяльності або як психічні явища, що стають спонукою до тих чи тих дій. Отже, мотивація – це сукупність мотивів до певної діяльності [там само]. За О. М. Леонт'євим, К. К. Платоновим, мотиви є складовою загальної психологічної структури діяльності, яка може бути представлена схемою “мета – мотиви – спосіб виконання – результат”. Діяльність починається з усвідомлення суб'єктом мети (у якій знаходять відображення потреби особистості). Мотиви являють собою особистісну спонуку до певної діяльності; вони можуть бути як потенційними, ще не включеними до структури діяльності, так і актуальними, включеними в структуру діяльності, яка реально виконується. Спосіб виконання передбачає дії як елемент діяльності, у процесі якої за наявних умов досягається елементарна мета. Результат діяльності не завжди матеріальний, утім, він показує, наскільки була досягнута мета. З огляду на це слід розрізняти мотиви діяльності і мотиви конкретних дій [3].

Д. О. Леонт'єв істотно розширив погляди на перебіг процесу мотивації: окрім загального спонування і спрямування діяльності, мотиви через процеси ситуативного розвитку мотивації регулюють її перебіг, забезпечуючи стійкість діяльності до її завершення і поступове припинення після вичерпання спонукальної сили або можливості реалізації мотиву. Зв'язок мотивів з потребами і цінностями особистості, який детермінує смисл мотивів, визначає їхню спонукальну силу як у якісному (спрямованість спонуки), так і в кількісному (інтенсивність спонуки) відношенні [4]. Якісні показники мотивів, серед яких змістовність і динамічність (сила мотиву, стійкість або здатність переходити з одного мотиву на інший),

були виокремлені та описані Л. І. Божович, В. І. Ковальовим, А. К. Марковою. На думку дослідників, ці ж самі параметри як показник інтегральний, що містить сумарну оцінку окремих мотивів, можуть бути застосовані для оцінювання мотивації в цілому [5; 6].

У сучасній психології мотивації Д. О. Леонт'єв звертає увагу на такі плідні ідеї: співвідносність мотивації (витоки людської мотивації обумовлені унікальними, гнучкими і водночас імперативними відношеннями, які пов'язують індивіда зі світом), телеологічність (людські дії завжди мають смисл і завжди спрямовані на мету), соціокультурну обумовленість (значна частина змісту і структура мотивації людини засвоюються нею з колективної ментальності соціальної спільноти, до якої вона належить), особистісний характер (мотивація завжди є мотивацією конкретної особистості, яка надає їй певної форми і керує нею) [4].

Моделювальний характер мотивації підмітив свого часу Д. О. Леонт'єв. Цю думку розвинув відомий український учений Г. О. Балл, який дійшов висновку, що мотив – це відносно стійка інтенціональна (тобто предметно співвіднесена, хоча й не завжди усвідомлювана) психічна причина дій (точніше – психічна ланка в ланцюжку їхньої причинної детермінації). Дослідник визначає мотив як наявну в психіці індивіда спонукальну цільову модель деякого предмета, який певним чином виділений цим індивідом у світі і при цьому має для нього стійку суб'єктивну цінність [7]. На думку Балла, предмет, про який тут ідеться, потрібний стан якого моделюється мотивом, може бути і матеріальним, і ідеальним. Цей предмет може являти собою процес діяльності (у нашому дослідженні – політичної участі); у ролі такого ідеального предмета можуть виступати і певні цінності, якщо вони стали носіями суб'єктивної цінності для молодого людини і вона прагне до їх утвердження своєю діяльністю у світі.

Політична участь є проявом складної соціальної діяльності, яка слугує одним із засобів вираження і досягнення інтересів молодих людей та має на меті вплив на політичні процеси і процеси прийняття рішень. Мотивація політичної участі – це система мотивів, які спонукають до соціально-політичної активності, визначають її переважні форми, а також діяльнісні та поведінкові прояви. Мотиви політичної участі – спонуки до участі в політичному житті країни. Мотиви постають як безпосередні внутрішні причини, що спонукають молоду людину до цілеспрямованих політичних дій на основі об'єктивної інформації і суб'єктивного бачення конкретної соціальної ситуації у вигляді негайного реагування або прийняття довготривалих політичних рішень.

До політичної участі звичайно спонукають кілька мотивів, які перебувають у певній субординації: одні відіграють провідну роль і підпорядковують собі інші, яким належить другорядне місце. В основі соціально-політичних мотивів лежать уявлення громадян про необхідність участі в політичному житті, відчуття причетності до подій у суспільстві,

політична свідомість та громадянська відповідальність (Г. Алмонд, С. Верба, Н. Най). Сучасні дослідники на основі факторного аналізу визначили такі ціннісно-сміслові основи політичної участі, як особистісна політична активність, орієнтація на досягнення гармонії в міжособових взаєминах, ідеологічні і соціально-політичні перспективи [8]. До найбільш значущих мотивів участі особи в політичній діяльності політологи відносять ідеологічний, нормативний та рольовий [9]; крім того, виокремлюють інструментально-раціональні, освітньо-розвивальні та комунітаристські мотиви політичної участі [10].

У політичній психології мотиви участі в політичних подіях розглядають більш глибоко і різнобічно з урахуванням різних аспектів політичної поведінки, особистих потреб та індивідуальних особливостей учасників. До політичної участі, за Д. В. Ольшанським, особу можуть спонукати мотиви інтересу та привабливості політики як сфери діяльності, пізнавальні мотиви, мотиви влади, ідеологічні мотиви, мотиви перетворення світу, мотиви дотримання традицій, прагматичні мотиви й псевдомотиви [11]. О. М. Плющ у політичній поведінці індивідуального суб'єкта виокремлює три типи просторів, у яких розгортається його політична активність: простір існування суб'єкта, який позначається процесами його автономного життєзабезпечення; простір міжсуб'єктних взаємодій, де поведінка детермінована взаємодією суб'єктів у межах чинної соціальної організації; суспільний простір, де поведінка суб'єкта детермінована виконуваною ним функцією в цьому соціумі, яка зумовлена його соціальною позицією. Залежно від якості рефлексивних процесів, здатності суб'єкта оцінити простори функціонування та їхню значущість дослідник виділяє три типи мотиваційних утворень: мотиви автономного забезпечення, мотиви взаємодії з іншими суб'єктами та мотиви соціального призначення [12]. У розробленій М. Ю. Сидоркіною типології виокремлено такі групи мотивів політичної взаємодії: селективні (матеріальні); соціальні /колективні/ (інтерактивні, ідентифікаційні, афіліативні); цільові /ідейні/ (експресивні, зорієнтовані на кінцевий результат, ідеологічні); орієнтаційні /пізнавальні, мотив інтересу/; квазімотиви; мотиви влади; мотиви досягнення [13]. А. О. Краснякова вважає, що політична участь, як явище полімотивоване, зумовлюється просоціальними мотивами (соціальним, альтруїстичним, громадянської відповідальності), орієнтаційними мотивами (ідеологічним, політичного інтересу), мотивами взаємодії з іншими суб'єктами (мотивом спілкування, мотивом партнерської взаємодії), а також мотивами автономного забезпечення (мотивом підвищення матеріального і соціального статусу, мотивом кар'єри і досягнення успіху) [14]. За визначенням О. В. Сидоренко, просоціальними називають групу мотивів, пов'язаних з усвідомленням суспільного значення діяльності, з почуттям обов'язку, відповідальності перед суспільством, ідентифікації з групами та суспільними цінностями, інтересами, цілями досягнення успіху [15].

Ми, як і А. О. Краснякова, схилиємося до думки, що просоціальні мотиви відіграють важливу роль в активізації політичної участі молоді [16]. Просоціальна спрямованість та діяльнісно-процесуальний характер політичної участі дають змогу передбачити важливу роль саме просоціальних мотивів у спонуканні молоді до добровільної і стійкої участі в політичному житті країни. На наш погляд, наведений перелік мотивів не дає вичерпного цілісного уявлення про структуру мотивації політичної участі як складної соціальної діяльності, зокрема про комплекс мотивів, які характеризують просоціальну спрямованість цього виду діяльності людини.

Досліджуючи структуру мотивації політичної участі, ми спиралися на погляди В. І. Ковальова про те, що структура мотиваційної сфери характеризується: основами (потребами, що лежать в основі мотивів), змістом (представленими мотивами), зв'язками, у яких проявляється взаємодія між окремими мотивами і їх групами та ієрархізованістю (співвідношенням основних і другорядних мотивів, різних за силою і частотою актуалізації). Одні спонукання виявляються сильніше, ніж інші, виникають частіше, виражають у ситуації конкуренції; натомість інші є більш слабкими, актуалізуються значно рідше [5].

На *першому* етапі експерименту нами були зібрані та впорядковані експериментальні дані про структурні компоненти мотиваційної сфери молодих людей, зокрема внутрішні чинники мотивації до політичної участі (із застосуванням діагностики ступеня задоволення основних потреб методом парних порівнянь В. В. Скворцова, Опитувальника мотивації політичної участі А. О. Краснякової, Опитувальника термінальних цінностей І. Г. Сеніна, Тесту смисложиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтьєва), на вибірці студентської молоді та активістів (60 осіб) віком від 18 до 27 років. Зазначені змінні дають змогу визначити, на наш погляд, основні причини громадсько-політичної активності.

Дані, які фіксували ієрархічний рівень прояву у молодих людей актуальних потреб, потенціальних мотивів політичної участі, цінностей, цілей у найбільш значущих для них сферах життя та смисложиттєві орієнтації, а також аналіз частоти вибору заданих сфер спонукання до політичної поведінки були піддані факторизації, що дало змогу виявити фактори, які характеризують мотиваційну спрямованість молоді. У результаті теоретико-емпіричного аналізу отриманих факторів ми виділили змістові групи мотивів політичної участі, притаманні українській молоді (табл.). Зауважимо, що отримані нами результати (щодо змісту та складових просоціальної мотивації) перегукуються з результатами досліджень А. Д. Горохова [8]. На основі узагальнення та систематизації нам вдалося виділити залежно від спрямованості (на себе, на іншого, на суспільство) індивідуально-прагматичні, інтерсуб'єктно орієнтовані та просоціальні мотиви.

Структура мотивації політичної участі молоді

Типи мотивів (за критерієм спрямованості мотивації)	Види мотивів (за критерієм змісту)	Індикатори: смисл, мета і перевага
1	2	3
індивідуально-прагматичні	мотиви матеріального статусу	обрати престижну високооплачувану діяльність, забезпечити для себе і своєї родини стабільний матеріальний добробут, досягти високого матеріального рівня, мати матеріальні вигоди, задовольнити свої матеріальні потреби
	мотиви досягнення	досягти життєвого успіху, у тому числі в навчанні і професійній сфері; розвинути свої здібності, зберегти власну індивідуальність, здобути визнання в суспільстві, задовольнити потребу в повазі та визнанні
	мотиви уникнення невдачі	уникнути бідності, маніпуляцій влади, несхвалення; задовольнити потребу в безпеці
інтерсуб'єктивно орієнтовані	мотиви соціального статусу	впливати на інших, здобути повагу оточення, задовольнити потреби в безпеці, повазі та визнанні
	мотиви спілкування	постійно спілкуватися, знайомитися, налагоджувати контакти та розмовляти з різними людьми, обговорювати політичні події, реалізувати потребу в спілкуванні
	мотиви солідарності	належати до команди однодумців, мати дружні стосунки з різними людьми, отримувати схвалення з боку оточення; об'єднатися з однодумцями з метою підтримки певного політичного лідера, громадянської організації або політичної партії; задовольнити потребу в повазі та визнанні
просоціальні	ідеологічні мотиви	ідентифікація особистих політичних цінностей людини з політичними цінностями політичної сили, громадської організації або держави; прагнення домагатися втілення ідей, які людина поділяє; відстоювати свої ідеологічні принципи; своїми діями підтримувати певну політичну силу; реалізувати потреби в орієнтації, самовизначенні, самореалізації

Продовження табл.

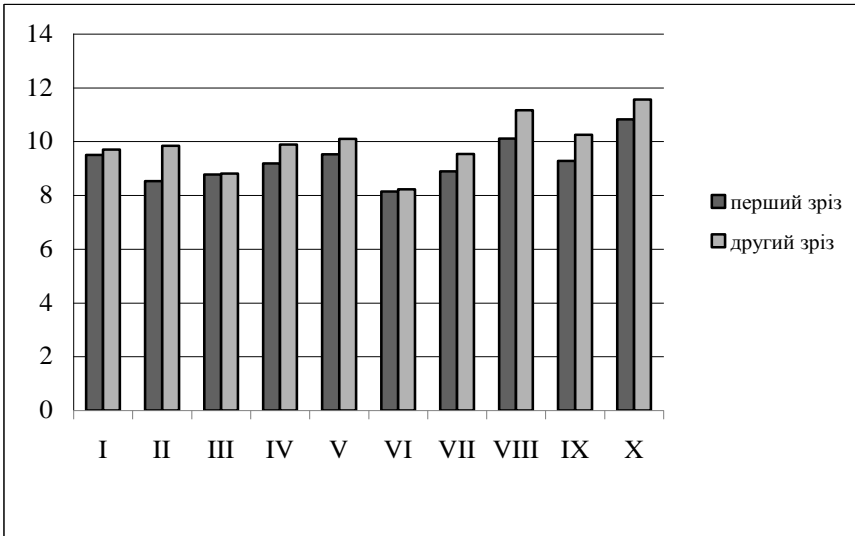
1	2	3
	мотиви громадянської самореалізації	самостійно робити вибір та приймати рішення, здійснювати вплив на політичні процеси, реалізувати себе як громадянина, задовольнити потребу в самореалізації
	мотиви гуманізму	допомагати вирішувати людям їхні проблеми, сприяти втіленню соціально важливих проєктів, сприяти створенню належних умов життя для всіх громадян, задовольнити потребу в повазі, визнанні і самореалізації
	мотиви позитивної соціальної перспективи	бути в курсі всіх подій, розуміти і смисл власного життя, відчувати впевненість у завтрашньому дні, зроби і свій внесок у покращення майбутнього держави, задовольнити потребу в орієнтації, безпеці та самореалізації

Метою *другого* етапу експерименту була реалізація Програми формування мотивації політичної участі з подальшим аналізом її ефективності. Для визначення показників інтенсивності мотивів політичної участі ми скористалися методикою А. О. Краснякової ОМПУ, яку відповідним чином модифікували. В експериментальному дослідженні брала участь студентська молодь віком від 19 до 28 років. Респонденти утворили дві групи – експериментальну (48 осіб) і контрольну (51 особа). У кожній групі було зроблено по два діагностичних зрізи – до і після формувального експерименту.

У ході формувального експерименту вирішувалося завдання набуття молодими людьми в уявних ситуаціях необхідних навичок політичної участі за умови забезпечення домінування сукупності просоціальних, суспільно значущих мотивів. З метою корекції системи ставлень особистості до держави, суспільства, політики та засвоєння моделей активної соціальної поведінки здійснювалося долучення особистості до соціального контексту та рольової структури суспільства в штучно створених соціальних ситуаціях, які передбачали вибір дій і поведінки на основі мотивації. (Психологічні технології формування та програма тренінгу як складової Програми формування мотивації політичної участі були описані нами раніше [17–19]). При цьому ми враховували, що мотиви формуються і розвиваються в діяльності, під час реалізації і відтворення активної соціальної поведінки.

За результатами аналізу динаміки мотивації політичної участі встановлено (рис.) зростання показників інтенсивності просоціальних мотивів завдяки формувальному впливу (другий зріз) порівняно із цими показниками до здійснення формувальних впливів (перший зріз) (за G-критерієм

знаків відмінності значущі на рівні 0,05). Відмінності показників мотивів у першому і другому зрізах у контрольній групі виявилися незначущими. У формульованому експерименті для просоціальних мотивів громадянської самореалізації, гуманізму, ідеологічних мотивів та мотивів позитивної соціальної перспективи характерною виявилася пряма динаміка, яка проявилася у зростанні середніх показників інтенсивності відповідних мотивів (за G-критерієм знаків відмінності значущі на рівні 0,05). Мотиви матеріального статусу, а також мотиви уникнення невдачі не дістали істотного розвитку. Зміни показників мотивів соціального статусу у бік зростання також виявилися незначущими.

Позначки: I – мотиви матеріального статусу; II – мотиви досягнення; III – мотиви уникнення невдачі; IV – мотиви соціального статусу; V – мотиви спілкування; VI – мотиви солідарності; VII – ідеологічні мотиви; VIII – мотиви громадянської самореалізації; IX – мотиви гуманізму; X – мотиви позитивної соціальної перспективи

Рис. Динаміка показників мотивації політичної участі молоді до і після реалізації Програми формування мотивації політичної участі

Узгодженість мотивів між собою в системі зв'язків відображає структуру мотивації політичної участі. Серед мотивів, які спонукають молодь до політичної участі, існує певна ієрархія. У цій ієрархії деякі мотиви відіграють провідну роль, є більш впливовими, а тому підпорядковують собі інші. Як показують дані дослідження, просоціальні мотиви у структурі мотивації політичної участі молоді за рівнем інтенсивності ієрархічно розподілилися таким чином (у порядку зниження рангу): мотиви

позитивної соціальної перспективи (ранг 1); мотиви громадянської самореалізації (ранг 2); мотиви гуманізму (ранг 3); ідеологічні мотиви (ранг 4).

Виявлено значущі кореляційні зв'язки за коефіцієнтом кореляції рангів Спірмена між такими просоціальними мотивами: мотивами гуманізму і позитивної соціальної перспективи; мотивами громадянської самореалізації і позитивної соціальної перспективи; мотивами позитивної соціальної перспективи та ідеологічними; мотивами громадянської самореалізації та ідеологічними (значущі на рівні 0,01); мотивами гуманізму та ідеологічними; мотивами гуманізму і мотивами громадянської самореалізації (значущі на рівні 0,05). Отже, взаємні зв'язки існують між мотивами громадянської самореалізації, мотивами позитивної соціальної перспективи, мотивами гуманізму й ідеологічними мотивами. Кореляційний зв'язок виявлено також між мотивами гуманізму і спілкування, а також між мотивами позитивної соціальної перспективи і спілкування (в обох випадках значущість на рівні 0,05). Це дає підстави припустити, що в разі спонукання до політичної участі ці мотиви проявляються в полімотиваційному комплексі. Залежно від ситуації та стимулів ті чи ті мотиви виходять, відповідно, на перший план. Крім цього, виявлено досить очевидний полімотиваційний комплекс на основі кореляційних зв'язків між мотивами досягнення і мотивами уникнення невдачі (значущі на рівні 0,05).

Структура мотивації політичної участі молоді є цілісним утворенням, у якому важливими є всі репрезентовані компоненти. Кожній людині притаманна відносно стійка структура мотивації політичної поведінки, яка охоплює субординацію мотивів та мотивувань. Ієрархія потенційних мотивів і те, які саме мотиви домінують в індивідуальних профілях молодих людей, сприятимуть вибору молодою людиною певних форм активної соціально-політичної поведінки та ситуативних політичних дій. Проте важко простежити прямий зв'язок між окремими мотивами і відповідними реальними політичними діями, оскільки одна і та ж сама дія може набувати різного смислу й бути викликаною комплексом мотивів, різних за змістом у різних людей. При цьому в процесі політичної участі зі зміною дій, переходом від попередньої дії до наступної певним чином видозмінюються, трансформуються мотиви: одні виходять на перший план як актуальні, інші ж, навпаки, поступаються їм ролями як другорядні або потенційні.

Висновки. Мотиви участі молоді в політичному житті відрізняються за змістом, типом спрямованості (індивідуально-прагматичні, інтерсуб'єктивно орієнтовані та просоціальні мотиви), інтенсивністю, а також за характером впливу на перебіг діяльності політичної участі. Просоціальні мотиви в структурі мотивації політичної участі молоді за критерієм інтенсивності ієрархічно розташувалися таким чином: мотиви позитивної соціальної перспективи; мотиви громадянської самореалізації; мотиви гуманізму; ідеологічні мотиви (перераховані в порядку зниження рангу). На основі результатів впливу формуальної програми відмічено підвищення інтенсивності просоціальних мотивів громадянської самореалізації,

гуманізму, позитивної соціальної перспективи та ідеологічних мотивів, які мали пряму динаміку розвитку.

Структура мотивації політичної участі молоді є цілісним утворенням, у якому репрезентовані всі групи мотивів, котрі певним чином актуалізуються, взаємодіють та видозмінюються у відповідних ситуаціях політичної участі, за відповідних умов. Виявлено полімотиваційний комплекс пов'язаних між собою просоціальних мотивів громадянської самореалізації, гуманізму, позитивної соціальної перспективи та ідеологічних мотивів, а також полімотиваційний комплекс гуманістичних мотивів і мотивів позитивної соціальної перспективи, пов'язаних з мотивами спілкування.

Кожній людині притаманна відносно стійка структура мотивації політичної поведінки, яка передбачає субординацію мотивів і мотивувань. Ієрархія потенціальних мотивів і те, які саме мотиви домінують в індивідуальних профілях молодих людей, визначають вибір молодою людиною певних форм активної соціально-політичної поведінки та ситуативних політичних дій. Зміст та інтенсивність репрезентованих мотивів впливають на політичну поведінку молоді, визначаючи дієвість та активність її участі в політичному житті в умовах актуалізації тих чи тих мотивів.

Виявлені під час проведеного дослідження якісні і змістові особливості мотиваційних процесів мають практичне значення і можуть бути враховані у психологічному супроводі політичної участі молоді.

Література

1. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 720 с. – (Серия “Мастера психологии”).
2. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность : в 2-х т. / Х. Хекхаузен – М. : Педагогика, 1986. – 408 с.
3. *Платонов К. К.* Система психологии и теория отражения / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1982. – 309 с.
4. Современная психология мотивации / под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – 343 с.
5. *Ковалев В. И.* Мотивы поведения и деятельности / В. И. Ковалев. – М. : Наука, 1988. – 192 с.
6. *Маркова А. К.* Формирование мотивации учения: Книга для учителя / А. К. Маркова, Т. А. Матис, А. Б. Орлов. – М. : Просвещение, 1990. – 192 с.
7. *Балл Г. А.* Психология в радиогуманистической перспективе / Г. А. Балл. – К. : Основа, 2006. – 401 с.
8. *Горохов А. Д.* Ценностно-смысловые основания политического участия активных сторонников политических партий / А. Д. Горохов // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – № 54. – С. 348–350.
9. Полігологія : підручник / Ю. М. Розенфельд, Л. М. Герасіна, Н. Н. Осипова та ін. – Х. : Право, 2001. – С. 643–661.
10. *Сахаров Г. В.* Полігологія. Курс інтенсивної підготовки Ч. 2 / Г. В. Сахаров. – Витебск, 2008. – 92 с.

11. *Ольшанский Д. В.* Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.
12. *Плющ А. Н.* Особенности мотивации политической деятельности / А. Н. Плющ // Психология власти – 2008 : материалы Второй междунар. конф. 14-15 января 2008 г. / под. науч. ред. А. И. Юрьева. – СПб., 2008. – С. 212–218.
13. *Сидоркіна М. Ю.* Мотивація політичної взаємодії: спроба типологізації / М. Ю. Сидоркіна // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології – К.: Міленіум, 2012. – Вип. 30(33). – С. 229–240.
14. *Краснякова А. О.* Мотиваційні складові політичної поведінки молоді / А. О. Краснякова // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 19(22). – С. 221–231.
15. *Сидоренко Е. В.* Мотивационный тренинг, практическое руководство / Е. В. Сидоренко. – М. : Речь, 2005. – 240 с.
16. *Краснякова А. О.* Дослідження формування мотивації політичної участі / А. О. Краснякова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 24 (27). – С. 252–262.
17. *Коробанова О. Л.* До питання про психотехнології формування мотивації політичної участі / О. Л. Коробанова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 12. – С. 192–201.
18. *Коробанова О. Л.* Особисто-рольова гра як психологічна технологія формування мотивації політичної участі / О. Л. Коробанова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 13. – С. 298–310.
19. *Коробанова О. Л.* Вплив на мотивацію політичної участі засобами арт-терапії / О. Л. Коробанова // Простір арт-терапії : зб. наук. статей. – К. : Золоті ворота, 2012. – Вип. 1 (11). – С. 29–38.

Коробанова О. Л. Просоциальные мотивы в структуре мотивации политического участия молодежи и их динамика в процессе формирования

Представлена авторская структура мотивации политического участия. Определено место просоциальных мотивов в структуре мотивации политического участия молодежи, связанное с просоциальной направленностью и деятельно-процессуальным характером политического участия. Установлена прямая динамика просоциальных мотивов в формирующем эксперименте в результате реализации Программы формирования мотивации политического участия. Выявлены корреляционные связи между мотивами гражданской самореализации, мотивами положительной социальной перспективы, мотивами гуманизма и идеологическими мотивами, что позволяет предположить наличие соответствующего полимотивационного комплекса просоциальных мотивов.

Ключевые слова: структура мотивации политического участия, мотивы политического участия, просоциальные мотивы.

Korobanova O. L. Prosocial motives in the structure of youth political participation motivation and their dynamics in the process of formation

The author's structure of motives of political participation is presented. The place of prosocial motives in the motivation structure of youth political participation has been specified. It is linked to the prosocial orientation and the activity-procedural nature of political participation. Direct dynamics of prosocial motives is identified during the forming experiment carried out in the course of the implementation of the Program of formation of political participation motivation. Correlation between the motives of civic self-realization, positive social perspective, humanistic and ideological motives is revealed, which suggests that there is a corresponding polymotivation complex of prosocial motives.

Key words: structure of political participation motivation, motives of political participation, prosocial motives.

**ПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ СТУДЕНТІВ З РІЗНИМ
СОЦІОМЕТРИЧНИМ СТАТУСОМ**

В. В. Москаленко, О. О. Штанько, м. Київ

Вивчено взаємозв'язок між політичною орієнтацією студентів, їхнім соціометричним статусом у групі та схильністю до певної поведінки під час взаємодії з іншими: студенти в цілому демонструють прихильність до демократії, хоча авторитарні погляди в молодіжному середовищі також досить поширені. Виявлено, що серед опитаних студентів переважають загальноорієнтації лівої політичної спрямованості, за винятком показника національних цінностей і традицій, який належить до правих політичних орієнтацій. Встановлено, що у студентів, які обрали авторитаризм, переважає колективістський тип сприйняття індивідом групи; праві орієнтації корелюють з прагматичним, а ліві – з індивідуалістичним типом сприйняття. Доведено, що студенти з високим соціометричним статусом за емоційним критерієм сповідують демократичні орієнтації, а за діловим критерієм не підтримують авторитаризм.

Ключові слова: політичні орієнтації; соціометричний статус; студенти; тенденції поведінки в групі; демократичні та авторитарні, ліві та праві орієнтації.

Проблема. Дослідження політичних орієнтацій студентів з різним соціометричним статусом – досить цікава і нова тема для політичної психології. Ми стверджуємо, що існує зв'язок між вибором студентами політичної орієнтації, їхнім соціометричним статусом у групі та схильністю до певної поведінки під час взаємодії з іншими. У формуванні політичної орієнтації студента неабияку роль відіграють психологічні особливості його поведінки в групі, а також його соціометричний статус.

Політична орієнтація особистості – одне із ключових понять політичної психології. Про це свідчать, зокрема, праці А. Адорно, Г. Айзенка,

Е. Фромма; утім, вивчення психологічних основ політичної орієнтації не втрачає своєї актуальності до сьогодні. В Україні та Росії психологічні основи політичних орієнтацій нині досліджують В. О. Васютинський, М. М. Слюсаревський, П. Д. Фролов, Г. Г. Дилігенський, В. М. Павлов. Багато хто з дослідників вважає, що політичні орієнтації є основним чинником формування політичної культури, політичної поведінки громадян та здійснення ними політичного вибору. Тому дослідження цієї політичної категорії особливо важливе серед студентів. Саме студентська молодь є стратегічно важливою соціальною групою для розвитку суспільства, а її цінності і настановлення – важливий індикатор суспільних процесів.

Іншу важливу характеристику – соціометричний статус – досліджували У. Бронфенбренер, Я. Л. Коломінський, Дж. Морено, М. М. Обозов, Т. Шибутані та ін. Ці дослідження загалом спрямовувалися на встановлення взаємозв'язку між соціометричним статусом і такими індивідуально-типологічними характеристиками, як інтровертивність-екстравертивність, зовнішній вигляд, більш молодий вік, товариськість, емоційна експансивність, ефективність тощо. На сьогодні в цілому доведено вплив рівня розвитку групи на структуру міжособових відносин. Проте роль і місце соціометричного статусу особистості в становленні політичної орієнтації досі вивчено недостатньо.

Мета статті: виявити особливості політичних орієнтацій студентів з різним соціометричним статусом у групі.

Класичною працею з вивчення політичних орієнтацій прийнято вважати фундаментальне емпіричне дослідження “авторитарної особистості”, виконане у США в 1940-х роках під керівництвом одного із засновників неофрейдизму – Т. Адорно. Використовуючи досить рафіновану методику, автори цього дослідження виявили системний взаємозв'язок між різними психологічними рисами і поглядами людей, яких вони визначили як “потенційних фашистів” [1]. На думку дослідників, авторитарну особистість відрізняють не лише певні етнонаціональні та соціально-політичні настановлення, а й характерологічні особистісні риси: відданість прийнятим нормам, готовність до підпорядкування ієрархії та ідеалізація ієрархічної структури суспільства, авторитарна агресивність, забобонність і стереотипна ментальність, дух руйнування і цинізму, гіпертрофований інтерес до сексуальної проблематики, проєкування власних, визнаних хибними, схильностей на інших людей [там само].

Недоліки одновимірної схеми Адорно намагався подолати англійський психолог Г. Айзенк. У своєму дослідженні він поряд з “політичною” віссю “праві – ліві” (за його термінологією, “консерватори – радикали”) увів особливу “психологічну” вісь “авторитаристи – демократи”. Якщо на першій осі розташовувалися типи політичних поглядів: праві радикали – фашисти, консерватори, соціалісти, ліві радикали комуністи,

то на другій – політичні темпераменти, вимірювані рівнем жорсткості, нетерпимості і “м’якості”, терпимості до політичних позицій людини [2].

Дослідження групи Адорно разом з низкою робіт іншого видатного представника неофройдизму – Е. Фромма – поклали початок вивченню психології одного з найбільш похмурих суспільно-політичних явищ ХХ ст. – фашизму. Відомим різновидом такої психологічної структури є тип особистості, орієнтований на утвердження переваги і влади над іншими людьми для того, щоб отримати свободу розпоряджатися чужим життям, знищувати його. Фромм, який спеціально виокремив цей психологічний феномен, назвав його некрофілією (*зреч.* – любов до мертвого). Він вказував при цьому на зв’язок між “некрофільною орієнтацією” і гіпертрофованим потягом до сили і влади. Дослідник зазначав, що для некрофіла характерне настановлення на силу, а сила – це здатність перетворити людину на труп. Зрештою, усяка сила спирається на владу вбивати. Для такої людини застосування сили є її способом життя [3].

У сучасній психології найбільш ґрунтовно феномен політичних орієнтацій висвітлюється в праці Г. Г. Дилігенського “Соціально-політична психологія” [2]. Політичні орієнтації дослідник визначає як уявлення людей про відповідні їхнім потребам цілі політичної діяльності і прийнятні для них засоби досягнення цих цілей. Він стверджує, що орієнтації являють собою соціально-психологічну освіту; висловлювані ідеї та цінності тією чи тією мірою поєднуються в них з неусвідомленими або не цілком усвідомленими перевагами й мотивами, які люди переживають на емоційному рівні [там само].

В. М. Павлов у своїй дисертації “Психологічна структура політичних орієнтацій” [4] дещо змінює визначення поняття, запропоноване Дилігенським, і трактує політичну орієнтацію як ціннісно і мотиваційно детерміновану систему уявлень про цілі політичної діяльності і засоби досягнення цих цілей, як визначальну спрямованість політичної поведінки. Дослідник виділяє активно-демократичну, націоналістичну, авторитарно-патерналістичну орієнтації; орієнтацію, визначену як прагматизм; лібералізм; орієнтацію “відповідального власника”; орієнтацію на правову соціальну державу; орієнтацію на регламентацію економіко-політичних процесів. Типи орієнтацій значною мірою відповідають політичним партіям і рухам, які отримали найбільшу електоральну підтримку на останніх парламентських виборах у Російській Федерації. На думку дисертанта, спектр політичних партій як політичне явище в демократичному суспільстві в основному визначається психологічним феноменом політичних орієнтацій.

Для вивчення політичних орієнтацій студентів з різним соціометричним статусом ми провели дослідження трьох студентських груп Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (на різних факультетах). Першу групу склали студенти механіко-математичного факультету (усього 13 осіб, з них 3 дівчини та 10 юнаків); усі вони навчаються в одній студентській групі, що є необхідною вимогою для прове-

дня соціометрії. Друга група складалася з 11 дівчат, які навчаються на третьому курсі факультету іноземних мов. І, нарешті, третя група – студенти-політологи (10 осіб, з них 6 дівчат і 4 юнаків). Загальна вибірка досліджуваних налічувала 34 особи.

Наш дослідницький інструментарій включав такі методики:

- 1) анкету “Політична орієнтація” Р. І. Карковської;
- 2) соціометрію Дж. Морено;
- 3) “Q-сортування” В. Стефансона;
- 4) “Дослідження сприйняття індивідом групи” О. В. Залюбовської.

Результати анкетування студентів показали перевагу демократичних поглядів за віссю “авторитаризм – демократизм”, хоч авторитарні погляди також досить поширені (рис. 1). Жодний з досліджуваних не оцінив демократичні орієнтації як від’ємні (зі знаком “-”) на протигау авторитарним. Так, показники демократії в інтервалі від 0 до 11 наближаються здебільшого до 10; тільки двоє досліджуваних оцінили демократію в 0 балів. Оцінки щодо авторитаризму помітно відрізняються, адже тут є і від’ємні значення. Порівняно з демократичними поглядами ці результати більш диференційовані. Хоча середній показник і дорівнює 4,17 бала, оцінки досліджуваних щодо авторитарних проявів занадто різні, щоб говорити про якийсь середній показник. Це може бути пов’язано з тим, що авторитаризм у твердженнях стосується загалом особистості політичного лідера, і дехто із студентів вважає, що політичний лідер не обов’язково повинен буди сильною, вольовою людиною, “господарем із сильною рукою”. Отже, у цілому студенти продемонстрували прихильність до ідей демократії.

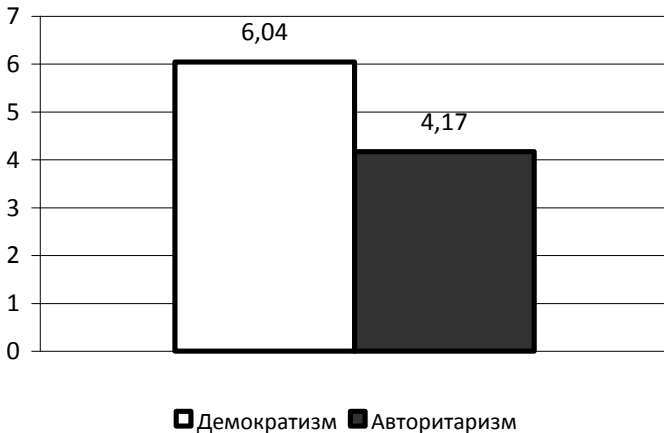

Рис. 1. Оцінка студентами тверджень щодо демократизму та авторитаризму (у балах)

Аналіз оцінок запропонованих тверджень за віссю “ліві – праві” показав, що опитані студенти більш прихильні до лівих поглядів (середня оцінка 6,04 бала), аніж до правих (3,5 бала) поглядів (рис. 2). Оскільки “праві” і “ліві” твердження в анкеті є парними, то відповідно деякі праві погляди були підтримані студентами, наприклад, щодо національних цінностей і традицій. Але загалом праві орієнтації отримали меншу (в балах) підтримку з боку студентів. Особливо виразно ліві орієнтації виявляються щодо таких питань, як нерівність громадян, яка повинна бути якомога меншою; обов’язок усіх працездатних громадян працювати; обов’язок держави надавати громадянам економічні та соціальні гарантії. Крім того, більшість студентів вважають, що держава і церква мають працювати автономно. Єдине ліве твердження, що не знайшло підтримки серед студентів, стосується національних цінностей і традицій. Студенти вважають, що вони не втрачають своєї актуальності й істотно впливають на розвиток нашої держави. Отже, середні значення сумарного бала, отриманого в групі досліджуваних за всіма питаннями анкети, які стосувалися правих і лівих політичних позицій, дає підстави охарактеризувати політичну орієнтацію студентів як *лівоцентристську*.

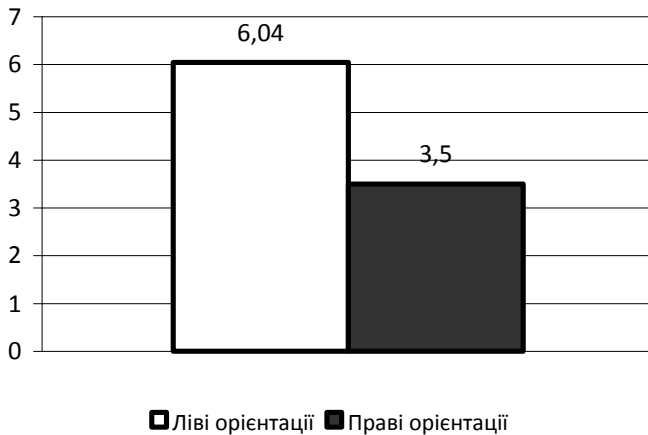

Рис. 2. Оцінка студентами тверджень щодо правої та лівої політичних орієнтацій

Методика “Q-сортування” дала змогу провести діагностику уявлень студентів про себе і визначити шість основних тенденцій поведінки людини в реальній групі, оцінивши її за шкалами: “залежність”, “незалежність”, “комунікабельність”, “некомунікабельність”, “прийняття боротьби”, “неприйняття боротьби”. Середні значення оцінок за шкалами “залежність” і “незалежність” практично однакові (відповідно 9,4 і

10,6 бала). Це свідчить про наявність внутрішнього конфлікту, коли в оцінках студентів виявляються одночасно дві протилежні тенденції (це, зрозуміло, стосується не всіх опитаних студентів). Власне, внутрішній конфлікт добре виражений у 12 студентів, в яких різниця між показниками “залежності” і “незалежності” не перевищує 2 балів. Решта студентів виявляють більшу прихильність до однієї з тенденцій, але в жодного ця тенденція не є насправді переважною. Отже, студенти стикаються з проблемою прийняття групових або індивідуальних принципів та рішень. З одного боку, вони прагнуть бути незалежними, самостійно мислити, розраховувати лише на себе, з другого – мають враховувати вимоги групи, яка має свої принципи і може впливати на окремого індивіда.

За шкалами “комунікабельність” і “некомунікабельність” очевидну перевагу має перша. Середні значення комунікабельності дорівнює 12,4 бала, що значно перевищує показники некомунікабельності (7,5 бала). Отже, більшість опитаних студентів не схильні замикатися в собі, а прагнуть контактувати з групою, емоційно проявляти себе, бути відкритими та комунікабельними. Однак ця тенденція часом нівелюється. Ідеться про кількох респондентів з яскраво вираженою “некомунікабельністю”, хоча таких мало.

За шкалами “прийняття боротьби” і “неприйняття боротьби” також спостерігається внутрішній конфлікт. З одного боку, досліджувані прагнуть участі в житті групи, добиваються потрібного їм статусу в колективі. Але поряд із цим існує потреба у відокремленні, збереженні нейтралітету, схильність до компромісних рішень. Можливо, це пов’язано з тим, що практично жодна людина не бажає конфліктувати, хоче мати свій особистий простір, але сьогоденне суспільство вимагає від кожного з нас активного самовиявлення, залученості до суспільних подій, прагнення до визнання та схвалення.

Результати, отримані за методикою “Дослідження сприйняття індивідом групи”, показали, що у студентів переважає в цілому колективістський тип сприйняття групи (рис. 3). Студенти зацікавлені в самій групі, в успіхах членів цієї групи. На другому місці в рейтингу студентського вибору індивідуалістичний тип сприйняття. Цей тип характеризується обмеженістю контактів, ухилянням від спільних форм діяльності. Ці дві шкали можна співвіднести зі шкалами “залежності” і “незалежності” в методиці В. Стефансона. Середні показники обох шкал порівняно високі. Досліджувані прагнуть зробити свій внесок у групові справи, стати визнаним членом групи; разом з тим вони не відмовляються і від своєї окремішності.

Найменш виражений тип сприйняття – прагматичний. Це означає, що студенти практично не схильні розглядати групу як джерело вигоди і користі.

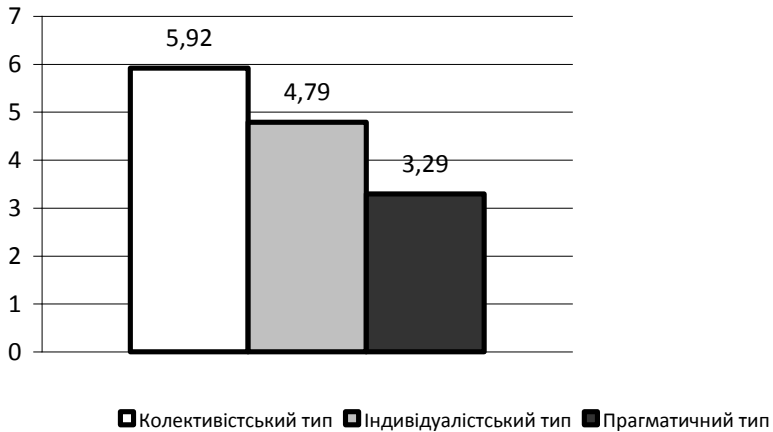

Рис. 3. Результати методики “Дослідження сприйняття індивідом групи” (у балах)

Отже, переважний тип сприйняття групи в студентському середовищі – колективістський. Помічено також, що поширеність цього типу обернено пропорційна до поширеності двох інших типів – прагматичного та індивідуалістичного. Це можна пояснити тим, що, по-перше, відповіді, в яких досліджуваний виявляє своє прагнення належати до групи, свідчать передусім про послаблення індивідуалістичного сприйняття та відокремленості від групи; по-друге, в разі колективістського сприйняття досліджуваний зацікавлений у групі не задля якихось власних, а задля спільних цілей, схвалює успіхи інших членів групи і не збирається використовувати це для особистої вигоди.

За допомогою методу рангової кореляції Спірмена було порівняно оцінки досліджуваних за шкалами анкети (“демократизм”, “авторитаризм”, “ліві”, “праві”) з їхніми соціометричними статусами за трьома критеріями – емоційним, діловим і моральним. Було виявлено певні кореляції.

Демократичні погляди корелюють зі статусом за емоційним критерієм (С1). Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння) і дорівнює 0,421. Це означає, що чим вищий статус члена групи за емоційним критерієм (С1), тим більше проявляються демократичні погляди. Студенти з високим емоційним соціометричним статусом вважають, що влада не повинна зосереджуватися в руках однієї людини, що політик мусить знаходити компроміс, що важливі рішення мають прийматися через референдуми та громадські слухання. Студенти з низьким статусом думають інакше. До

студента, який є центром емоційних відносин у групі, дослухаються з приводу особистісних питань; такий студент не намагається тиснути на когось, конфліктувати, щоб привернути до себе таким чином увагу. Він приймає рішення якомога демократичніше і вважає, що влада також має бути демократичною. Протилежний випадок – коли студент намагається встановити свій авторитет, довести свою і тільки свою правоту, тому і владу такі студенти обирають недемократичну.

Авторитарні погляди корелюють за діловим критерієм (С2) з негативним значенням, а саме -0,443. Студенти, які мають високий соціометричний статус за цим критерієм, не підтримують авторитарні погляди. Саме до них інші звертаються з ділових, навчальних, життєвих та інших питань. Неавторитарні погляди стосуються загалом особистості політичного лідера, тому такі студенти не схильні обирати сильного, вольового лідера. Це можна пояснити тим, що вони отримали свій статус не за “сильну руку”, а за високий рівень компетентності, ерудованості, грамотності. Оточуючі вважають, що ці студенти можуть допомогти в певній діяльності; вони мають певні навички та знання, а не просто силу.

Кореляційний аналіз даних анкетування “Політична орієнтація” та результатів методики “Q-сортування” показав, що демократичні погляди корелюють із залежністю зі значенням -0,466 (кореляція значуща на рівні 0,05, двостороння). Відповідно демократичні погляди корелюють із незалежністю зі значенням 0,457. Отже, ті студенти, які схильні до прийняття групових стандартів та цінностей, мають недемократичні орієнтації, і навпаки. Студенти з переважно залежною поведінкою орієнтуються не на власні думки, а на думки лідерів. Таких студентів не хвилює брак свободи у вирішенні багатьох питань; вони не можуть самостійно приймати рішення, а більше орієнтуються на сильного лідера, який завжди підкаже, що вони мають робити. Тому “залежні” студенти не підтримують демократичні погляди, надмірно демократичне суспільство, адже там влада не зосереджена в руках сильного лідера, який міг би повністю задавати рамки їхньої життєдіяльності. На відміну від них, “незалежні” студенти орієнтуються на демократизм. Вони потребують свободи, незалежності, можливості вибирати, а тому відмовляються визнавати зверхність якогось одного лідера. Саме тому “незалежні” студенти мають демократичні політичні орієнтації.

Кореляційний аналіз даних анкетування “Політична орієнтація” і результатів методики “Дослідження сприйняття індивідом групи” показав, що авторитаризм корелює з колективістським типом зі значенням -0,487 (кореляція значуща на рівні 0,05, двостороння). Досліджувані, які сприймають групу як самостійну цінність, мають неавторитарні орієнтації. Такі студенти орієнтовані на активну позицію в групі, зацікавлені в

успіхах своїх товаришів; вони не потребують сильного і вольового лідера. Досліджувані колективістського типу сприймають групу як щось спільне, цілісне, як щось таке, що не має ієрархічної структури.

Праві орієнтації корелюють з прагматичним типом зі значенням - 0,478 (кореляція значуща на рівні 0,05, двостороння). Досліджувані, які задовольняють за допомогою групи свої власні потреби, не схильні до правих орієнтацій. Це стосується, наприклад, твердження “Працювати чи ні – право вибору кожної людини”. Респонденти з прагматичним типом сприйняття групи не підтримують це твердження.

На основі результатів дослідження політичних орієнтацій студентів з різним соціометричним статусом можна зробити такі *висновки*:

1. Студенти в цілому демонструють прихильність до демократії, хоча авторитарні погляди серед них також досить поширені, що свідчить про те, що поряд із домінуючими політичними демократичними поглядами в студентському середовищі існує потреба в сильному, вольовому та харизматичному політичному лідері.

2. Політичні орієнтації опитаних студентів переважно лівоцентристські, за винятком показника національних цінностей і традицій, який належить до правих політичних орієнтацій.

3. У досліджених студентів, які обрали авторитаризм, переважає колективістський тип сприйняття індивідом групи. Праві орієнтації корелюють з прагматичним, а ліві – з індивідуалістичним типом сприйняття індивідом групи.

4. Студенти, “незалежні” від групи та думки лідера в прийнятті рішень, орієнтуються на демократичні погляди, і навпаки, “залежні” студенти мають звичайно авторитарну спрямованість.

5. Особливості політичних орієнтацій студентів пов’язані з рівнем їхнього соціометричного статусу. Студенти з високим соціометричним статусом за емоційним критерієм виявляють демократичні орієнтації, а за діловим критерієм не підтримують авторитаризм. Значущих кореляцій за моральним критерієм не виявлено.

Отже, студенти з різним соціометричним статусом і пов’язаними з ним соціально-психологічними характеристиками виявляють різні політичні орієнтації. Проте особливості цих орієнтацій залежать від критерію визначення та рівня статусу студента в навчальній групі.

Література

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Теодор Адорно ; под общ. ред. В. П. Кулыгина. – М. : Серебряные нити, 2001. – 416 с.
2. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология : учеб. пособие для вузов / Г. Г. Дилигенский. – 2-е изд., испр., доп. – М. : Новая шк., 1996. – 352 с.

3. *Фромм Э.* Бегство от свободы : пер. с англ. / Эрих Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 272 с.
4. *Павлов В. Н.* Психологическая структура политических ориентаций : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.12 “Политическая психология” / В. Н. Павлов. – СПб., 2000. – 170 с.

Москаленко В. В., Штанько О. А. Политические ориентации студентов с различным социометрическим статусом

Изучена взаимосвязь между политической ориентацией студентов, их социометрическим статусом в группе и склонностью к определенному поведению во взаимодействии с другими: студенты в целом демонстрируют приверженность демократии, хотя авторитарные взгляды в молодежной среде также достаточно распространены. Выявлено, что среди опрошенных студентов преобладают в целом ориентации преимущественно левой политической направленности, за исключением показателя национальных ценностей и традиций, который относится к правым политическим ориентациям. Установлено, что у студентов, которые выбрали авторитаризм, преобладает коллективистский тип восприятия индивидом группы; правые ориентации коррелируют с прагматическим, а левые – с индивидуалистическим типом восприятия. Доказано, что студенты с высоким социометрическим статусом по эмоциональному критерию исповедуют демократические ориентации, а по деловому критерию не поддерживают авторитаризм.

Ключевые слова: политические ориентации; социометрический статус; студенты; тенденции поведения в группе; демократические и авторитарные, левые и правые ориентации.

Moskalenko V. V., Shtanko O. O. Political orientations of students with different sociometric status

This article is devoted to the study of political orientations of students with different sociometric status. The study aimed at exploring correlation between students' political orientations, their sociometric status in a group and tendency to certain behavior when interacting with others. The students generally demonstrate a commitment to democracy, although authoritarian views are also quite common. It is discovered that political orientations of the students surveyed are predominantly leftist with the exception of the indicator of national values and traditions, which refers to the right-wing political orientations. It is found that the students who chose authoritarianism have predominantly the collectivist type of group perception. The rightist orientations correlate with the pragmatic perception type, and the leftist orientations correlate with the individualistic perception type. It is proved that the students with the high sociometric status according to the emotional criterion adhere to democratic orientations, and according to the business criteria they do not support authoritarianism.

Key words: political orientations, sociometric status, students, trends in group behavior, democratic and authoritarian, leftist and rightist orientations.

УЯВЛЕННЯ ПРО СОЦІАЛЬНУ ВЗАЄМОДІЮ У ПОЛІТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

С. І. Позняк, м. Київ

Окреслено базові теоретичні положення трактування соціальної взаємодії як чинника структурування політичної картини світу та представлено модель емпіричного дослідження уявлень студентської молоді про соціальну взаємодію. Проведено попередній аналіз результатів апробації моделі, який засвідчив детермінованість уявлень респондентів смислами громадянської суб'єктності, активності та залученості і нечіткою та звуженою репрезентацією смислів, пов'язаних із соціальною довірою.

Ключові слова: соціальна взаємодія, репрезентації, дискурс, соціальний капітал, довіра, соціальні норми, громадянська залученість.

Проблема. У процесі життєдіяльності людина вибудовує систему ставлень до умов свого існування. Вона оцінює інших людей, групи, соціальні та політичні об'єкти і явища, формує очікування щодо поведінки інших та розвитку соціально-політичної реальності, визначає власну роль у навколишньому світі. Важливе місце в такому суб'єктивному відображенні реалій життя посідає політична картина світу, яку прийнято визначати як цілісну динамічну систему уявлень про політичну систему, владу, механізми її функціонування, моделі політичної поведінки, місце суб'єкта в ієрархії політичних відносин, його здатність впливати на політичне життя, очікування щодо характеру, інтенсивності та способів взаємодії з владою [1]. Вивчення чинників формування та структурування політичної картини світу людини є актуальним напрямком досліджень у царині сучасних проблем політичної соціалізації молоді. Одним із таких чинників є соціальна взаємодія як ресурс громадянської ідентичності та залученості.

Мета статті: окреслити базові теоретичні положення, покладені в основу моделі емпіричного дослідження уявлень молоді про соціальну взаємодію як чинника структурування політичної картини світу, та представити деякі висновки попереднього аналізу апробації даної моделі.

Політична картина світу як індивідуальне та групове утворення є результатом спільної діяльності багатьох поколінь і віддзеркалює колективні репрезентації про норми і правила політичної поведінки, способи ментальної реконструкції політичних взаємовідносин, спільні смисли, міфи, символи, що дають змогу інтерпретувати очікування інших людей і вибудовувати власні відповідно до своїх інтересів і цілей [2]. Чинниками структурування політичної картини світу суб'єкта є взаємодія і комунікація, завдяки яким узгоджуються правила та норми політичної поведінки, осмислюються особливості свого місця в системі політичних відносин, формується власний політичний простір [2; 3].

Така інтерсуб'єктивність та символічність політичної картини світу безпосередньо пов'язані із соціальним капіталом – системою уявлень і диспозицій, що підтримують готовність та уміння суб'єкта вступати у взаємодію з іншими, визначають характер зв'язків між людьми і формують простір спільних значень та смислів, що забезпечують інтерсуб'єкту комунікацію. Соціальний капітал впливає на вибір патернів і партнерів соціальної взаємодії, встановлення норм взаємовідносин з ними, а також регулювання зв'язків та дистанцій між складовими картини світу. У такому розумінні соціальний капітал виступає чинником як цілісності та стабільності політичної картини світу суб'єкта, так і її розвитку та потенційності.

Дослідження соціальної взаємодії як чинника активізації громадянської участі молоді ґрунтується на основних положеннях теорії соціального капіталу та його ролі як ресурсу активізації громадянської участі [4]. Модель дослідження передбачає емпіричне вивчення особливостей уявлень та диспозицій молоді щодо соціальної взаємодії і тих наслідків, які вони можуть мати для її громадянської участі в умовах сучасного розвитку суспільства. Важливим елементом є також дослідження соціальних та соціалізувальних чинників конструювання молододо людиною політичної картини світу, зокрема дискурсивних практик суб'єктів поля політичної соціалізації, у взаємодії яких виробляються, інтерпретуються і водночас коригуються смисли та значення спільного дискурсу щодо громадянської взаємодії зокрема.

Базовим концептом моделі дослідження є *соціальний капітал* як система колективних та індивідуальних уявлень і диспозицій, спрямованих на створення, підтримку та розвиток соціальної взаємодії. Параметри соціального капіталу визначаються змістом його компонентів, сутність яких окреслено на основі аналізу концепцій Дж. Кольмана і Дж. Нагапіт та С. Гошала [5; 6]. Такими компонентами є: стосунковий (довіра, взаємність, розуміння і прийняття норм та цілей співпраці, визнання зобов'язань, партнерства та відповідальності); когнітивний (спільні змісти та смисли, які вироблені та використовуються індивідами або групами в інтергруповій або інтрагруповій взаємодії) та настановчий (настановлення та готовність суб'єкта створювати зв'язки з іншими в межах певної соціальної структури).

Важливим аспектом дослідження є врахування положення теорії соціального капіталу про взаємодію колективного та індивідуального у природі, належності, існуванні, застосуванні та розвитку соціального капіталу. З одного боку, вважається, що соціальний капітал невіддільний від стосунків між людьми і є спільною власністю суб'єктів взаємодії. Отже, він є суспільним благом, що акумулюється в процесі використання, стосується колективної цінності всіх соціальних диспозицій і структур та спрямований на досягнення спільних цілей [7; 8]. З другого боку, доводиться справедливості положення про те, що соціальний капітал не є суспільним благом, оскільки групова солідарність часто досягається ціною ворожнечі з тими, хто поза межами групи [9]. Соціальний капітал як засіб досягнен-

ня людьми егоїстичних цілей виробляється як приватне благо і як приватне благо поширюється за межі групи, справляючи як позитивний, так і негативний впливи [10].

Беручи до уваги і визнаючи справедливості обох наведених вище положень, видається, що позитивна кореляція між індивідуальним і колективним щодо активізації громадянської взаємодії залежить від “радіуса соціального капіталу” (застосовуємо термін слідом за Ф. Фукуямою, який запропонував поняття “радіус довіри” [там само]), тобто кола людей, які є його носіями і користувачами. Таке коло може бути сім’єю, друзями, сусідами, професійним колективом або суспільством у цілому. Очевидно, що чим ширший радіус соціального капіталу, тим вищий рівень громадянської взаємодії в суспільстві. Забезпечити широкий радіус соціального капіталу може множинність ідентичностей унаслідок множинності членства громадян у великій кількості соціальних груп, що перетинаються. У такій ситуації складаються сприятливі умови для обміну інформацією, вироблення спільних смислів і кодів, синхронізації норм комунікації та взаємодії.

В умовах зростаючої гетерогенності суспільства (соціальної, культурної, етнічної, економічної), спричиненої міграційними процесами, релігійною та етнічною багатоманітністю, соціальним розшаруванням населення, різницею в рівні освіти, зростає роль влади та формальних інституцій, які забезпечують універсальне визнання громадянами легітимності соціальних норм та цінностей шляхом їх законодавчого закріплення, посилення функцій органів підтримки правопорядку та судової системи [11], активізації освітніх і просвітницьких впливів.

Отже, радіус соціального капіталу, як і інші структурні та змістові характеристики соціального капіталу, вибудовується, підтримується, розвивається і коригується під впливом взаємодії суб’єктів політичної соціалізації з урахуванням динаміки соціально-політичних процесів у суспільстві.

У контексті трактування соціального капіталу як індивідуального або колективного надбання його інколи розглядають як перманентну характеристику культури суспільства. Таке положення сформулював, зокрема, Ф. Фукуяма, пропонуючи дифенціювати суспільства як такі, що характеризуються високим рівнем довіри, і такі, в яких рівень довіри традиційно низький [10]. Однак така думка є доволі спірною, оскільки досі не була підтверджена даними історичного аналізу і спростовується соціально-психологічними дослідженнями. Одним з них є дослідження С. Нака і Ф. Кіфера, присвячене визначенню індексу громадянської взаємодії [11]. В його основу покладено результати опитування всесвітнього дослідження цінностей, а саме уявлення респондентів про те, чи можна виправдати такі дії: вимагати у держави для себе блага, які не передбачені законом; ухилятися від сплати за проїзд у громадському транспорті; приховувати прибуток і не сплачувати податки з нього, якщо є така можливість; залишити собі загублені кимось гроші; не повідомити про те, що особою ненавмисно було пошкоджено чийсь припаркований автомобіль. Результати

дослідження показали, що довіра є показником індивідуальних настановлень і поведінки, свідченням чого була регулярність значних варіацій показників індексу на індивідуальному рівні порівняно із загальним у суспільстві в цілому.

За результатами теоретичного аналізу ми виділили показники соціального капіталу, з урахуванням яких і було розроблено програму дослідження ролі соціальної взаємодії у структуруванні політичної картини світу. За основні показники було визначено: уявлення молоді про міжособистісну довіру і довіру до соціальних та політичних інститутів, ідентичність та ідентифікацію, взаємність зобов'язань та очікувань, визнання “правил гри”, прийняття та забезпечення легітимності суспільних норм і санкцій, залученість до мережі соціальних контактів та соціальної підтримки, громадянську взаємодію та відповідальність (у сфері політичних інтересів, у вирішенні проблем громади будь-якого рівня), громадянську залученість – формальну (участь у громадських, релігійних, професійних організаціях тощо) і неформальну (волонтерська, добродійна діяльність).

Емпіричне дослідження уявлень студентської молоді про соціальну взаємодію передбачалося здійснити у три етапи. *На першому етапі* проведено контент-аналіз дискурсів суб'єктів політичної соціалізації з метою виявлення смислових компонентів (тем і пропозицій) політичного дискурсу, в координатах яких формуються уявлення молоді про соціальну взаємодію. Метою *другого етапу* є визначення основних векторів семантичного простору, що структурують уявлення молоді про різні аспекти соціальної взаємодії. Основний метод дослідження на цьому етапі – психосемантичне опитування, бланк якого розроблено на основі пропозицій суб'єктів взаємодії, визначених на першому етапі. *На третьому етапі* за допомогою методики незакінчених речень проводиться поглиблена розвідка, спрямована на виявлення базових смислів, пов'язаних із соціальною взаємодією, ставлень до структурних елементів соціального капіталу та умов його існування. Нижче розглянемо результати дослідження та представимо деякі попередні висновки апробації запропонованого інструментарію.

За результатами контент-аналізу основними темами дискурсу суб'єктів політичної соціалізації щодо соціальної взаємодії було визначено: *довіру міжособистісну та інституціональну; правила гри, норми і санкцій; громадянську залученість*. У межах кожної із зазначених тем було сформульовано низку пропозицій, що віддзеркалюють основні смислові вектори політичного дискурсу. Далі пропозиції було використано у побудові бланка-опитувальника для проведення другого, психосемантичного, етапу дослідження, в апробації якого брали участь 220 респондентів – студентів-економістів, істориків та юристів київських вишів. Дані, отримані в ході опитування, було опрацьовано за допомогою методів математичної статистики. Основні складові семантичного простору уявлень респондентів про соціальну взаємодію визначалися за результатами факторного аналізу даних на основі шестифакторної моделі. У побудові

факторної моделі до уваги бралися лише значущі фактори. Рівень значущості факторів визначався за допомогою критерію Хамфрі.

Першим, найбільш інформативним, фактором виявився фактор *громадянської суб'єктності* (внесок у сумарну дисперсію 20,32 %), який об'єднав такі судження, як, наприклад, “відмовляючись від участі в політичному житті, громадяни передають іншим право вирішувати їхню долю” (0,682); “громадянин, який дотримується суспільних норм та правил, має право зробити зауваження тим, хто їх порушує” (0,601); “серед громадських організацій та волонтерських груп є ті, чий цілі та інтереси я поділяю” (0,537).

Другий фактор дістав назву *“соціальна ідентифікація”* (16,53 % внеску в сумарну дисперсію) і містить такі судження: “людина, яка ідентифікує себе з будь-якою групою, втрачає самостійність та індивідуальність і діє як усі” (0,637); “ми живемо в той час, коли нікому, окрім своєї сім'ї, не варто довіряти” (0,617); “оточуючі не мають права здійснювати моральний тиск на людину, щоб змусити її підкоритися встановленим суспільством “правилам гри”” (0,515) та ін.

Третім виявився фактор *взаємності* (12,68 % внеску в сумарну дисперсію). До його складу серед інших увійшли такі судження: “я не можу поступитися своїми інтересами заради інтересів інших, бо не впевнений, що можу розраховувати на взаємність” (0,524); “я маю свої власні уявлення про норми суспільного життя і не хочу, щоб мені їх нав'язували інші” (0,493); “якщо людям платять низьку зарплатню, цілком виправдано те, що вони намагаються скористатися службовим становищем, аби прогнати свою сім'ю” (0,422).

Четвертий фактор має назву *“громадянська участь і влада”* (внесок у сумарну дисперсію 9,88 %) і містить такі судження, як, наприклад, “члени громадських організацій – це люди, які вболівають за добробут суспільства і готові поступитися власними інтересами заради спільної справи” (0,693); “брати участь у заходах на благо суспільства та своєї громади є обов'язком кожного громадянина” (0,625); “більшість громадян розраховують на підтримку влади у вирішенні своїх проблем” (0,479).

У п'ятому факторі об'єднані судження під назвою *“настановленість на довіру”* із 4,56 % внеску в сумарну дисперсію. Серед них такі: “лише неосвічені та залякані люди можуть виявляти лояльність і довіру до влади та її установ” (0,573); “українці не вірять у власну спроможність запровадити цивілізовані норми життя і сподіваються, що ЄС змусить нашу владу це зробити” (0,512); “серед моїх знайомих завжди є люди, на яких я можу розраховувати в разі потреби” (0,490) тощо.

Останнім, шостим, фактором є фактор *відповідності соціальним очікуванням* (внесок у сумарну дисперсію 4,19 %). Він містить такі судження: “я б охоче придбав за розумну плату якесь посвідчення, аби отримати додаткові пільги” (0,531); “я вважаю, що зусилля кожного громадянина, спрямовані на самовдосконалення, важливіші для зміцнення

нації та суспільства, ніж участь у політичній та громадській діяльності” (0,493); “я завжди сплячу за проїзд у громадському транспорті незалежно від того, чи існує контроль, чи ні” (0,458) та ін.

Зважаючи на виявлені фактори і послідовність їх розташування відповідно до питомої ваги кожного з них можна зробити висновок про те, що уявлення респондентів про соціальну взаємодію детерміновані смислами громадянської відповідальності та активності, що можна розглядати як свідчення розуміння представниками студентської молоді необхідності їх активного громадянського залучення.

Важливе місце в семантиці репрезентацій мають значення, які стосуються правил і чинників міжособистісної та інтрагрупової взаємодії, на що вказують другий і третій за вагою фактори – соціальна ідентифікація та взаємність. Аналіз одномірного розподілу даних за судженнями, які увійшли до складу цих факторів, свідчить про доволі звужений радіус довіри, що демонструють респонденти, обмежуючи його своєю сім’єю та найближчим оточенням. Проблемним видається й сприйняття учасниками опитування нормативної поведінки та соціальних санкцій як засобу її регулювання. До фактору взаємності увійшли також судження, які стосуються взаємодії громадян з владою, що акцентує значення взаємності як чинника інституційної довіри.

Про смисли, пов’язані із взаємодією громадян з владою, у репрезентаціях студентів та характер такої взаємодії говорять фактори “громадянська участь і влада” та “настановленість на довіру”, що є наступними в ієрархії складових побудованої факторної моделі. Аналіз одномірного розподілу даних за судженнями четвертого фактору свідчить про те, що респонденти протиставляють громадянську активність владі і розглядають її скоріше в контексті конфлікту, аніж співпраці громадян із державою. Разом з тим п’ятий фактор вказує на розуміння респондентами необхідності довіри до влади та виявлення лояльності до неї як чинника стабільності і добробуту громадян. Однак попри таке свідчення важливості єдності громадян і влади респонденти не вважають власну державу такою, на яку вони можуть розраховувати. А от на своїх знайомих більшість респондентів можуть покластися.

Останнім компонентом семантичної моделі уявлень студентської молоді є значення відповідності соціальним очікуванням, представлене шостим, найменш навантаженим, фактором. Наявність у репрезентаціях респондентів цього смислу дає підстави вважати, що, незважаючи на слабкість позицій нормативної поведінки та соціальних санкцій у семантиці уявлень студентської молоді, соціальні стандарти залишаються для учасників дослідження важливим чинником регулювання та коригування їхньої поведінки.

Висновки. Представлена модель емпіричного дослідження уявлень студентської молоді про соціальну взаємодію ґрунтується на розумінні соціальної взаємодії як чинника структурування політичної картини світу

людини, інструменту вироблення та узгодження норм і стандартів її політичної поведінки, розуміння соціально-політичних явищ та процесів, а також формування її політичного простору в цілому. Концептуальною основою побудови моделі дослідження є теорія соціального капіталу як ресурсу активізації громадянської участі. Попередній аналіз результатів апробації психосемантичного етапу дослідження дав змогу визначити громадянську суб'єктність як базовий смисл семантичної структури уявлень учасників дослідження. Отримані результати дозволяють також констатувати певну суперечливість уявлень респондентів, що виявляється у вагомій представленості значень, пов'язаних із громадянською активністю і залученістю, на тлі нечіткої репрезентації та звуження смислів, що стосуються соціальної довіри і соціальної категоризації.

Література

1. *Жадан І. В.* Соціальне навчання: механізми та ресурси політичної соціалізації / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 29 (32). – С. 251–258.
2. *Пушкарева Г. В.* Политическое пространство: проблемы теоретической концептуализации / Г. В. Пушкарева // ПОЛИС. – 2012. – № 2. – С. 167–176.
3. *Позняк С. І.* Концептуальні основи дослідження соціального капіталу як чинника громадянського залучення / С. І. Позняк // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 13. – С. 75–84.
4. *Клочко В. Е.* Коммуникативная среда как фактор становления ментального пространства человека / В. Е. Клочко // Менталитет и коммуникативная среда в транзитивном обществе / под ред. В. И. Кабрина, О. И. Муравьевой. – Томск : Томский гос. ун-т, 2004. – С. 30–44.
5. *Coleman J. S.* Foundations of social theory / James S. Coleman. – Cambridge, AM : Harvard University Press, 1990. – 1024 p.
6. *Nahapiet J.* Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage / Janine Nahapiet, Sumantra Ghoshal // The Academy of Management Review. – 1998. – № 23 (2) – P. 242–266.
7. *Burt R. S.* Structural holes: The social structure of competition / Ronald S. Burt. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1995. – 324 p.
8. *Putnam R.* Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy / Robert Putnam. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1994. – 258 p.
9. *Fukuyama F.* Trust: The Social Virtues and the creation of Prosperity / Francis Fukuyama. – New York : Free Press, 1996. – 480 p.
10. *Keefer P.* Social capital, social norms and the New Institutional Economics / Philip Keefer and Stephen Knack // Handbook of New Institutional Economics. – Springer US, 2005. – P. 700–725.
11. *Knack S.* Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation / Stephen Knack and Philip Keefer // The Quarterly Journal of Economics. – 1997. – Vol. 112, № 4. – P. 1251–1288.

Позняк С. И. Представления о социальном взаимодействии в политической картине мира студенческой молодежи

Очерчены базовые теоретические положения трактования социального взаимодействия как фактора структурирования политической картины мира и представлена модель эмпирического исследования представлений студенческой молодежи о социальном взаимодействии. Проведен предварительный анализ результатов апробации модели, засвидетельствовавший детерминированность представлений респондентов смыслами гражданской субъектности, активности и вовлеченности и нечеткой, суженной репрезентацией смыслов, связанных с социальным доверием.

Ключевые слова: социальное взаимодействие, репрезентации, дискурс, социальный капитал, доверие, социальные нормы, гражданская вовлеченность.

Poznyak S. I. Representations of social interaction in the political world outlook of university students

The article presents an outline of the theoretical background for interpretation of social interaction as a factor of political world outlook structuring and contains a model of empirical studying university student representations of social interaction. Preliminary analysis of the model piloting results provides evidence that the respondents' representations are determined by the meanings of citizenship subjectivity, participation and engagement alongside with diluted and narrowed representation of the meanings connected with social trust.

Key words: social interaction, representations, discourse, social capital, trust, reciprocity, social norms, civic engagement.

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ВЛАДНО-ПІДВЛАДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ КАРТИНІ
СВІТУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

І. В. Остапенко, м. Київ

Статтю присвячено розробленню концептуальних основ дослідження владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді. Уточнюються поняття “образ світу” та “політична картина світу”, аналізуються основні підходи до розуміння специфіки владно-підвладної взаємодії. За результатами теоретичного аналізу визначено, що формування та утворення політичної картини світу особистості відбувається шляхом взаємодії дискурсів агентів політичної соціалізації. Виявлено базові конструкти, що описують владно-підвладної взаємодії в уявленнях студентської молоді.

Ключові слова: образ світу, політична картина світу, владно-підвладна взаємодія, базові конструкти.

Проблема. В умовах суспільних трансформацій, які відбуваються в Україні, особливого значення набувають питання виховання демократичних цінностей. Для цього необхідно мати більш чітке уявлення про спе-

цифіку процесу політичної соціалізації молоді, формування уявлень про прийнятні для неї способи поведінки та взаємодії, визначення її ставлення до влади та політичної системи. Реалізація цього важливого соціального завдання передбачає всебічне вивчення ролі та місця владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу молоді. У сучасній психології наукових праць такої спрямованості замало, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета статті: теоретико-методологічне обґрунтування дослідження владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді.

Розроблення концептуальних основ дослідження владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу неможливе без аналізу та уточнення ключових понять. Серед них слід виокремити насамперед такі, як “образ світу”, “картина світу”, “політична картина світу”. Вивчення та інтерпретація кожного із цих понять має у вітчизняній і зарубіжній психології свою історію та традиції. Так, зокрема, поняття “картина світу” та “образ світу” в сучасній психології розглядаються як змістовно близькі. Така традиція була започаткована в працях О. М. Леонтьєва і знайшла своє продовження в дослідженнях О. Ю. Артем’євої, Ф. Ю. Василюка, О. В. Нарішкіна, В. В. Петухова, С. Д. Смирнова, О. Є. Сапогової.

У концепції О. М. Леонтьєва поняття “образ світу” визначається як інтегральне смислове утворення, що репрезентує уявлення людини про навколишній світ, про себе та своє місце у світі [1]. При цьому поняття “образ світу” і “картина світу” використовуються як синонімічні та фактично тотожні за змістом. На думку дослідника, ці конструкти виступають опосередковувальною ланкою, яка забезпечує взаємодію людини з реальністю та визначає логіку її поведінки в суспільстві [там само].

Отже, *“образ світу” – це система уявлень, що створюється людиною та відображає її прагнення побудувати свій власний світ, визначає спосіб адаптації до соціальних умов та спрямовує пізнання навколишньої дійсності.*

Розвиваючи ідеї О. М. Леонтьєва, інший відомий психолог Ф. Ю. Василюк, коли розглядає поняття “образ світу”, зосереджує свою увагу на його афективних компонентах. На думку дослідника, емоційно-ціннісна складова “образу світу” визначає характер сприйняття суб’єктом навколишнього світу, з яким він вступає у взаємодію. Самовизначення суб’єкта в життєвих обставинах та інтерпретація ним власних переживань залежать від сформованого афективного ставлення до світу [2].

Звертаючись до поняття “образ світу”, О. В. Нарішкін розглядає його як складноорганізовану динамічну систему особистісних конструктів, якій властива певна ієрархічна впорядкованість [3]. Щоправда, за ступенем динамічності змін “образ світу” як інтегральне смислове утворення, на думку дослідника, поступається “картині світу”.

На цю особливість звертає увагу і В. В. Петухов, який вважає, що “образ світу” – це система сталих, “ядерних структур”, що закріплює досвід взаємодії суб’єкта з навколишньою дійсністю [4]. Для нього це також більш статична особистісна система, яка утворює центральну смислову зону більш динамічної особистісної системи – “картини світу”.

На співвідношенні понять “образ світу” і “картина світу” зосереджує увагу у своїх працях С. Д. Смирнов. Він розглядає “образ світу” як системовірний компонент “картини світу” [5]. Для нього “картина світу” скеровується “образом світу” і при цьому є більш динамічним особистісним утворенням.

Зазначені особливості знайшли своє відображення і в тривірневій моделі взаємодії особистості з реальністю. Згідно із запропонованою О. Ю. Артем’євою моделлю в структурі суб’єктивного досвіду можна виокремити такі виміри: 1) “перцептивний досвід” (поверхневий пласт); 2) “картину світу” (семантичний пласт); 3) “образ світу” (інтегральне ядрене утворення) [6].

Аналіз розглянутих підходів дає змогу визначити “образ світу” в термінах сучасної психосемантики як *систему ядерних особистісних конструктів, які мають визначальний вплив на формування “картини світу” – периферійної системи конструктів.*

О. Є. Сапогова пропонує розглядати “картину світу” як семіосферу, тобто “індивідуально вибудовуваний і суб’єктивно значущий гіпертекст” [7, с. 165]. На думку дослідниці, “картина світу” – це “суб’єктивна гіпертекстова система (гіпертекстовий простір), яка здатна “структурувати” і зберігати інформацію індивідуального досвіду у вигляді полімодальних патернів (текстів різного рівня – від іконічних до вербальних), що дає змогу встановлювати довільні зв’язки між будь-якими “інформаційними одиницями” й актуалізувати їх у процесі ... активності суб’єкта” [7, с. 166]. О. Є. Сапогова вважає, що культура через мову, міфи, схваловані моделі поведінки тощо визначає бачення суб’єктом реальності: 1) на рівні макрофреймів (вплив культури і цивілізації в цілому); 2) на рівні мікрофреймів (вплив первинної сімейної соціалізації); 3) на рівні онтофреймів (власний вплив на своє життя, рівень свободи і творчості). Тому дослідниця пропонує тривірневу семіотичну модель “картини світу”, додатково зазначаючи, що можливості продукувати онтофрейми зростають із підвищенням активності індивіда і посиленням прагнення побудувати індивідуальний гіпертекст [там само, с. 168].

З огляду на вищезазначене “політичну картину світу” слід розглядати як невід’ємну частину загальної “картини світу”, що формується в процесі соціалізації особистості, під час вибору пріоритетних для себе цілей та цінностей, формування уявлень про прийнятні способи поведінки та взаємодії, доцільність тих чи тих практик у ситуаціях повсякденного життя, визначення свого ставлення до влади та політичної системи [8; 9]. Так, І. В. Жадан убачає в “політичній картині світу” інтегральну типологічну характеристику політичної культури особистості (групи, нації тощо)

[8]. При цьому, на думку дослідниці, у процесі формування “політичної картини світу” суб’єкта політична культура виконує низку функцій, найбільш значущими з яких для нашого дослідження є: 1) соціалізувальна – визначення базових умінь, характеристик і рис особистості, необхідних для реалізації її інтересів, громадянських прав та функцій у політичній взаємодії; 2) ідентифікаційна – забезпечення умов для реалізації потреби індивіда в груповій належності, прийнятті й захисті політичних ідеалів своєї групи; 3) адаптаційна – вироблення механізмів пристосування до мінливої політичної реальності; 4) регуляторна – вибір моделі соціалізації, визначення процесуальних аспектів взаємодії на основі прийнятих у межах політичної культури норм і правил; 5) комунікаційна – забезпечення взаємодії суб’єктів соціалізації на основі загальноприйнятих уявлень, символів, стереотипів; 6) ціннісно-смыслова – детермінація політичної взаємодії і окреслення простору конструювання політичної картини світу ідеалами та цінностями політичної культури [там само].

На думку О. М. Скар, “політична картина світу” – це також мережа смислових координат, через які особистість сприймає царину політики, визначає ставлення до власних політичних прав і свобод, громадянського обов’язку, до форм і способів взаємодії з органами влади [9]. Дослідниця виокремлює такі функції “політичної картини світу” суб’єкта, як 1) репрезентативна (уявлення про політичну систему, владу і свою роль у політичному житті країни); 2) інтерпретативна (витлумачення та переживання суб’єктом обставин суспільно-політичної реальності, а також власного місця й ролі в цих обставинах); 3) впорядковувальна (структурування, організація та гармонізація системи політичних уявлень і ставлень особистості); 4) орієнтувальна (життєреалізування в просторі суспільно-політичних стосунків); 5) регулятивна (раціональна поведінка людини в ситуаціях соціальної та політичної взаємодії); 6) інтегративна (інтеграція людей у межах суспільства та формування політичної ідентичності суб’єктів взаємодії) [там само]. Отже, політична картина світу – одна із частин загальної картини світу, що формується в процесі політичної соціалізації і є динамічною системою уявлень про політичну систему, владу, механізми функціонування політики, моделі політичної поведінки. Формування та утворення картини соціального світу особистості, у тому числі й картини політичного світу як її частини, відображає, на думку О. М. Скар, взаємодію дискурсів різних агентів політичної соціалізації. Структурування “політичної картини світу” відбувається у процесі дискурсивної взаємодії, яку можна розглядати як семантичну мережу складної топології, що дає змогу організовувати інформацію на різних рівнях узагальнення (ознаки гіпертексту). Віднесення дискурсивної взаємодії до гіпертексту уможливило також її відповідність вимогам нелінійності й одночасної множинності та єдності текстів [7; 8].

В. О. Васютинський зазначає, що дискурс слід розуміти у двох значеннях: “...як існування, перебування “в”, взаємодія” і “як розуміння, тлумачення, інтерпретація”, і обидва ці аспекти “поєднуються в інтенційній

активності суб'єкта, спрямованій водночас на середовище і на самого себе" [10, с. 90]. Таким чином, дискурс, слідом за В. О. Васютинським та І. В. Жадан, можна розглядати: як принциповий спосіб інтерпретації суб'єктом свого перебування, існування у світі; як потенційну суб'єктну передумову здатності інтерпретувати [8; 10]. У процесі взаємодії кожен із суб'єктів соціалізації представляє і водночас "коригує власну інтерпретацію смислів і значень спільного дискурсу з огляду на контекст загальної і спільної ситуації взаємодії, зміст якої вельми по-різному і завжди неповно розкривається перед кожним із її учасників, ... при цьому ... взаємодія ... також підлягає інтерпретації" [10, с. 89].

У контексті завдань нашого дослідження, імовірно, можна говорити про те, що в молодіжному дискурсі існування, перебування "в" відображаються в уявленнях студентства про специфіку напруження "владно-підвладних узалежнень між суб'єктом і світом" [там само, с. 92]. З одного боку, це уявлення про власну роль і місце в політичному житті, здатність впливати на його перебіг, а з другого – очікування щодо характеру, інтенсивності, способів взаємодії із владою та бачення джерел політичних змін.

Дискурс розуміння, тлумачення, інтерпретації визначає насамперед ціннісну складову політичної картини світу і представлений багаторівневою системою значень та сенсів, вибудованих на когнітивних та емоційних, усвідомлюваних і несвідомих конструктах. Аналіз дискурсу інтерсуб'єктної взаємодії акторів соціалізаційного процесу дає уявлення передусім про моделі та напрями процесу соціалізації, політичні символи й ідеали, цілі і засоби, які обирають суб'єкти політичної взаємодії для їх досягнення, а отже, дає змогу скласти прогноз та визначити ресурси коригування політичної картини світу молоді [8; 10].

В усіх випадках актори політичної взаємодії виступають "продуктами дискурсу і його творцями в специфічних контекстах взаємодії" [11, с. 27]. На думку І. В. Жадан, такий підхід дає змогу розглядати суб'єкта політичної соціалізації водночас і як носія, і як джерело змін соціалізаційного дискурсу, завдяки чому можна не лише дослідити наявний дискурс з огляду на цінності, цілі, мотивації, моделі поведінки суб'єктів взаємодії, а й визначити особливості впливу взаємодії останніх на процес структурування політичної картини світу студентської молоді [8].

Постає питання про специфіку та межі саме тієї взаємодії, що знаходить своє відображення у політичній картині світу та одночасно формує її. На думку В. О. Васютинського, політична влада є лише однією з форм владно-підвладних стосунків у суспільстві; коли зачіпаються інтереси значної частини суспільства, думки громадян значуще протиставляються, виникають більш чи менш істотні незгоди між окремими соціальними групами. Дискурс взаємодії первинний щодо дискурсу влади, а дискурс влади іманентний дискурсові взаємодії. Взаємодія має символічний характер і зумовлює інтерпретативну природу влади. Дискурс інтерсуб'єктної взаємодії, що засвоюється, переймається суб'єктом, здобуває над ним

свою владу і, репрезентуючи для нього світ, робить його індивідуальну інтерпретацію цього світу підвладною [10].

За результатами теоретичного аналізу [там само] і попереднього емпіричного дослідження з використанням методу асоціативного експерименту ми визначили базові конструкти, що описують владно-підвладну взаємодію в уявленнях студентської молоді: 1) домінування-підкорення; 2) любов-ненависть; 3) близькість-віддаленість; 4) примус-вплив; 5) захищеність-незахищеність; 6) активність-пасивність; 7) незалежність-залежність; 8) організованість-хаос (безлад); 9) довіра-недовіра.

На наш погляд, зазначені конструкти виступають ядерними особистісними утвореннями, що визначають специфіку уявлень студентської молоді про сутність владно-підвладної взаємодії. При цьому ми вважаємо, що виокремлені конструкти є невід'ємною частиною образу світу, загальної картини світу та політичної картини світу студентства.

Висновки:

1. Політична картина світу – одна з частин загальної картини світу, що формується у процесі політичної соціалізації і є динамічною системою уявлень про політичну систему, владу, механізми функціонування політики, моделі політичної поведінки.

2. Формування та утворення політичної картини світу особистості відбувається через взаємодію дискурсів агентів політичної соціалізації.

3. Базові конструкти, що описують владно-підвладну взаємодію в уявленнях студентської молоді, такі: 1) домінування-підкорення; 2) любов-ненависть; 3) близькість-віддаленість; 4) примус-вплив; 5) захищеність-незахищеність; 6) активність-пасивність; 7) незалежність-залежність; 8) організованість-хаос (безлад); 9) довіра-недовіра.

Перспективи подальших досліджень полягають у виявленні (в межах емпіричного дослідження) специфіки прояву базових конструктів владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді в площинах раціонального, емоційного та життєвого досвіду, творчої пізнавальної активності.

Література

1. *Леонтьев А. Н.* Избранные психологические произведения : в 2-х т. / А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – Т. II.– 320 с.
2. *Василюк Ф. Е.* Структура образа / Ф. Е. Василюк // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 5–19.
3. *Нарышкин А. В.* Стрoение образа мира человека и отношение понятий “знак” – “символ” и “значение” – “смысл” / А. В. Нарышкин // Вопросы психологии. – 2005. – № 1. – С. 88 – 99.
4. *Петухов В. В.* Образ мира и психологическое изучение мышления / В. В. Петухов // Вестник Московского Университета. Серия 14. Психология. – 1984. – № 4. – С. 13–20.
5. *Смирнов С. Д.* Психология образа: проблемы активности психического отражения / С. Д. Смирнов. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 232 с.

6. *Артемьева Е. Ю.* Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева. – М. : Смысл, 1999. – 350 с.
7. *Сапогова Е. Е.* Psychocadabra: субъективная “картина мира” как гипертекст / Е. Е. Сапогова // Известия ТулГУ. Серия “Психология”. – Тула, 2004. – Вып. 4. – С. 163–179.
8. *Жадан І. В.* Методологічні засади дослідження взаємодії суб’єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді / І. В. Жадан // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 12. – С. 35–42.
9. *Скнар О. М.* Політична картина світу молоді: визначення, складові, функції / О. М. Скнар // Психологія і суспільство. – 2012. – №3. – С. 101–107.
10. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Київ. славіст. ун-т, 2005. – 492 с.
11. *Филлипс Л.* Дискурс-анализ. Теория и метод : пер. с англ. / Л. Филлипс, М. Йоргенсен. – 2-е изд., испр. – Х. : Гуманитар. центр, 2008. – 352 с.

Остапенко И. В. Концептуальные основы исследования властно-подвластного взаимодействия в политической картине мира студенческой молодежи

Статья посвящена разработке концептуальных основ исследования властно-подвластного взаимодействия в политической картине мира студенческой молодежи. Уточняются понятия “образ мира” и “политическая картина мира”, анализируются основные подходы к пониманию специфики властно-подвластного взаимодействия. По результатам теоретического анализа определено, что формирование и создание политической картины мира личности происходит путем взаимодействия дискурсов агентов политической социализации. Выявлены базовые конструкты, описывающие властно-подвластного взаимодействия в представлениях студенческой молодежи.

Ключевые слова: образ мира, политическая картина мира, властно-подвластное взаимодействие, базовые конструкты.

Ostapenko I. V. Conceptual foundations of studying power-dependent interaction in the political world outlook of university students

The article is devoted to developing the conceptual basis for studying of power-dependent interaction in the political world outlook of university students. The concepts of image of the world and political world outlook are specified and main approaches to understanding the specifics of power-dependent interaction are analyzed. According to the results of the theoretical analysis it is determined that the political world outlook of an individual is formed and created through interaction of discourses of the political socialization agents. Basic constructs describing power-dependent interaction in the university students' representations are identified.

Key words: image of the world, political world outlook, power-dependent interaction, basic constructs.

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ ТА ВИБОРЧІ КАМПАНІЇ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ І ПСИХОТЕХНОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ

СУБ'ЄКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ ОСОБОЮ РІШЕННЯ ЩОДО ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

О. В. Полуїн, м. Київ

З'ясовано властивості рішень, які приймаються індивідом щодо політичної участі. За основні суб'єктивні властивості рішення взято раціональність, інтернальність-екстернальність та стабільність. Визначено розбіжності у властивостях рішення залежно від спрямованості випробуваного на активну політичну участь або ж на її уникнення. Показано, як змінюються суб'єктивні властивості прийнятих рішень, зокрема їхня раціональність, стабільність та інтернальність-екстернальність, залежно від рівня ризикованості пропозицій щодо політичної участі. На основі результатів дослідження зроблено висновок, що рішення, які вирізняються високою раціональністю, характеризуються також більш високою суб'єктивною стабільністю. Як один з підходів до розроблення способів впливу на прийняття рішення щодо політичної участі пропонується зміна його властивостей, насамперед його суб'єктивної раціональності.

Ключові слова: політична участь, рішення, властивості рішення, стабільність рішення.

Проблема. Реалії політичного життя як широких верств населення, так і політичних партій та інституцій незаперечно свідчать про актуальність вивчення політичної участі в психологічному аспекті. Громадяни України, особливо старшого покоління, ще несуть у собі спадок пострадянського патерналізму щодо прояву політичної участі [1]. Молоді ж доводиться формувати нові зразки ініціативного проявлення політичної участі і тим самим долати подекуди ірраціональну віру старшого покоління у всесіяння вождів і незначущість власної політичної участі. Тому прояви політичної участі молоддю привертають до себе все більшу увагу політологів, соціологів і психологів.

Мета дослідження: з'ясувати особливості суб'єктивного сприймання студентами властивостей власного рішення в ситуаціях, релевантних щодо проявлення політичної участі. Разом з тим одним із завдань дослідження є відтворення попередньо виявленого зв'язку між суб'єктивною раціональністю і стабільністю рішення щодо політичної

участі. Саме тому властивості рішення щодо політичної участі визначено за предмет дослідження. Об'єктом дослідження стала політична участь.

За визначенням М. М. Слюсаревського, під політичною участю в широкому значенні слід розуміти будь-які дії, за допомогою яких члени політичної системи намагаються вплинути на результати її діяльності [2]. У вузькому ж значенні поняття політичної участі передбачає самодіяльність, самоорганізацію і самоврядування громадян. І саме в такому розумінні, на думку фахівців, політична участь має стати об'єктом спеціальних досліджень. Зазначимо, що політична участь починається з опрацювання когнітивною системою людини інформації, релевантної щодо політичного життя. Відтак результат опрацювання інформації може ставати підґрунтям для вчинків, спрямованих на втілення політичної участі. Особливості опрацювання інформації когнітивною системою опосередковують сприймання індивідом політичних подій, впливають на їх оцінювання і забезпечують поведінкові реакції (обговорення, дискутування, агітацію, участь в акціях протесту тощо). Таке опрацювання інформації передуює прояву політичної участі, є її первинним пластом, який часто не береться до уваги через свій латентний перебіг та інколи істотне передування в часі безпосередньому прояву політичної участі.

З огляду на те, що акт політичної участі опосередковується прийняттям відповідного рішення, наголосимо на необхідності дослідження властивостей такого рішення. Рішення як підґрунтя дії цікаве тим, що воно відкриває можливості для впливу на реалізацію політичної участі особи. Такий вплив може бути здійснений через зміну суб'єктивного бачення прийнятого рішення, через формування сумнівів у прийнятому рішенні та через зміну форми реалізації політичної участі. Розуміння властивостей прийнятого рішення відкриває можливості для створення системи впливів на політичну участь. При цьому йдеться не тільки про формування чутливості до певних тем, наприклад збільшення чутливості у населення до економічних проблем, а й про підвищення чи зменшення загального рівня політичної активності. Прийняття рішення відбиває, безумовно, лише один із чинників, що формують політичну участь, але цей чинник має істотне значення, оскільки в ньому кристалізовані і сприйняття наявної ситуації, і бачення наявних можливостей, й очікування результатів від можливих кроків з реалізації політичної участі. Прийняття рішення може мати різний перебіг залежно від рівня освіти особи, її соціальної належності, поінформованості і, звичайно, від обставин. Така варіативність процесу прийняття рішення підкреслює його багатоаспектність як складової політичної участі.

“Кольорові” революції на пострадянському просторі; “арабська весна” 2011 року, яка охопила країни Північної Африки та Близького Сходу; хвилі протестних настроїв, що періодично виникають у Білорусі та в Росії, а також протестні виступи на хвилі економічної кризи, в яких бере

участь населення Греції та Іспанії; демонстрації проти діяльності уряду в Туреччині (2013 р.) та масштабні демонстрації в Бразилії (2013 р.) – усі ці події підкреслюють важливість дослідження політичної активності населення та прогнозування його готовності до активної боротьби за зміну умов життя. Одним з підходів до прогнозування політичної активності населення є вимірювання соціальної напруженості, запропоноване М. М. Слюсаревським [3; 4]. У більшості соціологічних досліджень респондентам ставиться пряме запитання про готовність взяти участь у протестних виступах [2; 5]. На жаль, засоби мас-медіа результати таких опитувань дуже часто квапливо ретранслюють у вигляді промовистих заголовків на кшталт: “14% українців готові взяти участь в акціях протесту” та подібними. Як показали українські реалії, попри високий відсоток задекларованої в опитуваннях готовності до участі в акціях протесту насправді значно менша кількість людей бере участь у реальних акціях. Таку розбіжність можна пояснити впливом відразу кількох чинників: (1) розбіжністю між декларованою і реальною готовністю, (2) зменшенням готовності до акції по мірі наближення дати її проведення, (3) зміною суб’єктивної оцінки ризиків від активної участі в акції протесту, (4) зміною суб’єктивного балансу надбавь-втрат від участі в акції по мірі наближення моменту проведення акції; (5) схильністю давати позитивні або соціально бажані відповіді на поставлене запитання та деякими іншими. Але в будь-якому разі прояву політичної участі передують прийняття відповідного рішення окремим індивідом. Суб’єктивні особливості прийняття такого рішення впливають на імовірність його втілення в реальні дії. У разі прийняття рішення про участь у протестних акціях особливого значення набуває його стабільність. Якщо суб’єкт легко змінює задеклароване рішення щодо участі в акції протесту, то слід припустити, що ми маємо справу із суб’єктивно нестабільним рішенням.

Розгляньмо більш детально **прийняття рішення**. Під рішенням будемо розуміти вибір певної альтернативи a_i з непорожньої множини альтернатив $A_i \neq \emptyset, i \in I$ із застосуванням множини критеріїв C ; тоді рішення можна подати як функцію $d=f(A_i, C)$ [6]. Зрозуміло, що перелік можливих критеріїв, задіяних у прийнятті рішення, може істотно варіювати залежно від мети, яку ставить перед собою суб’єкт, його освіти і політичних уподобань та від імовірності настання бажаних і небажаних наслідків рішення. Тож, як і в попередніх наших дослідженнях [6; 7], припустимо, що множина критеріїв може вирізнятися трьома вимірами: інтернальністю-екстернальністю, інтуїтивністю-раціональністю та стабільністю. Відповідно до цього і прийняте рішення буде характеризуватися суб’єктивними раціональністю, інтернальністю-екстернальністю, а також

стабільністю¹. Припустимо, що сприймання суб'єктом властивостей свого рішення відкриває шлях до розуміння меж дискусійності такого рішення та формування підходів щодо впливу на нього. Отже, зосередьмо увагу передусім на суб'єктивно сприйнятих властивостях рішення.

Як і в згаданому попередньому дослідженні, для вивчення суб'єктивних властивостей рішення щодо політичної участі комбіновано застосовуватимуться диференційна шкала для визначення властивостей рішення та проблемні ситуації, а саме питання з опитувальника рівня політичної участі [6] та шість проблемних ситуацій, у яких розкривається сутність протестної політичної активності. Опитувальник рівня політичної участі (ОРПУ) має три субшкали: поведінкову, когнітивну та вербально-комунікативну. Поведінкова (питання 3, 4, 5) відображає певні акти поведінки щодо реалізації політичної участі. Когнітивна складова описує поінформованість суб'єкта щодо політичного життя, наявність інтересу до такої інформації та спрямованість на певну пізнавальну діяльність (питання 7, 8, 9). Вербально-комунікативна субшкала (питання 1, 2, 6) описує схильність особи вступати в акти комунікації з метою реалізації політичної участі. Кожна із субшкал представлена мінімальною кількістю запитань – трьома, що під час масового опитування є чинником економічності, хоч така лаконічність певною мірою зменшує точність визначення рівня політичної участі конкретної особи.

У цьому дослідженні відповідно до результатів попереднього дослідження [там само] першою прийемо *гіпотезу* (1) про наявність зв'язку між раціональністю і стабільністю. Фактично йдеться про відтворення раніше описаного взаємозв'язку між суб'єктивною стабільністю і раціональністю рішення. Такий зв'язок передбачає, що зростання раціональності позитивно корелює із збільшенням стабільності рішення. Не слід забувати про те, що поведінкові акти є більш доступними для рефлексії, тоді як власні дії щодо аналізу інформації (когнітивна складова) та певні акти комунікації менш доступні для рефлексивного відображення. Тому можна припустити (*гіпотеза* 2), що оцінка суб'єктивної раціональності означених трьох складових політичної участі істотно різнитиметься. Власне, суб'єктивна раціональність рішень, які відображають поведінкову складову політичної участі, має бути більш високою, якщо її порівнювати із суб'єктивною раціональністю рішень, у яких проявляються когнітивна і вербально-комунікативна складові політичної участі.

Ступінь проявлення протестної політичної активності тісно пов'язаний із небезпекою для учасників протестних акцій. Знання щодо цього факту випробувані набувають як із мас-медіа, так і в близькому

¹ Надалі поняття “раціональність”, “екстернальність” та “стабільність” використовуватимемо як результати вимірювання суб'єктивних властивостей рішення за шкалами інтуїтивності-раціональності, інтернальності-екстернальності та стабільності.

оточенні. Про це свідчить життєвий досвід та кількість арештів за політичну діяльність на теренах СРСР, у пострадянській період та в інших авторитарних і схильних до авторитаризму державах. Це можуть бути як побиття учасників акції протесту представниками кримінальних осередків за попередньою згодою з представниками влади, так і потрапляння під репресивні дії з боку державних органів (поліції, служби державної безпеки, податкової тощо). При цьому чим більш вираженою є форма протесту, тим більша імовірність потрапляння учасників під дію репресивного державного апарату. Отже, *гіпотеза* (3) полягає в тому, що суб'єктивна стабільність прийнятого рішення про активний прояв протестної активності має зменшуватися із зростанням інтенсивності протестних дій. Зрозуміло, що і кількість позитивних рішень зменшуватиметься із зростанням активності протесту.

Зростання активності в проявленні протесту супроводжується зростанням небезпеки для особи. У зв'язку із цим можна припустити, що суб'єктивна раціональність рішення про активну участь у протесті зменшуватиметься по мірі зростання активності протесту (*гіпотеза* 4). При цьому негативні рішення (відмова від активного прояву протесту) скоріше будуть описуватися незмінною суб'єктивною раціональністю, оскільки вони відображають поведінку уникнення небезпеки.

Як незалежні змінні взято ступінь політичної участі суб'єкта і рівень небезпеки від прояву протестної активності. Залежними змінними виступають (а) рішення щодо політичної участі та (б) суб'єктивні оцінки властивостей прийнятого рішення, а саме раціональність, інтернальність-екстернальність, стабільність, що вимірювалися за диференційною шкалою

Дослідження проводилося на вибірці студентів Національного авіаційного університету м. Києва у лютому-березні 2012 року¹. В опитуванні добровільно взяли участь 30 студентів, з них 28 – жіночої та 2 – чоловічої статі. Асиметрія в розподілі за статтю спричинена доступністю випробуваних. Вік випробуваних варіював від 19 до 28 років, середній вік становив 21,3 року. Як стимульний матеріал було використано проблемні ситуації щодо проявлення політичної участі в комбінації із шкалою для оцінювання властивостей рішення [6; 7]. Студенти приймали рішення спочатку щодо 9 питань ОРПУ, потім – щодо 6 ситуацій з елементами висловлення протестних настроїв та 1 ситуації – щодо проведення всенародного референдуму з питання вступу України в НАТО. Кожна з проблемних ситуацій та відповідна шкала для визначення властивостей рішення подавалися на окремому аркуші.

¹ За допомогу в збиранні даних автор висловлює щирю подяку М. Іванюк, випускниці Гуманітарного інституту НАУ.

Нижче наводимо останні 8 ситуацій з ОРПУ, щодо яких випробувані приймали рішення й оцінювали його властивості.

2. Уявіть собі, що Ви почули політичні новини про події в країні. Чи будете Ви обговорювати ці події в себе удома з родичами або із своїми товаришами? Підкресліть свій вибір з переліку запропонованих.

- а) так, буду обговорювати новини б) ні, не буду обговорювати новини

3. Чи могли б Ви вступити у громадську чи політичну організацію (партію)? Підкресліть свій вибір з переліку запропонованих.

- а) так, я міг би вступити б) ні, я не міг би вступити

4. Чи могли б Ви систематично виконувати певні доручення, пов'язані з діяльністю певної політичної сили? Підкресліть свій вибір з переліку запропонованих.

- а) так, я міг би це робити б) ні, я не робив би цього

5. Чи будете Ви активно і систематично брати участь у розробленні і реалізації політики певної політичної сили? Підкресліть свій вибір з переліку запропонованих.

- а) так, я долучився б до цього б) ні, я не долучився б до цього

6. Чи зможете Ви переконати своїм виступом аудиторію (групу людей) у правильності певних політичних поглядів і необхідності певних політичних дій?

- а) так, я зміг би це зробити б) ні, я не зміг би цього зробити

7. Перед Вами постав вибір: подивитися по телевізору програму про події політичного життя або переглянути якусь іншу програму. Як Ви вчините?

а) я дивитимуся програму про події політичного життя б) я дивитимусь іншу програму

8. Чи будете Ви докладати зусиль для пошуку інформації про політичні події?

- а) так б) ні

9. Чи будете Ви детально аналізувати програми та пропозиції політичних партій перед тим, як зробити щодо них свій вибір?

- а) так б) ні

Далі випробувані приймали рішення щодо поведінки в шести ситуаціях з елементами висловлення протестних настроїв. Сьомим було запитання про проведення всенародного референдуму щодо вступу України в НАТО. Зазначимо, що шість ситуацій щодо висловлення протестних настроїв по мірі зростання номера проблемної ситуації відображають також зростання імовірності можливих негативних наслідків від участі в акції протесту. Суб'єктивні властивості кожного з рішень оцінювалися також за диференційною шкалою. Диференційна шкала властивостей рішення

для поведінкової (питання 3, 4, 5), когнітивної (питання 7, 8, 9) та вербально-комунікативної (питання 1, 2, 6) складових політичної участі (табл. 1). Нагадаємо, що всі шкали мають відповідно мінімум і максимум, позначені як “-3” та “+3” бали. В аналізі даних полюси інтернальності та екстернальності позначаються відповідно як “-3” і “+3”. Величина “+3” бали відповідає максимальним значенням суб’єктивних раціональності та стабільності прийнятого рішення.

Таблиця 1

**Властивості рішень щодо прояву окремих складових
політичної участі**

Властивості рішення	Складові політичної участі		
	поведінкова	когнітивна	вербально-комунікативна
раціональність	1,028	0,308	0,594
інтернальність-екстернальність	-0,508	-0,692	-0,053
стабільність	1,281	1,394	1,1639

Відповідно до *іпозези 2* раціональність рішень, що відбивають поведінкову складову політичної участі, є найбільш високою порівняно із двома іншими складовими. Це, імовірно, пов’язано з більшою доступністю поведінкових актів для рефлексії, особливо рефлексії постфактум і в уяві до виконання самого акту. Операції ж з аналізу інформації (когнітивна складова) та певні акти комунікації спираються переважно на автоматизми, які менш доступні для рефлексії, принаймні в умовах повсякдення. Отже, через те, що дві означені складові менш доступні для рефлексивно-відображення, вони описуються меншою суб’єктивною раціональністю. Відповідно до цієї логіки когнітивна складова політичної участі характеризується найбільшою інтернальністю (-0,692) за шкалою інтернальності-екстернальності. Стабільність рішень для кожної із складових не демонструє істотних коливань.

Властивості рішень було розглянуто також у 8-ми найбільш активних і 10-ти найбільш пасивних випробуваних (табл. 2). Для восьми найбільш активних випробуваних показники за ОРПУ коливалися від 6 до 8 балів, середній рівень задекларованої готовності до політичної участі для них становив 6,6 бала. Показники за ОРПУ 10-ти найбільш пасивних випробуваних коливалися від 1 до 3 балів, середній рівень задекларованої готовності до політичної участі для них становив 2,7 бала.

Суб’єктивна раціональність прийнятих рішень як в активних, так і в пасивних випробуваних є однаковою. Імовірно, вона не пов’язана з рівнем декларованої політичної участі, принаймні щодо кола осіб, які не є політичними лідерами і для яких політична діяльність не є професією. До того ж у цілому рішення щодо прояву політичної участі не визначаються

високою раціональністю в обох групах випробуваних. Останнє може свідчити про уявлення випробуваних про політичну участь як про малораціональну діяльність у цілому. Отримані дані свідчать про певні розбіжності в екстернальності-інтернальності рішень, прийнятих активними і пасивними випробуваними. В активних випробуваних цей показник дорівнює -0,14 бала, тоді як у пасивних – -0,3 бала. Рішення більш пасивних випробуваних більшою мірою є інтернальними, до того ж вони вирізняються і вищими показниками стабільності. Маємо всі підстави (див. табл. 2) говорити про більш високу стабільність рішень, які відповідають низькій політичній участі. Особи, що декларують високу готовність до активного проявлення політичної участі, мають суб'єктивну стабільність рішень на рівні 0,91 бала в межах загального діапазону шкали від “-3” до “+3”. Отже, у цих осіб зміна рішень щодо активного прояву політичної участі є більш імовірною, як і припускалося вище. Говорячи метафорично, бездіяльності властива надійна стабільність, тоді як мінливість є ознакою активної політичної позиції.

Таблиця 2

Властивості рішень щодо прояву політичної участі в найбільш активних і найбільш пасивних випробуваних

Властивості рішення	Політична участь випробуваних	
	висока	низька
раціональність	0,67	0,64
інтернальність-екстернальність	-0,14	-0,39
стабільність	0,91	1,34

Порівняння позитивних і негативних відповідей. Прояв політичної участі опосередковується прийняттям рішення щодо окремої ситуації, тому окремо проаналізуємо властивості позитивних і негативних рішень щодо прояву політичної участі незалежно від рівня політичної участі випробуваних. Наголосимо, що позитивні і негативні відповіді відображають відповідно активну і пасивну форми проявлення політичної участі в конкретній проблемній ситуації.

У відповідях на запитання першого опитувальника щодо рівня політичної участі (ОРПУ) група випробуваних у цілому демонструє майже ідеальний середній рівень політичної участі (48,9% відповідей були позитивними). Отже, майже половина проблемних ситуацій, принаймні на декларативному рівні, веде до активного проявлення політичної участі. У решті (51,1%) завдань випробувани дали негативні відповіді на поставлені запитання, тобто відмовилися від активного проявлення політичної участі. На основі отриманих даних (табл. 3) можна з'ясувати властивості рішень щодо активного прояву політичної участі або уникнення такої. Якщо в попередньому аналізі властивості рішень описувалися з урахуванням індивідуального рівня політичної участі, то в цьому випадку йдеться радше про ситуацію як змінну. При цьому в ролі ситуації виступає пропозиція

проявити певним чином політичну участь. Як бачимо, тип рішення (позитивне або негативне) пов'язаний з оцінкою властивостей рішення. При цьому у всіх трьох випадках ідеться про статистично значущий зв'язок. Позитивні рішення описуються як більш раціональні, менш стабільні і такі, що баланують на межі екстернальності-інтернальності. Негативні ж рішення, навпаки, тяжіють до інтернального полюса, вирізняються більшою стабільністю і меншою раціональністю.

Таблиця 3

**Порівняння властивостей позитивних і негативних рішень
щодо ситуацій, наведених в ОРПУ**

Властивості рішення	Позитивні рішення	Негативні рішення	F	Статистична значущість
раціональність	0,83	0,46	4,29	0,039
інтернальність-екстернальність	-0,01	-0,81	29,50	0,001
стабільність	1,10	1,45	4,24	0,040

Отримані результати є підґрунтям для розроблення способів впливу на прийняття рішення щодо неризикованої політичної участі. Беручи до уваги схему експерименту, за якою спочатку приймалося рішення, а вже потім оцінювалися його властивості, можна припустити, що спонукання випробуваного до прийняття інтернального рішення підвищуватиме імовірність негативної відповіді на питання ОРПУ, а отже, і частку негативних відповідей у групі в цілому. Виходить, що запровадження в той чи той спосіб стимулів для випробуваного, які збільшують імовірність прийняття інтернальних рішень, може блокувати активне проявлення політичної участі.

Разом з тим було виявлено кореляційні зв'язки між властивостями рішень (табл. 4). Якщо розглядати позитивні і негативні рішення окремо, то зв'язок пари властивостей "екстернальність-стабільність" є слабким і статистично незначущим. У разі сукупного аналізу позитивних і негативних рішень спостерігається вкрай слабка кореляція, яка набуває статистичної значущості ($r=-0,129$, $p=0,034$, $N=30$). Тож про корельованість інтернальності-екстернальності із стабільністю рішення слід говорити вкрай обережно і на даному етапі – радше на рівні припущення. Не виключено, що для рішень, які стосуються поведінки в ситуації без істотного ризику (негативних наслідків за прояв політичної участі), зв'язку між стабільністю й інтернальністю-екстернальністю взагалі немає, а отже, їх можна розглядати як незалежні виміри для властивостей рішення.

Разом з тим зв'язок властивостей "раціональність-стабільність" виявився найбільш стійким, що й припускалося гіпотезою 1 і що цілком узгоджується з результатами нашого попереднього дослідження [6; 7].

Найбільш раціональні рішення сприймаються суб'єктом і як найбільш стабільні. У цьому сенсі породження сумнівів у випробуваного щодо раціональності його рішення є насправді шляхом до дестабілізації його рішення. Раціональність також корелює з інтернальністю-екстернальністю, що робить її чи не ключовою властивістю рішення, особливо коли йдеться про розроблення впливів на прийняття рішення особою.

Таблиця 4

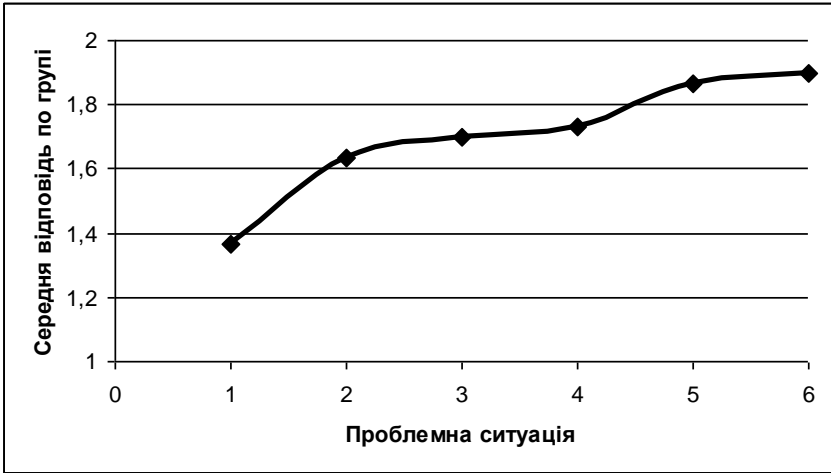
Коефіцієнти кореляції для властивостей позитивних і негативних рішень щодо політичної участі

Кореляційна пара	Позитивні рішення	Негативні рішення	Позитивні і негативні разом
раціональність-екстернальність	$r=0,250$ $p=0,004$	$r=0,320$ $p<0,001$	$r=0,311$ $p<0,001$
раціональність-стабільність	$r=0,380$ $p<0,001$	$r=0,330$ $p<0,001$	$r=0,330$ $p<0,001$
екстернальність-стабільність	$r=-0,040$ $p=0,664$	$r=-0,136$ $p=0,112$	$r=-0,129$ $p=0,034$

Властивості рішень щодо протестної активності. Протестну активність, відображену в другому переліку проблемних ситуацій, можна розглядати як поведінкову складову політичної участі. У відповідях на запитання другого опитувальника щодо прояву протестної політичної участі (питання 1–6) група випробуваних дає переважно негативні відповіді (70%). І лише 30% відповідей були позитивними, тобто менше ніж третина випробуваних заявили про свою готовність активно продемонструвати протестні дії. При цьому відповідь на поставлене запитання (“так” чи “ні”) значуще залежить від ступеня ризику, пов'язаного з проявом протесту ($F=5,97$, $p<0,001$). Цю залежність середньогрупової відповіді на запитання опитувальника демонструє наведений нижче рисунок. Чим більше виражена протестна активність (ситуації 1–6), тим менш імовірною є позитивна відповідь на пропозицію взяти в ній участь. Отже, як і припускалося в гіпотезі, ризикованість політичної участі впливає на імовірність її активного прояву в діях наших випробуваних.

Як і в попередньому випадку, виявлено значущу зміну властивостей рішення залежно від того, позитивним чи негативним воно було (табл. 5). Тільки позитивні рішення тут вирізняються меншою раціональністю, більшою екстернальністю і меншою стабільністю. Порівнюючи таблиці 3 і 5, бачимо, що раціональність позитивних і негативних рішень зазнає впливу ризикованості ситуації, щодо якої приймається рішення. Проблемні ситуації з ОРПУ не несуть особливої небезпеки для випробуваного від декларованої в них участі, отже, і позитивні рішення для них визначаються більшою раціональністю. У випадку ж активного прояву протесту (підвищеного ризику) як більш раціональні сприймаються нега-

тивні рішення, тобто відмова від активної політичної участі. Виходить, що ризикованість ситуації відіграє роль чинника, який визначає суб'єктивну раціональність активного долучення до такої ситуації.

Горизонтальна вісь – номер запитання другого опитувальника, де зростання номера відповідає зростанню ризику від прояву політичної участі; вертикальна вісь – відповідь на запитання, де 1 – позитивна відповідь, а 2 – негативна, тобто відмова від протестних дій

Рис. Середньогрупові відповіді групи на запитання 1–6 другого опитувальника

Таблиця 5

**Порівняння властивостей позитивних і негативних рішень
щодо прояву протестної активності**

Властивості рішення	Позитивні рішення	Негативні рішення	F	Статистична значущість
раціональність	0,490	1,224	13,12	0,001
екстернальність	-0,046	-0,665	9,33	0,003
стабільність	1,180	2,040	18,53	0,001

Вплив проблемної ситуації (питання 1–6) як змінної на властивості прийнятого рішення не виявив статистично значущих ефектів. Тільки раціональність рішення зменшується із зростанням номера запитання з маргінальною значущістю ($F=1,98$, $p=0,084$). При цьому таке зменшення відбувається за рахунок зменшення раціональності позитивних рішень як таких, що ведуть до збільшення ризику із зростанням номера проблемної ситуації. Раціональність же негативних відповідей залишається практично

постійно високою незалежно від номера проблемної ситуації. У цьому сенсі можна говорити про неповне підтвердження гіпотези 4, яка потребує дальшого дослідження.

Було також досліджено кореляцію властивостей рішення для ситуацій з другого опитувальника щодо протестної поведінки, питання 1–6 (табл. 6). Як і в попередньому випадку, досить стабільною є кореляція між раціональністю і стабільністю рішення. При цьому вона мало змінюється залежно від прийнятого рішення (позитивне чи негативне). Разом з тим зв'язок властивостей “раціональність-екстернальність” для позитивних рішень виглядає більш стійким, ніж для негативних. Останнє може свідчити про те, що готовність до активних протестних дій пов'язана з баченням навколишнього світу, із розумінням подій, що відбуваються навколо. Імовірно, саме інтерпретація подій, що відбуваються навколо випробуваного, надає суб'єктивної раціональності діям активного політичного протесту. Інакше кажучи, для започаткування протестної активності потрібні екстернальні чинники, реакцією на які і буде протест.

Таблиця 6

Коефіцієнти кореляції для властивостей позитивних і негативних рішень щодо політичної участі

Кореляційна пара	Позитивні рішення N=54	Негативні рішення N=126	Позитивні і негативні разом N=180
раціональність-екстернальність	$r=0,499$ $p<0,001$	$r=0,179$ $p=0,034$	$r=0,238$ $p=0,001$
раціональність-стабільність	$r=0,336$ $p=0,013$	$r=0,235$ $p=0,008$	$r=0,336$ $p<0,001$
екстернальність-стабільність	$r=0,228$ $p=0,098$	$r=-0,221$ $p=0,013$	$r=-0,119$ $p=0,113$

Сьоме питання другого опитувальника стосувалося підтримки ініціативи з проведення всенародного референдуму щодо вступу України в НАТО. Позитивна відповідь свідчить про підтримку проведення референдуму, тоді як негативна заперечує таку підтримку. Аналіз властивостей рішення щодо підтримки/заперечення референдуму цікавий актуальністю питання про проведення референдуму сьогодні і в майбутньому. Попри те, що пропозиція вступу в НАТО привносить певне бачення поставленого запитання, саме воно по суті стосується підтримки чи відхилення проведення референдуму як акту виявлення волі народу.

У ході опитування 16 випробуваних (53,3%) дали ствердну відповідь щодо проведення референдуму, тоді як 14 (46,7%) – негативну, заперечивши його проведення. Отже, більш як половина опитаних вважають проведення референдуму недоцільним попри цілковиту конституційність такого заходу. Імовірно, це можна розглядати як свого роду неузгодженість або навіть суперечність між демократичною процедурою референ-

думу як такого і актуальним політичним моментом. Можна припустити, що очікуваний результат референдуму є неприйнятним для частини випробуваних, тому за актуальних умов вони вдаються до його заперечення. Той факт, що саме питання, яке розглядатиметься на референдумі, може впливати на суб'єктивну доцільність його проведення, створює можливість для здійснення маніпулятивних впливів. Це можуть бути як впливи по знецінюванню результатів референдуму, так і по підвищенню значущості його результату залежно від акцентів, розставлених у впливі.

Розбіжності у властивостях між позитивними і негативними відповідями щодо проведення референдуму виявилися незначущими. Це може бути пов'язано з тим, що аналізуються відповіді виключно на одне запитання незначної кількості випробуваних. Так само і кореляції між властивостями рішення не набули значущості для жодної з позитивних відповідей. У випадку негативних відповідей значущою виявилася тільки кореляція раціональності і стабільності ($r=0,821$, $p<0,001$). Але в разі об'єднання позитивних і негативних відповідей вона набуває дещо меншого значення ($r=0,609$, $p<0,001$). Останнє ще раз підтверджує сталість зв'язку таких властивостей рішення, як раціональність і стабільність.

Висновки. Попри статеву незбалансованість вибірки і належність випробуваних виключно до студентського середовища, дослідження розкриває складну природу рішення особи про власну політичну участь. Характер відповіді на ситуацію, що вимагає проявлення політичної участі, в сенсі активної участі або її уникнення визначає властивості прийнятого рішення, а саме його раціональність, інтернальність-екстернальність і стабільність. Відповідно до властивостей рішення задаються і межі його змінюваності. Результати свідчать, що випробувані, оцінюючи власні рішення, вважають їх радше раціональними. Це можна пояснити домінуванням концепції раціональності в сучасній західній культурі. Люди уникають ірраціональних рішень, що, з одного боку, гарантує їм адаптивність поведінки, а з другого – дає можливість впливати на прийняття рішення третіми особами. Разом з тим раціональність демонструє досить сталу кореляцію із стабільністю прийнятого рішення. Отже, рішення, яке випробуваний оцінює як раціональне, з меншою імовірністю буде змінено на інше. У цьому сенсі можна вести мову про відтворення результатів попереднього дослідження, де також ішлося про сталий зв'язок суб'єктивних властивостей, зокрема раціональності і стабільності [6].

Варіювання ж властивостей рішення у вимірі "інтернальність-екстернальність" не є гарантією успішності шляху до зміни стабільності рішення, принаймні для рішень, які стосуються безпечного прояву політичної участі. З огляду на отримані результати можна стверджувати, що підсилення оцінки пропозиції щодо прояву політичної участі під кутом зору особистих інтересів (інтернальна позиція) з більшою імовірністю призводитиме до відмови від активних політичних дій.

Описані розбіжності між властивостями рішень щодо активної політичної участі і рішень, у яких декларується її уникнення, як за умови відсутності явних ризиків від такої участі, так і за наявності ризиків від прояву політичного протесту можуть бути покладені в основу розроблення системи впливів для регулювання політичної активності громадян. Політичні лідери в публічних виступах і мас-медіа у своїх повідомленнях можуть варіювати наголос на раціональності, інтернальності або екстернальності та стабільності рішення щодо певних дій чи змінювати зазначені параметри щодо оцінки певних пропозицій і тим самим модулювати за відповідних умов політичну активність широких верств населення.

П. Бурдье порушив свого часу проблему надійності соціологічних вимірювань певних політичних поглядів респондентів [8]. Останні експериментальні дослідження шведських колег щодо сліпоти політичного вибору пересічних громадян [9] лише загострюють питання надійності інформації, зібраної від респондентів [10]. Ці дослідження однозначно підтверджують легкість зміни політичних симпатій громадян, що відкриває шлях до розроблення способів впливу на прийняття особистого рішення щодо прояву політичної участі. У цьому сенсі вивчення суб'єктивних властивостей рішення може допомогти в осмисленні феномена сліпоти вибору, розрізненні “сліпого” і свідомого вибору та, можливо, розробленні заходів щодо впливу на імовірність проявлення “сліпого” вибору.

Література

1. *Кияшко Л. О.* Громадська та політична активність сучасної молоді: психологічний аналіз / Л. О. Кияшко, А. О. Краснякова // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 4. – С. 96–105.
2. *Слюсаревський М. М.* Політична участь як особливий “зріз” політичної поведінки / М. М. Слюсаревський // Політичний менеджмент. – 2009. – № 5(38). – С. 8–18.
3. *Слюсаревський М. М.* Діагностика, прогнозування та коригування соціальної напруженості: концептуальна модель / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 18 (21). – С. 49–69.
4. *Слюсаревський М. М.* Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Сталь, 2002. – Вип. 5 (8). – С. 3–24.
5. У яких випадках Ви могли б взяти участь у законних акціях протесту (мітингах, демонстраціях, пікетуваннях)? [Електронний ресурс] : [дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова у квітні 2011 р.]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=584
6. *Полунін О. В.* Особливості прийняття рішення політично активною молоддю / О. В. Полунін // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. ста-

- тей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 213–220.
7. Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації : монографія / за ред. Л. О. Кияшко. – К. : Міленіум, 2013. – 230 с.
 8. *Бурдые П.* Социология политики : пер. с фр. / Пьер Бурдые ; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
 9. *Jungermann H.* Die Psychologie der Entscheidung / H. Jungermann, R.-H. Pfister, K. Fischer. – 2. Aufl. – Spektrum Akademischer Verlag, 2005.
 10. Українське суспільство 1992–2010: Соціологічний моніторинг / НАН України, Ін-т соціології ; за ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. – К. : [Ін-т соціології НАНУ : Фоліант], 2010. – 501 с.

Полунин А. В. Субъективные особенности принятия личностью решения о политическом участии

Выявлены свойства индивидуального решения о политическом участии. В качестве основных субъективных свойств решения взяты рациональность, интернальность-экстернальность и стабильность. Определены различия в свойствах решения в зависимости от направленности испытуемого на активное политическое участие или же уклонение от него. Описано, как изменяются субъективные свойства принятого решения, в частности его рациональность, интернальность-экстернальность и стабильность, в зависимости от рискованности предложенных относительно политического участия. На основе результатов исследования сделан вывод о том, что решения с высокой рациональностью характеризуются также и более высокой субъективной стабильностью. В качестве одного из подходов к разработке способов влияния на принятие решения о политическом участии предлагается изменение его свойств, в первую очередь его субъективной рациональности.

Ключевые слова: политическое участие, решение, свойства решения, стабильность решения.

Polunin O. V. Subjective features of individual decision making with regards to political participation

The study presents the identified features of an individual decision on political participation. The following parameters were taken as central subjective features of such a decision: rationality, internality-externality, and stability. The results show differences in decision features depending on the respondents' orientation either at active political participation or political participation avoidance. The changes in the subjective features of the decision made, int. al. its rationality, internality-externality, and stability, depending on the level of risk incurred by political participation are described. According to the study results high rationality decisions are characterized by higher subjective stability. Transformation of decision features and in the first place its subjective rationality was proposed as an approach to developing methods of influence on decision making regarding political participation.

Key words: political participation, decision, features of decision, stability of decision.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ: ОЦІНКИ МЕДІА ТА ГРОМАДЯН

П. Д. Фролов, м. Київ

На основі результатів численних досліджень проаналізовано низку параметрів соціально-економічної ситуації, здатних сприяти чи, навпаки, перешкоджати розвитку як окремих особистостей, так і суспільства в цілому. Запропоновано перелік показників та індикаторів, за допомогою яких вони можуть бути верифіковані. Означено проблему формування інтегральної оцінки ситуації. Встановлено, що попри багатовимірність соціально-економічної ситуації, наявність у ній як зон розвитку, так і занепаду, а також полярність її образу в ЗМІ у цілому вона сприймається більшістю громадян негативно і найчастіше визначається як ситуація виживання.

Ключові слова: соціально-економічна ситуація, параметри оцінювання ситуації, суспільство, розвиток.

Проблема. Аналітичних оцінок поточної соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації в Україні, а також прогнозів щодо їх розвитку не бракує. Оцінки політиків, експертів та журналістів доповнюють результати соціологічних опитувань, які репрезентують громадську думку щодо ситуації в країні. ЗМІ насичені полярними оцінками. Представники влади переконують у невідворотності покращання та бадьоро рапортують про досягнуті успіхи. У відповідь гучно звучать голоси тих, хто скептично, а то й зовсім песимістично оцінює як поточну ситуацію, так і можливі сценарії її подальшого розвитку. Діаметрально протилежні оцінки поточної соціально-економічної ситуації та прогнозів її подальшого розвитку багато в чому пояснюються вибором системи відповідних показників, їх інтерпретацією. Складні соціально-економічні процеси важко, а то й неможливо описати й оцінити за допомогою досить невеликої кількості найбільш важливих показників. Різні індикатори можуть створювати вельми суперечливу картину соціально-економічного становища в країні. Від їх добору, врешті-решт, залежить відповідь на дуже важливе і складне запитання: чи є поточна соціально-економічна ситуація ситуацією розвитку, стагнації, катастрофи, чи вона має бути визначена якимись іншими термінами? Важливість того, як саме буде визначена ситуація колективними та індивідуальними гравцями, цілком очевидна – від цього, наприклад, залежить вибір ними стратегії та конкретних форм власної поведінки, очікування щодо можливої реакції як партнерів, союзників, так і противників, ворогів тощо.

Саме тому визначення мінімально необхідного і достатнього числа об'єктивних критеріїв оцінки ситуації є актуальною і вельми нетривіальною проблемою. Її вирішення, з одного боку, дає змогу обґрунтувати

пріоритети соціально-економічного розвитку, який реально сприяв би розвитку людини, підвищенню якості і рівня життя населення; розробити систему відповідних заходів, налагодити моніторинг тощо. З другого боку, не менш важливе значення має також і виявлення тієї системи параметрів оцінки соціально-економічної ситуації, якою послуговуються задіяні в ній сторони. Відомості про ці параметри потрібні для ефективного управління образом ситуації. Успішне розв'язання означених проблем залежить від вирішення низки дискусійних питань об'єктивного і суб'єктивного характеру.

Мета статті: з'ясувати основні критерії, параметри, показники, ознаки, на основі яких здійснюється оцінка соціально-економічної ситуації пересічними громадянами та засобами масової інформації, які звичайно транслюють бачення представників так званого експертного середовища – журналістів, політиків, аналітиків, учених тощо.

Науково обґрунтована відповідь на запитання, чи є поточна соціально-економічна ситуація ситуацією розвитку, причому не в сенсі середовища, у якому відбувається розвиток особистості та суспільства, а в сенсі умови, яка сприяє цьому розвитку, стимулює його, можлива лише за наявності відповідних критеріїв. Питання про те, яким критеріям має відповідати соціально-економічна ситуація, аби вона була сприятливою під кутом зору людського розвитку, я вже розглядав в одній із своїх попередніх статей [1]. У ній, зокрема, було зазначено, що такі критерії обов'язково мають враховувати суб'єктивно-психологічний бік об'єктивних соціально-економічних чинників, а також констатувалося, що представники економічної науки не використовують термін “розвивальне середовище”, натомість він популярний у багатьох галузях людинознавства й особливо активно розробляється в працях психологів та педагогів, хоча й тлумачиться неоднозначно. Аналіз досліджень науковців, які вивчали характеристики, завдяки яким освітнє середовища набуває характеру розвивального [2–8], дав змогу виокремити низку таких його параметрів: широта і надлишковість, спосіб організації, мобільність, ресурсний потенціал, усвідомлюваність і рефлексивність, емоційно- та мотивованість, агентність та інтерактивність, імерсивність та залученість, векторність та модальність, домінантність, когерентність. Від стану цих параметрів залежить, чи матиме середовище розвивальний характер.

Давно відомо, що соціально-економічна ситуація в країні може виступати не тільки в ролі атрактора, який запускає процеси самоорганізації як на рівні суспільства, так і окремої особистості, але й, навпаки, гальмувати процеси розвитку, а інколи (як, наприклад, у фашистській Німеччині) й знищувати в людині людське. З огляду на це варто виокремлювати ситуації, протилежні за своєю спрямованістю ситуаціям розвитку. Такими ситуаціями слід вважати ті, які М. К. Мамардашвілі визначав як ситуації антропологічної катастрофи [9]. Ці ситуації є тими “чорними дірами”, в

які можуть потрапляти не тільки окремі особи, а й цілі народи та різноманітні сфери людського життя [10]. Щоб їх уникнути, потрібно, на думку Мамардашвілі, дотримуватися принципів трьох “К” – Картезія (Декарта), Канта і Кафки. Відповідно до поглядів першого з них людина має бути готовою почати все спочатку, почати із себе і від себе. Якщо цей принцип не реалізується, то все неминуче наповнюється нігілізмом. Коротко його можна визначити як принцип “але тільки” (можуть усі інші – інші люди, Бог, обставини, природні потреби і т. ін). Зазначена можливість пов’язана в такому разі з тим, що допускається існування певного самодіючого механізму, що працює за мене (будь то механізм щастя, соціального та етичного благоустрою, вищого промислу, провидіння тощо). Щоб суб’єкт мав змогу реалізувати принцип Картезія, він, згідно з Мамардашвілі, повинен мати “м’язи думки”, тобто мати можливість і засоби впливу на певні обставини та події.

Відповідно до другого, кантівського, “К”, ситуації антропологічної катастрофи вдається уникати доти, доки людина та спільноти визнають існування особливих, так званих інтелігібельних, об’єктів. Останні є певними замислами, або проектами розвитку, цілісність яких надає осмисленості конкретним актам та виявам їхньої життєдіяльності. Окремі громадяни та соціальні групи, безумовно, визнають існування таких об’єктів. Для когось це релігія, для когось – ідеологія тощо. Наявність і загальне визнання певних масштабних “проектів” є однією з умов існування й великих спільнот – народів, націй, держав.

Нарешті, третє, кафкіанське, “К” відкидає абсурдність, виступає проти імітації і браку справжності як такої. Цей принцип вимагає наявності справжніх переконань, цінностей, відмови від подвійних стандартів тощо.

Поза сферою нашого аналізу залишилося чимало інших видів ситуацій – революційна, кризова, стагнації тощо, а також специфічних параметрів, притаманних саме їм. А от перелік критеріїв, які, на думку науковців, слід враховувати для їхнього визначення, уже виявився досить великим для емпіричного їх дослідження. Про показники економічного та соціального розвитку, якими послуговуються економісти, буде сказано нижче.

Спробуємо виділити *невирішені питання загальної проблеми*. Наведений огляд засвідчив наявність цілої низки критеріїв, які дослідники пропонують як своєрідні “інструменти” визначення різноманітних ситуацій, у тому числі й соціально-економічної. Якими з них послуговуються у своїх матеріалах журналісти та експерти, а які “вбудовані” у свідомість пересічних громадян? Крізь призму яких з окреслених критеріїв сприймається соціально-економічна ситуація, які з них визначають її оцінку? Які з них не враховуються, а отже, породжують своєрідні “сліпі” плями? Відповідей на ці запитання поки що немає.

Для оцінювання стану економічного та соціального розвитку України на цей час використовують цілу низку показників, передусім економічних. Вони регулярно оприлюднюються Державною службою статистики, Міністерством економічного розвитку і торгівлі України тощо. Skorиставшись цими показниками, можна, наприклад, дізнатися, що “у I кварталі 2013-го виробництво промислової продукції в Україні зменшилося на 5% порівняно з аналогічним періодом минулого року. Лідерами спаду стали хімічна (-21,8%), коксохімічна (-21,3%) галузі та машинобудування (-14,9%). У таких базових галузях економіки, як будівельна й транспортна, він зафіксований на рівні відповідно 16,8% та 6%” [11].

Спіраючись на такі підрахунки, експерти Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова повідомляють громадськості про те, що “у 2012 р. владі не вдалося реалізувати політику сталого економічного зростання, тому посилюються ризики сповзання економіки України в довгострокову рецесію. Крім того, 2013 р. є “пiковим” щодо сплати зовнішніх боргів – Україна має сплатити близько \$9 млрд, або 35% нинішніх золотовалютних резервів. За таких умов не варто очікувати хоча б започаткування реструктуризації економіки, принципового покращення інвестиційного клімату та відчутного зростання темпів економічного зростання” [12, с. 4]. Натомість Президент України Віктор Янукович під час зустрічі з кандидатами на посади голів районних державних адміністрацій заявляє, що економіка України в першому півріччі 2013 р. перебуває на рівні 2012 р. з невеликим покращенням у деяких секторах економіки, але друге півріччя буде кращим, ніж перше [13].

Подібні суперечності не можуть не впадати у вічі, і тому не дивує поява у ЗМІ заголовків на кшталт “Покращення”: економічна криза в Україні поглиблюється [14]. Таких прикладів можна навести безліч. У розмаїтті висловлюваних оцінок чітко й однозначно проглядає насамперед один з можливих параметрів соціально-економічної ситуації – *модальність*. Модальність середовища є його якісно-змістовою характеристикою, що вказує на ті обставини, які спрямовують, задають вектор розвитку особистості та суспільства в просторі тих чи тих умов, можливостей, цінностей, психологічних рис та якостей тощо. Таке “спрямування” не слід розглядати як фатум, долю, воно діє не механістично і не визначає вектор розвитку однозначно. Ідеться про величезну кількість різноманітних показників та висловлювань, смисл яких охоплює опозиція “добра – погана”. Саме в рамках цього протиставлення соціально-економічна ситуація сприймається всіма без винятку – політиками, політологами, журналістами, експертами, пересічними громадянами тощо; саме в рамках цього протиставлення її висвітлюють ЗМІ. При цьому безліч різноманітних показників та оцінок “стискається” до доволі обмеженого переліку словосполучень, які виконують роль своєрідних маркерів. Вони й визначають суть того спільного, що виникає між світом і суб’єктом як просторово-

часове і психофізичне “зараз”, те, що належить суб’єктивному і об’єктивному світам рівною мірою. Без них суб’єкт може перебувати всередині якоїсь ситуації, переживати її, але при цьому її “не бачити”. Саме ці маркери, що визначаються конкретною культурою, задають змістову спрямованість процесу переживання ситуації її колективними та індивідуальними суб’єктами.

Для того щоб реконструювати особливості бачення поточної соціально-економічної ситуації українськими громадянами, було складено перелік відповідних вербальних маркерів, які використовуються для її позначення. Під час всеукраїнського опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України у жовтні 2012 р., респондентам було запропоновано позначити ті з них, що найточніше підходять для оцінки поточної соціально-економічної ситуації в Україні. Розгляньмо відтак отримані результати.

Розподіл відповідей на запитання: **“Які з наведених нижче слів та виразів найточніше підходять для оцінки поточної соціально-економічної ситуації в Україні?”*** (*y* % до загальної кількості опитаних):

ситуація виживання.....	38,2
ситуація занепаду	28,4
ситуація кризи	26,2
ситуація невизначеності	24,5
ситуація хаосу	16,5
ситуація протистояння, конфлікту ...	14,1
ситуація катастрофи	10,6
ситуація стагнації, застою	9,0
ситуація стабілізації	7,9
ситуація оновлення	6,3
ситуація відродження	6,0
ситуація трансформації	5,8
ситуація зростання	5,3
ситуація розвитку	5,1
революційна ситуація	4,3
ситуація модернізації	3,5
власний варіант відповіді.....	1,7
важко відповісти	6,1

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді.

Неважко переконатися, що в громадській думці домінують негативні оцінки поточної соціально-економічної ситуації в Україні. Проте серед опитаних є й такі, хто визначає ситуацію однозначно позитивно. Завдяки більш детальному аналізу наведених даних вдалося виокремити чотири групи респондентів, які різняться смисловими комплексами таких оцінок.

Майже половина опитаних (48,1%) визначає поточну ситуацію комплексом характеристик, серед яких центральною (ключовою) є “ситуація виживання”. При цьому більшість респондентів цієї групи асоціюють ситуацію виживання передусім із ситуацією занепаду, а меншість – із ситуацією оновлення, відродження, зростання і розвитку. Близько чверті респондентів (23,6%) визначають ситуацію як невизначену, пов’язуючи її з виживанням, занепадом, кризою, протистоянням. Для майже 18% опитаних ситуація постає як криза, пов’язана із занепадом, застоєм, виживанням, протистоянням. Кожний десятий респондент (10,5%) сприймає поточну ситуацію як катастрофу, занепад, хаос. Респондентів, які б визначили поточну соціально-економічну ситуацію за допомогою виключно позитивних висловлювань, виявлено не було. Позитивні оцінки фактично “розчинилися” в негативних.

Якщо модальність ситуації відображає, кодує її об’єктивні характеристики у формі оцінних висловлювань, то її емоціогенність – у формі настроїв, емоцій, почуттів та бажань. У сфері уваги ЗМІ час від часу опиняються електоральні, споживчі, протестні настрої українців. ЗМІ повідомляють і про емоції та почуття громадян. Ситуацію в цьому ракурсі звичайно аналізують і висвітлюють політологи та інші експерти, а також журналісти. Активізацію та радикалізацію суспільних настроїв вони часто пов’язують з глибиною і гостротою економічної кризи. Проте інколи суспільні настрої та очікування виносять за межі соціально-економічної сфери [12]. Основою для їхніх оцінок у більшості випадків стають результати соціологічних та маркетингових досліджень.

Так, компанія GfK Ukraine, яка протягом багатьох років відстежує споживчі настрої українців, у січні 2013 р. зафіксувала їх погіршення порівняно з груднем 2012 р. Джерелом споживчих настроїв можуть бути як економічні очікування, так і оцінки поточного економічного становища. Впливати на них може політична ситуація, а також свята і навіть погода. Тому у квітні 2013 р. зимова тенденція до погіршення споживчих настроїв українців нівелювалася і вони стали покращуватися

За даними моніторингу КМІС, українці з кожним роком почувалися все більш нещасливими. Якщо у 2011 р. щасливими себе почували 63% опитаних українців, то у 2012 – 51%. Найбільший відсоток тих, хто вважав себе щасливими, було зафіксовано 2010 р. – 65%. У 2009 таких було 58%, у 2008 – 57%, у 2007 – 54%, у 2006 – 52%, у 2005 – 47%. У 2003 р. почувалися щасливими 52% опитаних, у 2002 – 49%, у 2001 – 38%. Згідно з результатами дослідження, рівень щастя пов’язаний з рівнем фінансового стану: що краща фінансова ситуація, то щасливішою відчувається людина [15]. Проте рівень матеріального добробуту не єдиний чинник, який впливає на наявність почуття щастя. Серед інших це, зокрема, вік, стать, рівень освіти.

Громадська організація “Центр дослідження суспільства”, спираючись на дані власного моніторингу, який ведеться із жовтня 2009 р., зареє-

струвала 2012 р. абсолютний рекорд кількості протестних акцій в Україні (3636). Порівняно з 2011 р. кількість протестів зросла на 60% [16]. За даними фонду “Демократичні ініціативи”, 25,5% українських громадян вважають, що найближчим часом в їхньому населеному пункті можуть відбутися масові акції протесту. Цей показник виріс на 9% усього за півроку [17]. Причому третій рік поспіль під час протестів у країні все частіше порушуються соціально-економічні питання (43% протестів у 2012 р.), а форма протестів набуває характеру конфронтаційних (18%) і насильницьких (10%) акцій [16]. Уже 15% населення, згідно з даними Центру Разумкова, називають самосуд єдиним способом покарати злочинців у сучасній Україні. Ще 31% людей вважають самосуд у цілому неприпустимим, але готові виправдати його в деяких випадках [17].

Часто модальність та емоційність виявляються нерозривно пов'язаними ще з одним параметром, який описує спрямованість, тенденції і перспективи розвитку ситуації, – *векторність*. Цей параметр ситуації переживається та усвідомлюється у вигляді різноманітних прогнозів, сподівань й очікувань. Наскільки різноспрямованими є прогнози, які оприлюднюють у ЗМІ політики та експерти, можна бачити з прикладів, які ми наводили вище. А якою ж є векторність тієї соціально-економічної ситуації, у якій перебувають пересічні громадяни, під кутом зору їх самих?

Згідно з результатами всеукраїнського опитування, проведеного Центром Разумкова наприкінці 2012 р., вважали, що події в країні розвиваються в неправильному напрямі, 58% українців; у правильному – 22,8%; інші вагалися з відповіддю [18]. Дослідження очікувань щодо найближчого майбутнього, які практично в той же самий час були проведені Інститутом соціології НАН України, показали схожі результати: 73% громадян були не впевнені у своєму майбутньому; 51% вважали, що у 2013 р. жодного поліпшення не відбудеться; і лише 15% вірили у покращення [19]. Ці дані цікаво зіставити з іншими, які було отримано Інститутом соціології в тому ж щойно згаданому дослідженні. У них зафіксовано більшою мірою емоційне, а не раціональне відображення векторності ситуації. Їх зіставлення з прогнозами та очікуваннями виявляє доволі парадоксальну картину: попри переконаність більшої половини українців у неправильності напрямку розвитку подій у країні і марності сподівань на будь-яке покращення у 2013 р., 47% респондентів, говорячи про майбутнє країни, переживають надію, 20% – оптимізм. Думки про власне майбутнє викликають переживання надії та оптимізму ще частіше: на почуття надії вказав 51%, на оптимізм – 28% опитаних. Загалом же, за результатами дослідження Інституту соціології НАНУ “Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг”, від 1999 р. надія на гарне майбутнє України була властива більшості громадян. Однак у 2011 р. відбувся різкий спад позитивних настроїв, зате посилилася тривога, відтак цю надію зберегла лише третина опитаних. Такі тенденції дзеркально відбиті

у відчуттях українців щодо власної долі: страх і песимізм у 2011 р. посилилися разом з переживаннями за країну, а впевненість та оптимізм щодо власного життя і життя країни помітно зменшилися. Зокрема, якщо у 2010 р. 58,8% респондентів сприймали своє майбутнє з надією, то 2011 р. їх кількість становила лише 43,8%. Разом з тим частка тих, хто відчував страх за власну долю, за цей період зросла з 12,9% до 21,5% [20; 21].

Ще одним істотним параметром соціально-економічної ситуації, який останнім часом дедалі частіше привертає увагу ЗМІ, є *агентність* (принцип Картезія, за Мамардашвілі). Цей параметр відображає можливості людини і груп діяти та отримувати цінні результати. У сфері економіки цей параметр постає, зокрема, у формі економічної активності населення, у соціальній – громадянської активності. Її індикаторами можуть слугувати як статистичні показники (наприклад відомості щодо кількості зареєстрованих підприємців), так і результати досліджень громадської думки, під час яких у респондентів цікавляться, чи готові вони започаткувати власний бізнес, взяти участь у тих чи тих суспільно-політичних акціях тощо.

Значущість агентності особливо зростає в ситуаціях невизначеності, адже саме завдяки активності невизначеність зникає, замінюється на ті чи ті оцінки, прогнози тощо. На жаль, більшість наших співгромадян сьогодні не відчувають себе спроможними впливати на хід подій у країні, про що красномовно свідчать результати опитувань Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. У жовтні 2004 р. погоджувалися з тим, що справляють як вплив на суспільні процеси, які відбуваються довкола, 8,5% опитаних; у грудні 2004 р. – 22%; у травні 2007 р. – 20,2%; у вересні 2007 р. – 14,3%; у жовтні 2008 р. – 20,2%; у листопаді 2009 р. – 11,5% [22].

Схожі результати наводять й інші дослідники. Зокрема, згідно з результатами всеукраїнського опитування, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” у квітні 2013 р., лише 13% громадян упевнені, що своєю участю у виборах вони однозначно впливають на ситуацію в Україні, 38% упевнені, що певний вплив усе-таки матиме місце, а 39% не вірять у таку можливість [23].

Значною мірою відчуття власної неспроможності вплинути на ситуацію в державі пояснюється некомпетентністю українських громадян. На жаль, лише 14% з них знають, що робити, аби їхній голос було почуто; не знають – 54,2%; вагаються з відповіддю – 34,3%. Порівняймо: у країнах ЄС знають, що робити, аби їхній голос було почуто, 34%; у Російській Федерації – 11% [24, с. 85]. Навіть у разі порушення власних прав готовність їх відстоювати “у всіх випадках” або “в більшості випадків” зголосилися лише 30,2% опитаних, а майже чверть (23,2%) респондентів своїх порушених прав не відстоювали зовсім. Саме такі результати було отримано під час дослідження “Український характер”, яке проводилося КМІС у березні 2011 р. на замовлення ЦСД “Софія” [21]. Ці та інші результати

свідчать про те, що переважна більшість громадян виявляють схильність дотримуватися вичікувальної позиції, сподіваючись на те, що проблеми розв'яже хтось інший – політична опозиція, громадські організації та інші, політично більш активні, громадяни. Поки ж головним українським способом вирішити ситуацію є не вплив на неї, а вихід з неї, утеча від неї. Високу готовність до еміграції підтверджують не тільки соціологічні дослідження, а й той факт, що, за даними Єврокомісії, вихідці з України утворюють найчисленнішу групу легальних мігрантів до ЄС. Тільки у 2011 р. дозвіл на перебування в країнах ЄС отримали 204 тис. українських громадян. Крім того, наші співвітчизники входять до трійки націй, представники яких частіше за інших претендують на американську зелену карту. У цілому 21% дорослого населення замислюється про еміграцію – це один з найвищих показників у пострадянському просторі [17].

Утім, агентність ситуації визначається спроможністю її змінювати не тільки з боку пересічних громадян, а й тих, кого вважають елітою.

Насамкінець з огляду на обмеженість формату статті дуже коротко про такі параметри соціально-економічної ситуації, як *імерсивність* та *залученість*. Імерсивність завдяки потоку зовнішніх стимулів викликає відчуття “тиску”, зокрема податкового. Тиск може існувати й у формі перевірок з боку контролюючих органів. Проте імерсивність передбачає не тільки “тиск”, а й відчуття запотребованості, присутності. Завдяки імерсивності людське “Я” сприймає себе тісно пов'язаним із середовищем, долученим до нього, у взаємодії з ним. Залученість відображає бажання людини “зануритись” у ситуацію, долучитися до тих чи тих дій, акцій, програм тощо; налагодити контакти та взаємодію з іншими, приєднатися до партій, громадських об'єднань тощо. Серед усього можливого спектра емпіричних індикаторів цього важливого параметра в центрі уваги найчастіше перебуває один – рівень довіри до різноманітних державних і суспільних інститутів. На цей час, зазначає Ірина Бекешкіна, він є одним з найнижчих за всю історію української незалежності. І фантастичний за європейськими мірками. Більше, ніж в Україні, власному урядові з-поміж усіх європейських країн не довіряють лише в Греції, де рівень життя населення буквально за рік впав у рази [17]. За словами президента Центру економічного розвитку Олександра Пасхавера, країна, в якій царює недовіра, приречена бути бідною [там само]. Він має рацію, адже низький рівень довіри бізнесу до влади гальмує будь-які, навіть здорові, реформи і погіршує інвестиційний клімат, примушує тікати з України не тільки західні банки, а й вітчизняних підприємців. Ще один варіант утечі – відхід у тінь. Обсяг тіньової економіки в Україні став найбільшим у Європі. За підрахунками Фрідріха Шнайдера, професора Лінцького університету в Німеччині, на сьогодні він становить 44,1% ВВП [там само].

Висновки. Проведений нами огляд засвідчив, що соціально-економічна ситуація висвітлюється ЗМІ за численними параметрами, проте якоїсь стрункої їх системи не існує (за винятком хіба що суто економі-

чної сфери). Розвивальний потенціал складових соціально-економічної ситуації (у тому числі соціально-психологічних) залишається поза увагою дослідників. Попри багатовимірність соціально-економічної ситуації, наявність у ній як зон розвитку, так і занепаду в цілому вона сприймається більшістю громадян негативно і найчастіше визначається як ситуація виживання. Проте які саме складові соціально-економічної ситуації є відповідальними за виникнення тої чи тої інтегральної оцінки, визначити досить складно. Аналіз таких параметрів соціально-економічної ситуації, як модальність, емоціо- та мотивогенність, векторність, агентність, імерсивність і залученість, дав змогу виявити чимало показників та індикаторів, за допомогою яких вони можуть бути верифіковані, і припустити наявність тісного взаємозв'язку між зазначеними параметрами. Спираючись на них під час подальших досліджень, варто було б емпірично з'ясувати категоріальну структуру сприймання соціально-економічної ситуації громадянами.

Література

1. Фролов П. Д. Середовищні чинники розвитку особистості і суспільства в соціально-економічній сфері: час зміни парадигми / П. Д. Фролов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 11. – С. 65–75.
2. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе : учеб. пособие для вузов / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Шк. пресса, 2000. – 416 с.
3. Слободчиков В. И. Образовательная среда: реализации целей образования в пространстве культуры / В. И. Слободчиков // Новые ценности образования. – 1997. – Вып.7. – С. 177–184.
4. Сергеев С. Ф. Введение в инженерную психологию и эргономику иммерсивных сред : учеб. пособие / С. Ф. Сергеев. – СПб. : СПбГУ ИТМО, 2011. – 258 с.
5. Петровский В. А. Принципы построения предметно развивающей среды / В. А. Петровский. – М. : Просвещение, 1993. – 145 с.
6. Беляев Г. Ю. Формирование термина “образовательная среда” в психолого-педагогической литературе конца XX – начала XXI века [Электронный ресурс] / Г. Ю. Беляев. – Режим доступа : <http://dzd.rksmb.org/science/be106.htm>
7. Рубцов В. В. Основы социально-генетической психологии / В. В. Рубцов. – М. – Воронеж : МОДЭК, 1996. – 384 с.
8. Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.
9. Мамардашвили М. К. Сознание и цивилизация (Доклад на III Всесоюзной школе по проблеме сознания. Батуми, 1984 г.) / М. К. Мамардашвили // Как я понимаю философию. – М. : Прогресс, 1992. – С. 107–121.
10. Чому німці змагаються, хто сильніше вдарить по Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/articles/6961.html>

11. Соціально-економічне становище України за січень–березень 2013 року [Електронний ресурс] : повідомлення Державної служби статистики України. – Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/druk/soc_ek/2013/publ_03_2013_u.html
12. Україна – 2013: між виборами і перед вибором (аналітичні оцінки) [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. – К., 2013. – 19 с. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/upload/Ukraine-2013_ukr.pdf
13. Янукович прогнозує покращення економічної ситуації в Україні в другому півріччі 2013 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.rbc.ua/ukr/top/show/yanukovich-prognoziruet-uluchshenie-ekonomicheskoy-situatsii-24042013200100>
14. Шавалюк Л. “Покращення”: економічна криза в Україні поглиблюється [Електронний ресурс] / Л. Шавалюк. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Politics/77767>
15. Українці з кожним роком почуваються більш нещасними [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/society/2012/04/6/100037/>
16. Градус протестних настроїв в Україні зростає [Електронний ресурс] : дослідження. – Режим доступу : http://newsru.ua/ukraine/23mar2013/boiling_cattle.html
17. Голубов А. Падающая башня. Уровень доверия к госинститутам Украины опустился до критической отметки [Электронный ресурс] / А. Голубов // Корреспондент. – 2013. – № 25. – Режим доступа : <http://news.bigmir.net/ukraine/724001-Korrespondent-Padaushaya-bashnya-Uroven-doveriya-k-gosinstitutam-Ukraini-opystilsya-do-kriticheskoj-otmetki>
18. Більшості українців не подобається, як розвиваються події в країні (опитування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/news/552667-bilshosti-ukrajintiv-ne-podobaetsya-yak-rozvivayutsya-podiji-v-krajini-opituvannya.html>
19. Минулого року 15% українців ще вірили у покращення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/news/552650-minulogo-roku-15-ukrajintiv-sche-virili-u-pokraschennya.html>
20. Сім з десяти українців не впевнені у власному майбутньому (дослідження) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://newsradio.com.ua/2013_02_11/S-m-z-desjati-ukra-nc-v-ne-vpevnen-u-vlasnomu-majbutnomu-dosl-dzhennja/
21. Українці з тривогою дивляться в майбутнє, констатують соціологи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://newsru.ua/ukraine/01jul2012/vigilant.html>
22. Україна передвиборна: електоральні наміри, політичні комунікації, громадсько-політична замученість. Грудень’ 2009: інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2009. – 66 с.
23. Опрос: Каждый десятый украинец готов продать свой голос на выборах [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://news.bigmir.net/ukraine/553128-Opros-Prodats-golos-na-viborah-gotov-kajdii-desyatii-ukrainec>
24. Российская идентичность в социологическом измерении: аналитический доклад / Рабочая группа Ин-та социологии РАН // ПОЛИС. – 2008. – №1. – С. 84–89.

Фролов П. Д. Социально-экономическая ситуация в Украине: оценки медиа и граждан

На основе результатов многочисленных исследований проанализирован ряд параметров социально-экономической ситуации, способных содействовать или, наоборот, создавать препятствия развитию как отдельных личностей, так и общества в целом. Предложен перечень показателей и индикаторов, с помощью которых они могут быть верифицированы. Поставлена проблема формирования интегральной оценки ситуации. Установлено, что, несмотря на многомерность социально-экономической ситуации, наличие в ней как зон развития, так и упадка, а также полярность ее образа в СМИ, в целом она воспринимается большинством граждан негативно и часто определяется как ситуация выживания.

Ключевые слова: социально-экономическая ситуация, параметры оценки ситуации, общество, развитие.

Frolov P. D. Socio-economic situation in Ukraine: assessments by media and citizens

Based on the results of numerous studies, an analysis of a number of socio-economic situation parameters which can promote or v. v. hurdle both the development of an individual and a society as a whole has been carried out. A number of indices and indicators for their verification have been proposed. The issue of the situation integrated assessment has been outlined. It has been proved that despite the multi-dimensional character of the socio-economic situation, existence of both development and decline zones in it, as well as polarity of its image in the mass media, it is perceived negatively as a whole by most citizens and is defined as the situation of survival.

Key words: socio-economic situation, parameters of assessing situation, society, development.

**ПРОБЛЕМА ЦИКЛІЧНОСТІ ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНОГО
РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА: ХВИЛІ ДЕРЖАВНОЇ
УПРАВЛІНСЬКОЇ ЕЛІТИ**

О. В. Губенко, м. Київ

Аналізується явище циклічності, повторюваності соціально-психологічних етапів і закономірностей історичного розвитку, зокрема розвитку суспільств і держав; при цьому головна увага приділяється питанню політико-психологічних циклів соціально-політичного розвитку. На підставі аналізу соціально-політичного розвитку таких держав, як Стародавній Рим, Радянський Союз, арабські держави епохи халіфатів, і деяких інших робиться висновок про послідовність таких циклів, що пов'язано як з етапами виникнення, розвитку та руйнування держав, так і з домінуванням різних соціально-психологічних типів управлінської бюрократії на тому чи тому етапі. Виокремлено такі стадії розвитку держав і суспільств: креативна стадія, коли головну роль відіграють управлінці-новатори; організаційна стадія, коли провідна роль переходить до управлінців-організаторів; де-

структивно-споживацька стадія, коли активність управлінців зміщується у сферу споживацтва і рентних економічних відносин.

Ключові слова: політико-психологічні цикли, креативна стадія розвитку, організаційна стадія.

Проблема. Рівень і глибина розуміння суспільних процесів та їхніх закономірностей у гуманітарних науках багато в чому залежать від того, чи вдалося виявити певну регулярність у виникненні та розвитку соціальних фактів і явищ. Цікавою, але недостатньо дослідженою проблемою є повторюваність і циклічність деяких соціально- і політико-психологічних явищ і феноменів.

Метою статті є аналіз політико-психологічних циклів розвитку суспільства, пов'язаних з динамікою поведінки управлінської державної еліти.

Проблема циклічності в розвитку буття і суспільства з давніх часів привертала до себе увагу мислителів. Циклічна концепція соціального часу – одна з найстаріших в історії суспільної думки. Її чітка формула наводиться вже в “Еклезіасті”: “Що було, те й буде; і що робилося, те й буде робитися; і немає нічого нового під сонцем”. Античний історик Полібій, обізнаний з ідеями Платона, значною мірою розширив концепцію політичних циклів розвитку, запропонувавши універсальну формулу певного циклічного повторення форм правління. На його думку, монархія вироджується в тиранію; тиранія поступається місцем аристократії; аристократія вироджується в олігархію; на зміну олігархії приходить демократія, приречена відтак виродитися в охлократію, яка знову ж таки поступається місцем монархії, – так цикл починається, щоб повторитися знову.

Досить своєрідну концепцію циклічності висунув німецький філософ початку ХІХ ст. Г. В. Ф. Гегель. Йому вдалося поєднати уявлення про циклічність і поступальний розвиток у єдиний діалектичний закон заперечення заперечення. Отож будь-які зміни він розглядав як розвиток по спіралі з поверненням до попереднього етапу, але на новому, більш високому, щаблі.

Суспільна думка другої половини ХІХ ст. базувалася на лінійній концепції соціально-історичних змін, що заперечувала повернення назад, повторення стадій розвитку, регресію. У соціології найбільш яскравим представником цього підходу був О. Конт з його “законом трьох стадій”. У контівській теорії історія всіх народів починається з “теологічної стадії”; потім вони переходять до “метафізичної стадії”, а відтак мають сягнути “стадії позитивізму”.

Німецький філософ й історик початку ХХ ст. О. Шпенглер у своїй книзі “Занепад Європи” (1918) запропонував циклічну концепцію історії, відповідно до якої існування нації чи культури передбачає стадії появи, зростання і занепаду. Дослідник виділив три фази розвитку культури:

ранню – міфосимволічну, високу – метафізико-релігійну і пізню – окостенілу культуру, що переходить у цивілізацію.

На думку американського соціолога російського походження П. Сорокіна, цикл розвитку суспільства в ході революції складається з періодів “визволення”, ескалації свавілля й насильства і періоду “приборкання”.

Досить детально концепцію історичних циклів розглянуто в працях відомого американського футуролога Е. Тоффлера. Він виділяє в історії людства три хвилі. Перша почалася 8-9 тис. років тому з неолітичної революції, яка породила сільськогосподарську цивілізацію. Друга хвиля була зумовлена вибухом треста років тому промислової революції, хвилі від якого обійшли всю планету, знищуючи стародавні суспільства та народжуючи якісно нові індустріальні цивілізації. З кінця XX ст. починається третя хвиля. Багато чого в цій нововиниклій цивілізації суперечить традиційному індустріальному світоустрою. Третя хвиля несе із собою новий спосіб життя, заснований на поновлюваних джерелах енергії, на радикально перетворених школах та корпораціях майбутнього [1].

Чимало циклічних процесів було відкрито в економіці. Ідеться зокрема про довгочасні цикли Кондратьєва тривалістю 40–60 років, класичні Жюглара – в 7–11 років, короткі Китчина – у 3–4 роки – і деякі інші. Початковий період тривалих економічних циклів супроводжується соціальними переворотами, війнами, революціями та іншими кардинальними соціально-політичними змінами. Відомий німецький економіст Й. Шумпетер вважав, що циклічні економічні процеси формуються діяльністю підприємців, яка так чи інакше пов'язана з упровадженням нововведень на виробництві [2].

На нашу думку, циклічні процеси в суспільному житті значною мірою зумовлені психологічними закономірностями, особливостями новаторської і творчої діяльності. Такий підхід видається нам перспективним і продуктивним. Саме його ми пропонуємо взяти за основу аналізу політико-психологічних циклів розвитку суспільства і стадій розвитку управлінської еліти.

Управлінська еліта, на наш погляд, проходить у своєму розвитку кілька основних стадій:

- 1) креативну, коли головна роль належить управлінцям-новаторам;
- 2) організаційну, на якій провідну роль в управлінні відіграють чинники-організатори;

- 3) деструктивно-споживацьку, коли активність управлінців зміщується зі сфери державного будівництва у сферу споживання і соціального паразитизму. Якщо управлінцям на попередніх стадіях були властиві певний аскетизм і самовідданість, їм не були чужі поняття етичного кодексу служіння державі і своєму народу, то у представників нової хвилі вже розвиваються жага накопичення, жадібність і споживацтво. Цінності матеріального добробуту і консюмеризму затьмарюють собою

цінності громадського обов'язку і служіння. Клептократія і ренто-бюрократія (визначення цих термінів буде дано нижче) стають впливовими соціальними суб'єктами на цій стадії розвитку управлінської еліти.

Щоб підтвердити цю гіпотезу, проаналізуємо розвиток відомих в історії державних утворень, що виникали, розвивалися і сходили зі сцени. Як об'єктами для аналізу скористаємося прикладами з історії Радянського Союзу, арабських халіфатів XII–XVI століть та деяких інших державних утворень [3–6].

Розглядаючи закономірності державного будівництва та аналізуючи досвід побудови нового суспільства в СРСР, можна виділити три хвилі управлінської еліти, що брали участь у цьому процесі. Перша хвиля здобувала владу і заклала інноваційні соціально-політичні інститути та структури нового суспільства. Це революціонери першого призову, революціонери-креативники, хоч ця креативність далеко не завжди була конструктивною. Але вони створили соціально-економічні та політичні інновації, небачені в Європі Нового і Новітнього часу. Це, зокрема, державно-централізована структура управління економікою, яка гнучко поєднувалася з ринковими методами в епоху непу. Поєднання ринку і держрегулювання стало своєрідним взірцем етатистських економічних моделей у фашистських державах 1920–30-х років, а також для кейнсіанських економічних реформ у ліберальних західних економіках протягом 1930–70-х років, а в подальшому – основою успішних економічних перетворень у Китаї в 1980–2000-х роках і деяких інших країнах Східної і Південно-Східної Азії [5; 6]. Не менш цікавим виявився і досвід упровадження в практику суспільного розвитку механізмів економічного і соціального цілепокладання, що знайшов відображення в практиці п'ятирічного планування. Серед негативних інновацій слід зазначити створення небаченого політичного інструменту управління – ідеоократичної партії-ордену.

На зміну першій приходять друга хвиля радянських управлінців, яка примножує і вдосконалює те, що було закладено першою хвилею. Це епоха адміністраторів та організаторів виробництва, економіки і суспільного життя. До другої хвилі зарахуємо чиновників сталінського періоду. Вони діяльно, хоча й дуже жорсткими, часом варварськими методами, будували нову соціальну систему. На нашу думку, хоча декларовані цілі цієї системи в багатьох дослідників викликали й викликають обґрунтовані сумніви, але вона була по-своєму неповторна. Ціною великих зусиль і жертв, не перебираючи засобами для досягнення мети, чиновники-сталіністи таки побудували нове суспільство і відстояли його в запеклій боротьбі з ворогами – зовнішніми і внутрішніми, реальними й уявними. Друга хвиля створила, примножила, відстояла і зберегла, хоча й часто сумнівними методами. Настав час користуватися плодами здобутих попередниками перемог.

З'являється третя хвиля управлінців, які хочуть не просто насолоджуватися плодами досягнень, а повністю їх привласнити. Ці люди “проїдають” і марнують отриманий спадок. Їхня влада пов'язана з корупцією і розкраданням державного майна. Зародження цієї хвилі бюрократії, на нашу думку, відбулося в останні десятиліття радянської епохи. На той час деструктивна діяльність державної бюрократії досягла таких масштабів, що була визначена деякими західними аналітиками, наприклад Дж. Гроссманом, як *клеттократія* [7, р. 253]. Саме клеттократія як специфічна група радянської бюрократії стала, на наш погляд, тим протокласом, з якого виникла певна частина пострадянської економічної еліти. Присутність в управлінських елітах кримінальних елементів не є суто радянським “винаходом”. Наприклад, В. Зомбарт, німецький економіст і соціолог, аналізуючи генезис західних економічних і політичних еліт, розглядав як передвісників західноєвропейської буржуазії [8] не тільки добродесних купців, ремісників, державних чиновників і деякі інші категорії ранніх підприємців, а й розбійників, піратів і спекулянтів.

Отже, говорячи про зародження пострадянської економічної еліти, ми в числі її попередників називаємо таку соціальну групу, як клеттократія. Це особливий загін підприємницького класу, що склався в специфічних радянських умовах і став відтак одним з родоначальників економічних еліт пострадянського періоду. Клеттократів слід розглядати як підприємців, у яких під впливом часу та умов склалися специфічні психологічні особливості економічної поведінки, різко відмінні від аналогічних властивостей класичних західних виробників-підприємців. Звички, настановлення, соціальні навички, манери та інші психологічні особливості клеттократії розвинулися та остаточно утвердилися в епоху приватизації, коли клас нової економічної еліти конституювався в межах нових національних держав, що виникли на уламках колишнього Радянського Союзу.

Психологічні особливості клеттократії наклали виразний відбиток на економічну поведінку деяких груп пострадянських еліт. Перша із цих особливостей – споживацьке ставлення до власної держави як до джерела “дармового” майна, яке можна отримати у власність за допомогою відповідних юридичних та економічних маніпуляцій, не докладаючи зусиль по створенню нових продуктів, виробничих потужностей та їх модернізації.

Жага збагачення радянської бюрократії не мала можливості реалізуватися у формах продуктивного приватного підприємництва, оскільки в радянські часи останнє було офіційно заборонено. Тому економічна активність чиновників часто набувала потворної форми розкрадання державної власності, корупції і “кришування” тіньового, напівкримінального підприємництва “цеховиків”. На відміну від підприємця часів зародження капіталізму, власність клеттократів формувалася не завдяки власним трудовим зусиллям, енергії, кмітливості, ініціативі чи організаторським здібностям, а набагато примітивніше – шляхом відчу-

ження державної власності за допомогою відповідних законів, а то й відвертих махінацій. Більшість представників нової пострадянської економічної еліти не бачать сенсу вкладати кошти в модернізацію і розширення виробництва, а витрачають отримані прибутки на споживання і накопичення. Ці новоявлені капіталісти, які лише користуються тим, що було створено працею попередніх поколінь, живуть по суті на залишки від їхніх здобутків, були названі українським економістом В. О. Вагуріним рентайними капіталістами, або рентокапіталістами [3]. У кращому випадку рентокапіталісти здатні підтримувати вже існуючі, створені до них виробництва, не турбуючись про цьому про їх оновлення, модернізацію і розширення. Рентний характер економічної діяльності зумовлює специфічну психологію цього прошарку великих власників. Звідси, власне, впливає багато психологічних особливостей народжених з клептократії нових вітчизняних рентокапіталістів: нерозбірливість щодо засобів придбання капіталу, психологія тимчасовиків – ухопити і приховати (хіба що якщо раніше це були кубики, то тепер ховають в офшорні зони); небажання вкладати кошти у виробництво, у так званий реальний сектор економіки, адже це потребує значних зусиль, а прибуток не завжди є значним і швидким, тобто перевага надається “коротким” грошам і спекулятивним проектам, що дають негайний і значний прибуток. Це зумовлює стагнацію виробничої і науково-технічної сфер. Оскільки вони не дають негайної віддачі, то в них і некладають. У результаті капітал кристалізується в предметах розкоші, нерухомості, у вигляді фінансово-спекулятивного капіталу тощо. Ідеться, власне, про таке явище, як **рентокапіталізм**.

Отже, радянська бюрократія пройшла у своєму розвитку кілька стадій:

- 1) креативну, де головна роль належала революційним бююкратам-новаторам;
- 2) організаційну, коли провідну роль відігравали бююкрати-державники й організатори;
- 3) деструктивно-споживацьку, на якій активність управлінців змістилася у сферу споживання, а цінності аскетизму і служіння державі у представників нової хвилі керівників були замінені цінностями накопичення, матеріального добробуту, консюмеризму, особистого і групового самоствердження. На цій стадії розвитку бююкратія перетворюється на клептократію.

Висновки:

1. У розвитку суспільств і держав спостерігається явище циклічності, повторюваності, що проявляється, зокрема, в наявності політико-психологічних циклів соціально-політичного розвитку.
2. Держави і суспільства проходять у своєму розвитку такі стадії: креативну, на якій головна роль належить управлінцям-новаторам; організаційну, коли провідну роль відіграють управлінці-організатори; деструктивно-споживацьку, коли активність управлінців зміщується у

сферу споживання і рентах економічних відносин. Остання із цих стадій у багатьох випадках веде до розпаду старих і виникнення нових держав, етносів, спільнот.

У зв'язку із цим постає питання щодо принципової можливості розірвання замкненого кола циклу зародження, процвітання і деградації цивілізації та побудови суспільства перманентного оновлення і творчості. Пошук відповіді на це питання є перспективною наших дальших досліджень.

Література

1. *Тоффлер Э.* Шок будущего : пер. с англ. / Элвин Тоффлер. – М. : АСТ, 2002. – 557 с.
2. *Шумпетер Й. А.* Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) : пер. с англ. / Йозеф Алоиз Шумпетер ; общ. ред. А. Г. Милюковского. – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.
3. *Вагурин В. А.* От развала СССР к ренкапитализации: почему все рухнуло и что построено / В. А. Вагурин. – Луганск : б. и., 2001. – 308 с.
4. *Коротаев А. В.* Долгосрочная политико-демографическая динамика Египта: циклы и тенденции / А. В. Коротаев. – М. : Вост. л-ра, 2006. – 111 с.
5. *Hobson J. M.* The Eastern Origins of Western Civilization / John M. Hobson. – Cambridge UK : Cambridge University Press, 2004. – 388 p.
6. *Петрас Дж.* Китай: Возникновение, упадок и возрождение мировой державы. Уроки истории [Электронный ресурс] / Петрас Джеймс. – Режим доступа : [globalresearch.ca: http://www.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=2964](http://www.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=2964).
7. *Grossman G.* The Second Economy of the USSR / G. Grossman // Underground Economy in the United States and Abroad / Ed. V. Tanzi. – Lexington : Lexington Books, 1983. – P. 245–269.
8. *Зомбарт В.* Буржуа: Этюды по истории духовного развития современного экономического человека : пер. с нем. / В. Зомбарт ; изд. подгот. Ю. Н. Давыдов, В. В. Сапов ; Ин-т социологии. – М. : Наука, 1994. – 443 с.

Губенко А. В. Проблема цикличности политико-психологического развития общества: волны государственной управленческой элиты

Анализируется явление цикличности, повторяемости социально-психологических этапов и закономерностей исторического развития, в частности развития обществ и государств; при этом главное внимание уделяется вопросу политико-психологических циклов социально-политического развития. На основании анализа социально-политического развития таких государств, как Древний Рим, Советский Союз, арабские государства эпохи халифатов, и некоторых других делается вывод о последовательности подобных циклов, что связано как с этапами возникновения, развития и разрушения государств, так и с доминированием различных социально-психологических типов управленческой бюрократии на том или ином этапе. Выделены следующие стадии развития государств и обществ: креативная стадия, когда главную роль играют управленцы-новаторы; организационная стадия, когда ведущая роль переходит к управленцам-организаторам;

деструктивно-потребительская стадия, когда активность управленцев смещается в сферу потребления и рентных экономических отношений.

Ключевые слова: политико-психологические циклы, креативная стадия развития, организационная стадия.

Gubenko O. V. Cyclical nature of society's political and psychological development: waves of state management elite

The article analyzes the phenomenon of recurrence, repetition of socio-psychological phases and regularities of historical development, in particular development of societies and states. The main attention is given to the question of the political-psychological cycles of socio-political development. On the basis of the analysis of socio-political development of such states as Ancient Rome, the Soviet Union, the Arab states of the Caliphate era and some others it has been concluded that there is a succession of such cycles. These cycles relate to both phases of state emergence, development and destruction and to the dominance of different socio-psychological types of state managers at this or that stage. The following stages of state and society development have been identified: the creative stage where the main role is played by states managers-innovators; the organizational stage where the leading role is played by states managers-organizers; the destructive-consumerist stage where the activity of managers shifts into the sphere of consumption and rental economic relations.

Key words: political-psychological cycles, creative stage of development, organizational stage.

УЯВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ПРО ПРОВІДНІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

А. О. Лісневська, м. Чернігів

Розкрито зміст уявлень студентської молоді про такі політичні партії України, як Партія регіонів, Комуністична партія України, ВО “Батьківщина”, партія “УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка”, ВО “Свобода”, Радикальна партія Олега Ляшка, партія “Наша Україна”, Соціалістична партія України. Показано, що студентська молодь має в цілому стереотипні уявлення про політичні партії України. З’ясовано, що ядро цих стереотипних уявлень складають символіка політичної партії, зовнішня атрибутика її діяльності та постаті політичних лідерів, а периферію – політичні кліше, поширені в інформаційному просторі, які дають змогу швидко класифікувати й оцінити політичну партію.

Ключові слова: політична свідомість, політичні уявлення, політична символіка, політичні кліше, інформаційний простір.

Проблема. Важливою передумовою здійснення демократичних перетворень в Україні є відповідальне ставлення громадян до своєї ролі в суспільно-політичному процесі, їхня готовність долучатися до політичного життя відповідно до сформованої системи політичних поглядів і пере-

конань. Прояви суб'єктності щодо політики є результатом політичної соціалізації особистості, під якою розуміють процеси ознайомлення з політичним життям, активного освоєння політичної культури, її трансформації завдяки власним зусиллям особистості [1].

Особливо гостро постає проблема вивчення політичної соціалізації молодого покоління. Будь-яке суспільство має бути зацікавленим у тому, щоб передати дітям і молоді свій політичний досвід та сформувати відповідний тип політичної культури, оскільки саме підрастаючі покоління визначатимуть протягом наступних десятиліть характер політичної системи і політичний розвиток суспільства. В Україні ця проблема набуває особливої актуальності через неузгодженість вимог щодо політичного виховання дітей та молоді, що зумовлює стихійність процесу політичної соціалізації і може мати негативні наслідки як для молодих поколінь, так і для держави [1–4].

Для того щоб якісно оцінити процес політичної соціалізації дітей і молоді, доцільно дослідити елементи їхньої політичної свідомості та поведінки. Одним з елементів політичної свідомості є політичні уявлення, у тому числі уявлення про політичні партії України. Як свідчать результати досліджень Дж. Адельсона, політичні уявлення людини формуються переважно у віці 11–13 років [5]. З часом вони поступово розширюються і збагачуються, у тому числі й завдяки розвиткові інших елементів політичної свідомості та впливам соціального середовища. На особливу увагу заслуговує період навчання молоді людини у вищому навчальному закладі, коли вона дістає змогу розвивати політичну свідомість через засвоєння знань з наукових дисциплін гуманітарного циклу, здобувати досвід громадсько-політичної діяльності в ході реалізації комплексу політичних прав.

Мета статті: визначити рівень сформованості уявлень студентської молоді про провідні політичні партії України, взявши такі уявлення за індикатори якості процесу політичної соціалізації українського студентства.

Інструментарій нашого дослідження включав Метод вільних асоціацій і Тест колірних ставлень О. Еткінда. Стандартна процедура асоціативного експерименту передбачала пред'явлення слів-подразників, на які респонденти повинні були відповісти словами, що першими спади їм на думку. У нашому дослідженні словами-подразниками виступали назви політичних партій України, які або відіграють, або донедавна відігравали провідну роль у політичному житті країни і про які майже всі респонденти мають хоча б якесь уявлення: Партія регіонів, Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина", партія "УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка", Комуністична партія України, Всеукраїнське об'єднання "Свобода", Радикальна партія Олега Ляшка, партія "Наша Україна", Соціалістична партія України. Відповідно до процедури Тесту колірних ставлень О. Еткінда потрібно було з восьми стандартних

кольорів Тесту колірних виборів М. Люшера дібрати один колір, з яким асоціюється конкретна політична партія України незалежно від того, які кольори вона використовує у своїй політичній символіці.

У дослідженні взяли участь студенти 3 і 4-го курсів технологічного та психолого-педагогічного факультетів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Загальна кількість учасників дослідження становила 104 особи, з них 50 хлопців і 54 дівчини віком від 20 до 25 років. Серед досліджуваних було зафіксовано такий розподіл симпатій до політичних партій України: Партія регіонів – 5,7%, ВО “Батьківщина” – 15,5%, партія “УДАР Віталія Кличка” – 39,4%, Комуністична партія України – 6,7%, ВО “Свобода” – 5,8%, Радикальна партія Олега Ляшка – 11,5%, партія “Наша Україна” – 0%, Соціалістична партія України – 0%, інші партії – 6,7%, жодна з партій – 8,7%.

Аналіз даних здійснювався на всій вибірці досліджуваних. За результатами аналізу даних асоціативного експерименту було визначено основні категорії, які респонденти використовують для опису політичних партій України (частотний метод з виділенням спільних категорій). Аналіз даних за Тестом колірних ставлень О. Еткінда передбачав обчислення частоти добирання тих чи тих кольорів до кожної політичної партії України. Порівняння результатів дало змогу визначити спільні риси в уявленнях респондентів про ті політичні партії України, які стали предметом аналізу. Відтак на основі статистично-математичного аналізу даних асоціативного експерименту (табл. 1) було складено короткий опис набору асоціацій для кожної політичної партії України.

Партія регіонів найчастіше асоціюється з “владою”, “носіями влади”, “лідерством”, “впливом”. Серед напрямів політичної діяльності партії – орієнтація на Росію, захист російської мови, прагнення як до суспільного, так і до власного добробуту. Серед асоціацій, які вказують на засоби політичного впливу партії, домінують асоціації з негативним емоційним забарвленням, що відображають як непрямі (“корупція”, “обман”, “обіцянки”, “траблїж”, “розорення”), так і прямі (“сила”, “диктат”, “насилство”, “введення жорстких норм”, “рейдерські атаки”) засоби політичного впливу. Сама партія постає як упевнена, рішуча, згуртована, але водночас консервативна, безвідповідальна, самовдоволена організація. Найвідоміші діячі партії – Віктор Янукович і Микола Азаров. Типові представники партії постають як такі, що “не вміють розмовляти українською мовою”, як “зłodії в законі”, “мажори”. Серед символів партії домінує синій/блакитний колір. Значна кількість асоціацій уособлює поширені в ЗМК політичні кліше, які характеризують партію: “Донецьк”, “Донбас”, “бандитизм”, “зłodїйство”, “шахрайство”. Узагальнена оцінка діяльності партії – негативна (“порожнеча”, “хаос”, “погана”, “брехлива”, “неадекватна” та ін.).

Таблиця 1

Розподіл асоціацій респондентів щодо політичних партій України
за результатами частотного аналізу (γ %)

Категорії асоціацій	Партія регіонів	ВО “Батьківщина”	Партія “УДАР Віталія Кличака”	Комуністична партія України	ВО “Свобода”	Радикальна партія Олега Ляшка	Партія “Наша Україна”	Соціалістична партія України
здатність партії впливати на політичну ситуацію	15,8	2,2	19,9	2,1	2,1	2,4	3,4	2,3
спрямованість політичної діяльності партії	8,2	14,3	5,3	19,3	22,3	9,0	6,8	19,3
засоби політичного впливу партії	18,4	15,7	6,0	9,3	6,4	15,6	8,5	5,7
діячі (історичні постаті), з якими пов’язується функціонування партії	13,9	20,7	7,3	14,3	10,6	6,6	11,0	15,9
характеристика типових представників партії	3,8	2,2	2,0	12,2	4,3	10,7	2,5	1,1
символіка партії (кольори, лозунги та ін.)	9,5	15,7	3,3	19,3	4,3	2,4	11,0	9,1
політичні кліше щодо партії, поширені ЗМК	23,4	11,4	37,7	16,4	6,4	23,8	31,4	1,1
узагальнена оцінка діяльності партії	7,0	17,1	18,5	5,0	27,7	24,6	25,4	17,1
необізнаність щодо діяльності партії	0	0,7	0	2,1	15,9	4,9	0	28,4

ВО “Батьківщина” асоціюється з впливовістю, напористістю, лідерством. Серед напрямів політичної діяльності партії виділено спрямованість на покращення економічної ситуації, мир і добробут, порядок, справедливість, європейський вектор зовнішньої політики, захист української мови, патріотизм. Поширеними є асоціації, які відображають зміст діяльності партії в парламенті: “опозиція”, “коаліція”, “об’єднання”. Серед асоціацій – засобів політичного впливу партії – є такі, що вказують на форми політичної боротьби (“виступи”, “концерти”, “протести”), і такі, що містять оцінку цієї боротьби (“піар”, “лицемірство”, “багато говорять, але нічого не роблять”). Найвідоміші діячі партії – Юлія Тимошенко (згадується найчастіше) і Арсеній Яценюк. Характеристика представників

партії: “обманщики”, “шахраї”, “самі не знають, що роблять”. Серед символів партії найчастіше згадуються “білий колір”, “червоне серце” і численні лозунги (“Українці – разом!”, “За Батьківщину!”, “Юлі – волю!” та ін.). До поширених у ЗМК політичних кліше належать такі, як “Вона працює”, “політичні в’язні”, “в’язниця”, “КПЗ” тощо. Узагальнена оцінка діяльності партії містить суперечливі асоціації: з одного боку, партія “хороша”, “добра”, “радісна”, “щира”, “чесна”; з другого боку, “хороша назва, але не зміст”, “шум”, “хаос”, “зрада”, “безлад”.

Партія “УДАР Віталія Кличка” пов’язана з такими асоціаціями, як “сила”, “напористість”, “бойова налаштованість”. Серед напрямів діяльності партії – покращення майбутнього, спрямованість на молодь, орієнтація на західну політику. При цьому багато хто відмічає опозиційність партії в парламенті. Суперечливими є асоціації, які відображають засоби політичного впливу партії: з одного боку – “співпраця з людьми”, “організованість”, “упевненість”; з другого боку – “непрофесіоналізм”, “бої в парламенті”, “виступи під фонограму”. Найвідоміші діячі партії – брати Клички. Типові представники партії – “спортсмени”, “радикали”. Нечисленними є асоціації, які вказують на символіку партії: “червоний колір”, лозунг “Україна повинна бути сильною!”. Водночас поширеними є політичні кліше із ЗМК: “бокс”, “ринг”, “нокаут”, “боксерська рукавичка” та ін. Узагальнена оцінка діяльності партії переважно позитивна: “перспективна партія”, “нова партія з новим лідером”, “гарна”, “організована”, “подобається” тощо. Проте трапляються й асоціації, що відображають сумніви респондентів щодо перспектив партії в політиці: “спорту в політиці не місце”, “займає не своє місце”, “лізе куди не треба” та ін.

Комуністична партія України асоціюється з певним статусом у суспільстві, але її ідеї є незапобованими. Звідси невисока здатність партії впливати на політичну ситуацію в країні. Суперечливими є асоціації, що вказують на напрями політичної діяльності партії: з одного боку, партія “має цілі”, “більш-менш нормальні погляди”, спрямована “вперед”, виступає “за пенсіонерів” і “рівність між людьми”, але з другого боку, вона “має застарілі ідеї”, “спрямована в минуле”, закликає до “повернення в СРСР”. Найвідоміші діячі/історичні постаті партії – Ленін, Сталін, Симоненко. Поширеними є асоціації, які описують типових представників партії: “люди зрілого/похилого віку”, “пенсіонери”, “дідуся”, “бабусі” тощо. Значна кількість асоціацій присвячена символіці партії: “серп і молот”, “зірка”, “червоний колір”. До поширених у ЗМК політичних кліше належать “СРСР”, “КПРС”, “КДБ”, “радянський досвід”, “броньовик”. Узагальнена оцінка діяльності партії є продовженням уявлень респондентів про спрямованість її діяльності: партія визнається як така, що має “давні традиції”, і водночас як “неактуальна”, “застаріла”.

ВО “Свобода” асоціюється передусім із політичним впливом на молодь. Серед напрямів політичної діяльності партії – “об’єднання держави без розколу”, “звільнення людей від чогось”, “проти євреїв”, боротьба

за “рівні права”, “свободу”, “волю”, “незалежність”, “демократизм”. До засобів політичного впливу партії належать “мітинги”, “протести”, “скандали” та ін. Найвідоміший діяч партії – Олег Тягнибок. Типові представники партії: “борці за Україну”, “радикали”, “націоналісти”, “бандери”. Символіка партії представлена такою асоціацією, як “червоний колір”, і численними лозунгами (“Україно, вставай!”, “За свободу!”, “Вільна Україна!”). Поширені в ЗМК політичні кліше відображають її націоналізм і радикалізм. Узагальнена оцінка діяльності партії містить як позитивні (“хороша”, “проста”, “оптимальна”), так і негативні (“непевнена”, “відсторонена”, “зборище людей, далеких від політики”) характеристики. Певна кількість асоціацій (15,9%) свідчить про необізнаність респондентів щодо діяльності партії (“не знаю”, “ніяких асоціацій”, “не маю інформації”).

Певні труднощі виникли в ході аналізу асоціацій, які стосуються *Радикальної партії Олега Ляшка*. Висока політична активність лідера партії, яка не підкріплюється помітною діяльністю з боку інших представників партії, призводить до того, що окремі аспекти партії асоціюються виключно через постать самого Олега Ляшка. Отже, для респондентів партія виступає як політична сила, якій властиві як “дієвість”, так і “слабкість”. Серед напрямів політичної діяльності виділено захист українських традицій, курс на радикальні зміни в суспільстві, боротьбу за свободу і волю народу. Окремі асоціації вказують на близькість партії до народу, на прагнення партії захищати його інтереси. Серед засобів політичного впливу переважають напористість у досягненні мети (“упевненість”, “сміливість”, “прямолинійність”) і демонстративна поведінка (“сварки і бійки”, “публічні виступи”, “показуха”, “багатослівність”). Найвідоміший діяч партії, безперечно, Ляшко. Відповідно, асоціації, які відображають характеристики типових представників партії, уособлюють риси особистості самого Ляшка: “революціонер”, “комік”, “багато говорить”, “грає на публіку”, “нафарбований чоловік” та ін. До символів партії належать “жовтий колір” і лозунг “Юлі – волю, бандитам – тюрми!”. Значна кількість асоціацій відображає як поширені в ЗМК політичні кліше (“вила”, “трабл”, “гарбуз”, “картопля з бабцею” та ін.), так і джерела їх поширення (“пародія 95-го кварталу”, “Казкова Русь”). Узагальнена оцінка діяльності партії – іронічна (“смішна”, “весела”, “радикально, але безглуздо”).

Партія “Наша Україна” асоціюється зі слабким політичним впливом (“слабка”, “немає ініціативи”). Суперечливими є асоціації, які відображають напрями політичної діяльності партії: з одного боку, партія є носієм патріотичних ідей, спрямована на захист української мови і культури, прагне до добробуту суспільства; з другого боку, у неї “немає ідеології і чіткого лідера”, “погана політична програма”. Відповідно суперечливими є й асоціації, які вказують на засоби політичного впливу партії: їй властиві як “згуртованість”, “упевненість”, “щирість”, так і “брехня”, “марнослів’я”, “гнучкість зміна”. Найвідоміший діяч партії – Віктор Ющенко. Типові представники партії –

“красномовні люди”, “вічно невдоволені”, “ображені життям люди”. Серед символів партії переважає помаранчевий колір/прапор. Серед поширених у ЗМК політичних кліше домінують “помаранчева революція”, “любі друзі”, “пасіка”, “мед”, “бджоли”, “солові”. Узагальнена оцінка діяльності партії переважно негативна. Вона містить як недовіру до партії (“невиправдані надії”), так і її невдале минуле (“невдача”, “провал”, “багато планів – нуль виконання”) та хитке становище тепер (“незначуща”, “перебуває на периферії”, “відійшла в тінь”).

Соціалістична партія України також асоціюється зі слабким політичним впливом (“слабка партія”, “недієздатна”). Поширеними є асоціації, які розкривають напрями політичної діяльності партії: партія “спрямована на народ”, на “рівність”, “справедливість”, “рівноправ’я”, “порядок”, “мир”, “соціальну стабільність”. Суперечливими є засоби політичного впливу партії: з одного боку, вона підтримує зв’язок з людьми, долучається до благодійності (“дитячі майданчики”); з другого боку – прагне за всяку ціну утриматися в політиці (“войовничість”, “обман”). Найвідоміші представники партії – Олександр Мороз (згадується найчастіше), Микола Рудьковський. Типові представники партії є вихідцями з пролетаріату. До асоціацій, які відображають символіку партії, належать “червоний стяг”, “рожевий колір”, “тройнда”. Окремі асоціації відображають належність до партії (“соціалісти”). Узагальнена оцінка діяльності партії негативна. Вона свідчить як про недовіру до партії (“брехуни”, “зрадники”), так і про безперспективність її існування в політиці (“забута”, “даремно витрачають час”, “довга дорога, але безрезультатно”, “невидимка”). Варто звернути увагу, що значна кількість асоціацій (28,4%) вказує на необізнаність респондентів щодо діяльності партії (“не знаю”, “ребус, загадка”).

Аналіз повного списку асоціацій дає змогу виявити певні тенденції в уявленнях студентської молоді про провідні політичні партії України. Встановлено, що найбільш частотними є категорії “діячі (історичні поста-ті), з якими пов’язується функціонування партії”, “політичні кліше щодо партії, поширювані ЗМК”, “узагальнена оцінка діяльності партії”, найменш частотними – категорії “здатність партії впливати на політичну ситуацію”, “необізнаність щодо діяльності партії”. Отримані результати свідчать про те, що уявлення студентської молоді про політичні партії України формуються переважно внаслідок споживання продукції ЗМК, котрі з тих або тих причин пропонують досить спрощені образи суб’єктів політики. Як наслідок, студенти добре обізнані (або вважають себе обізнаними) щодо того, хто є лідером тієї або тієї політичної партії, досить легко орієнтуються в тих судженнях, за допомогою яких оцінюється діяльність кожної політичної партії. Закономірно, що студенти готові й самі розмірковувати про політичні партії України, але передусім через використання тих суджень, які є поширеними в їхньому інформаційному просторі. Виявлено, що політична символіка (кольори, лозунги, зображення

тощо) також посідає значне місце в уявленнях студентської молоді про провідні політичні партії України. Набагато складніше студентській молоді визначитися щодо змісту діяльності політичної партії і, як наслідок, щодо засобів і потенціалу її впливу на суспільно-політичний процес. Отже, можна припустити, що студентська молодь має неглибокі, поверхові уявлення про політичні партії України.

Результати, отримані в ході асоціативного експерименту, узгоджуються з результатами Тесту колірних ставлень О. Еткінда (табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл добору кольорів респондентами
щодо політичних партій України (у%)**

Добір кольорів	Партія регіонів	ВО “Батьківщина”	Партія “УДАР Віталія Кличка”	Комуністична партія України	ВО “Свобода”	Радикальна Партія Олега Ляшка	Партія “Наша Україна”	Соціалістична партія України
синій	44,2	6,8	9,6	5,8	10,6	6,7	6,7	11,5
зелений	19,2	8,6	8,6	2,9	13,5	9,6	10,6	4,8
червоний	4,8	17,6	17,4	32,7	9,6	4,8	20,2	15,4
жовтий	0	19,4	14,4	7,8	20,2	9,6	25,0	10,6
фіолетовий	1,9	15,5	20,2	23,0	8,6	20,2	2,9	12,5
коричневий	3,9	6,8	8,6	9,6	19,2	15,4	17,3	11,5
чорний	21,2	3,9	13,5	6,7	4,8	14,4	6,7	10,6
сірий	4,8	21,4	7,7	11,5	13,5	19,3	10,6	23,1

Аналіз результатів за Тестом колірних ставлень О. Еткінда свідчить про те, що добір кольору до тієї або тієї політичної партії зумовлюється не так неусвідомленим емоційним ставленням до неї, як тим кольором або тими кольорами, які вона використовує у своїй символіці. Прикладом може бути Партія регіонів, яку 44,2% респондентів ототожнюють із синім кольором. Якби ми інтерпретували цей результат відповідно до значення кольору, то виявилось б, що Партія регіонів – це політична сила, яка прагне безпеки, спокою, надійності через надмірну стурбованість політичною ситуацією і перспективами її розвитку. Проте така інтерпретація суперечила б результатам асоціативного експерименту, які було отримано на тій самій вибірці досліджуваних.

Схожі результати отримано й щодо інших політичних партій, які у своїй символіці віддають перевагу небагатьом кольорам, аналог яким можна було віднайти в стимульному матеріалі Тесту колірних виборів М. Люшера. Наприклад, Комуністична партія України ототожнюється

переважно з червоним (32,7%) та фіолетовим (23,0%), Партія “Наша Україна” – із жовтим (25,0%) і червоним (20,2%), ВО “Свобода” – із жовтим (20,2%) та коричневим (19,2%), Партія “УДАР Віталія Кличка” – з фіолетовим (20%), червоним (17,4%) і жовтим (14,4%) кольорами. Щодо тих політичних партій, які використовують або багато кольорів, або цим кольорам немає аналогів у стимульному матеріалі Тесту колірних виборів М. Люшера, або ці кольори, можливо, невідомі досліджуваним (так, наприклад, за даними асоціативного експерименту, респонденти не обізнані щодо колірної символіки Радикальної партії Олега Ляшка), то тут траплялися різні варіанти відповідей. Отже, що більш відомою є колірна символіка політичної партії, то більш безпосередньо вона впливає на ототожнення політичної партії з тим або тим кольором або кольорами.

Висновки. Результати емпіричного дослідження показали, що студентська молодь має стереотипні уявлення про провідні політичні партії України. Ядро цих стереотипних уявлень складають символіка політичної партії, зовнішня атрибутика її діяльності та постаті політичних лідерів, периферію – політичні кліше, поширені в інформаційному просторі, які дають змогу швидко класифікувати й оцінювати політичну партію. Очевидно, ядро стереотипних уявлень є більш сталим структурним утворенням порівняно з периферією. Відповідно динаміка уявлень студентської молоді про провідні політичні партії України може зумовлюватися зміною тих суджень, які виступають підставами для їх класифікування й оцінювання.

У цілому ж отримані результати свідчать про недостатню сформованість політичних уявлень студентської молоді щодо провідних політичних партій України. Наслідком цього може стати піддатливість молодих людей до дії різних технологій інформаційного впливу, що створює сприятливі умови для маніпулювання їхньою політичною свідомістю та поведінкою. Отже, актуальності набуває проблема організації спеціальних умов для процесу політичної соціалізації молодих поколінь.

Перспективою подальших емпіричних досліджень може стати реконструкція системи категорій, які визначають процес класифікування студентською молоддю провідних політичних партій України. Це дало б змогу поглибити знання про ті підстави, на яких ґрунтується побудова образів провідних політичних партій України в політичній свідомості студентської молоді.

Література

1. *Авер'янова Г. М.* Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Г. М. Авер'янова, Н. М. Дембицька, В. В. Москаленко. – К. : ППЦ, 2005. – 307 с.
2. *Білик М.* Особливості формування політичної культури сучасної молоді / М. Білик // Соціальна психологія. – 2004. – №4 (6). – С. 96–105.

3. *Добрускин М. Е.* Формирование политической культуры студентов / М. Е. Добрускин // Психолого-педагогична наука і суспільна ідеологія : матеріали методол. семінару Акад. пед. наук України (12 листоп. 1998 р.) / Акад. пед. наук України ; редкол. : В. Г. Кремень (головн. ред.) та ін. – К. : Гнозис, 1998. – С. 476–481.
4. *Петрунько О. В.* Мотиви відчуження сучасної молоді України від активної політичної діяльності / О. В. Петрунько // Педагогіка і психологія. – 1996. – №1 (10). – С. 98–101.
5. *Ольшанский Д. В.* Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с. – (Серия “Gaudeamus”).

Лисневская А. А. Представления студенческой молодежи о ведущих политических партиях Украины

Раскрыто содержание представлений студенческой молодежи о таких политических партиях Украины, как Партия регионов, Коммунистическая партия Украины, ВО “Батьківщина”, партия “УДАР (Украинский Демократический Альянс за Реформы) Виталия Кличко”, ВО “Свобода”, Радикальная партия Олега Ляшко, партия “Наша Украина”, Социалистическая партия Украины. Показано, что студенческая молодежь имеет в целом стереотипные представления о политических партиях Украины. Установлено, что ядро этих стереотипных представлений составляют символика политической партии, внешняя атрибутика ее деятельности и фигуры политических лидеров, а периферию – политические клише, распространенные в информационном пространстве, которые позволяют быстро классифицировать и оценить политическую партию.

Ключевые слова: политическое сознание, политические представления, политическая символика, политические клише, информационное пространство.

Lisnevskia A. O. University students’ representations of Ukraine’s leading political parties

This article deals with the content of university students’ representations of such political parties in Ukraine as the Party of Regions, the Communist Party of Ukraine, All-Ukrainian Union “Bat’kivshchyna”, “UDAR” of Vitaliy Klitschko (Ukrainian Democratic Alliance for Reforms), All-Ukrainian Union “Svoboda”, Oleg Lyashko’s Radical Party, the Party “Our Ukraine” and the Socialist Party of Ukraine. It is shown that on the whole university students have stereotypical representations of the political parties in Ukraine. It is found that the core of these stereotypic representations are symbols of a political party, external attributes of its activities and figures of its political leaders, and the periphery contains political clichés prevalent in the cyberspace, which allow the political party to be quickly classified and evaluated.

Key words: political consciousness, political representations, political symbols, political clichés, information space.

МОДЕЛЬ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК У СТРУКТУРІ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ МОЛОДІ

О. М. Скар, м. Київ

Викладаються вихідні методологічні та методичні засади дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу молоді, на яких ґрунтується побудова емпіричної моделі дослідження. Пропонується застосування дискурс-аналізу як методології виявлення політичних смислів соціальних відносин і соціальних взаємодій. Обґрунтовується та описується модель емпіричного дослідження, в якій презентовано три групи показників практик, представлених у політичному дискурсі суб'єктів політичної соціалізації (політичні ставлення; способи взаємодії; принципи і правила взаємодії), та окреслюються адекватні методи їх вивчення.

Ключові слова: політичні практики, дискурс, суб'єкти політичної соціалізації, емпіричне дослідження, дискурс-аналіз, молодь.

Проблема. Політична картина світу є призмою, крізь яку особистість сприймає навколишній світ. Вона, з одного боку, відображає те, як суспільно-політична дійсність оцінюється, інтерпретується, переживається й осмислюється суб'єктом, а з другого – визначає внутрішню логіку побудови особистістю своєї поведінки в соціумі, опосередковуючи й до певної міри спрямовуючи її. Загальне бачення світу політики забезпечується політичними репрезентаціями й практиками, які “циркулюють” у політичному дискурсі суспільства та відбираються молоддю людиною, інтерналізуються в процесі політичної соціалізації, стаючи змістовими елементами її політичної картини світу. Основним способом засвоєння особистістю політичного досвіду є її взаємодія з “оточенням”, до якої вона долучається в процесі повсякденних практикувань. Водночас сучасний політичний дискурс насичений суперечливими і неоднозначними “месиджами”, неузгодженими і різновекторними діями й практиками агентів політичної соціалізації, які несприятливо позначаються на політичній картині світу молоді, а відтак – і на її політичних практиках. Тому актуалізується завдання з'ясування специфіки й суперечностей таких впливів, що допоможе намітити шляхи оптимізації входження молодих людей у громадянське, суспільно-політичне життя країни.

Метою статті є обґрунтування та опис моделі емпіричного дослідження політичних практик у структурі політичної картини світу молоді.

Перш ніж перейти до представлення моделі емпіричного дослідження, зупинімося коротко на вихідних концептуальних та методологічних положеннях, які було використано при її створенні.

Продуктивним у контексті нашого дослідження є підхід П. Бергера й Т. Лукмана, за яким соціалізація розглядається в ракурсі конструювання реальності, у процесі якого людина сама створює свій світ і саму себе, будує картину світу, взаємодіючи з іншими суб'єктами соціалізації, вибудовуючи взаємостосунки з іншими людьми та засвоюючи їхні цінності і норми, опановуючи практики тощо [1]. Ми з'ясували, що поле політичної соціалізації правомірно розглядати як комунікативний простір, у якому функціонують і взаємодіють дискурси основних агентів політичної соціалізації, котрі виступають як ретранслятори континуумів смислів і значень, цінностей та ідей, інтерпретацій і думок, образів і практик та безперервно борються за "означування" соціальної реальності. Тож *дискурси слугують для репрезентації соціального світу суб'єктів політичної взаємодії та водночас "беруть участь" у конструюванні соціального, у тому числі й політичного, світу* (Л. Дж. Філліпс, М. В. Йоргенсен).

Встановлено також, що *побудова картини політичного світу молоді відбувається* завдяки її "зануренню" в суспільно-політичний дискурс у процесі *дискурсивної взаємодії* через взаємовпливи практик суб'єктів політичної соціалізації. Адже повсякденність соціального, у тому числі й політичного, буття, постає перед особистістю як смисловий універсум, сукупність значень, які люди "мають" інтерпретувати задля того, щоб знайти опору в цьому світі, дійти згоди з ним. Варто згадати і про те, що ця сукупність значень виникла й продовжує формуватися в людських діях (власних та інших людей, сучасників і попередників) у процесі вправлення, практикування (А. Шюц).

У процесі практикувань через механізми ідентифікації, інтерналізації та селекції особистістю "відбираються" найбільш вдалі, ефективні способи дій, які стають звичними, сталими, перетворюючись на практики (конативний вимір), та формуються звичні способи сприймання й мислення (когнітивний вимір практик). Тож у результаті практикувань підкріплюються або змінюються елементи "габітусів" (за термінологією П. Бурдьє) учасників суспільно-політичної взаємодії. Габітус як система стійких диспозицій існує у вигляді принципів, на ґрунті яких виникають й організуються практики та уявлення (П. Бурдьє). Міцно засвоєні *диспозиції*, які *породжують практики*, формуються соціальним середовищем через дозволи і заборони, свободи й необхідності, можливості і неможливості (П. Бурдьє, Т. М. Титаренко) та сприяють засвоєнню "розумних" способів поведінки, що йдуть від "здорового глузду". Нагадаємо також, що вони активно репрезентовані в різних дискурсах суб'єктів соціалізації.

У найбільш загальному розумінні практики – це все, що роблять люди, використовуючи як "предметні", так і символічні (норми, традиції, мова) засоби (В. В. Волков). Практики змістовно тематизовані, мають свою внутрішню логіку, *правила* (як *формальні*, так і *неформальні*, конвенційні) [2]. Тож практики – це передусім *дії за визначеними правилами*.

Водночас у Л. Вітгенштейна це дотримання на практиці безлічі *неписаних правил*, а у Дж. Серля – *фон* (див. [3]).

Соціальні практики ґрунтуються на розумінні інших людей та на взаємній узгодженості колективних дій. Соціальні практики у повсякденні – це постійні дії та взаємодії, які відтворюють упорядкованість життєвого світу [2]. В основі практик – звичні, традиційні дії, що здійснюються відомими, знайомими засобами. Одиниця аналізу соціальних практик – дія, водночас це “колективна” дія, яка утворилася в результаті певних схем типізацій, які включають не тільки типізації інших людей, а й типізації різних подій та соціального досвіду, що набувався в процесі соціалізації. До найважливіших елементів соціальних практик О. В. Петров відносить: 1) *суб’єктів* та їхню *взаємодію*; 2) *сукупність правил, притисів* (як формальних, так і неформальних; явних і неявних, фонових); 3) *інтенції, наміри, цілі*; 4) *ресурси* суб’єктів практик та звичний спосіб роботи з ними [там само].

Що ж до *політичних практик*, то ми визначили їх як *усталені, узвичаєні в суспільстві способи взаємодії, які передбачають певний набір правил, конвенцій поведінки суб’єктів, що застосовуються ними з метою реалізації власних цілей та інтересів*. Окреслимо також *характеристики* (соціальність, інтерсуб’єктивність, нормативність, конвенційність, звичність, повторюваність, регулярність, стабільність, “зрозумілість”) та *функції* політичних практик (контролю, регулювання поведінки, відтворення впорядкованості світу) [4].

Важливо наголосити на тому, що практики розуміють як конкретне, буденне знання, повсякденну й повторювану поведінку, проте цим вони не вичерпуються. Це також сфера непроявленого, неексплікованого, неусвідомлюваного досвіду. Тому для емпіричного вивчення політичних практик у складі політичної картини світу молоді доцільно, на нашу думку, залучати ресурси проєктивних і напівпроєктивних методів (незавершені речення, малюнки) та можливості експериментальної психосемантики.

Ми також спираємося на методологічне розуміння політики як соціокультурного феномена владних стосунків у соціумі (В. В. Костошев та ін.) [5] та культури як особливого способу внутрішньої організації соціальної взаємодії, основного джерела формування політичного простору (О. І. Соловійов та ін.). Так, культуральні теорії, зокрема концепції фреймів, мають евристичні можливості для розуміння багатомірного соціального простору й динаміки поля політичної соціалізації [5]. Фрейми, як когнітивні структури для схематизації досвіду (Дж. Мід, Г. Блумер), “служують” для осмислення соціальних явищ через “підведення” того, що відбувається, під знайоме і звичне (М. С. Розов); фрейми звичайно не усвідомлюються й виявляються через використання загальновідомих “істин”, “максим”, приказок у разі “інструменту” як для пояснення своїх ставлень, дій, так і для тлумачення свого/чужого становища чи поведінки в конкретних ситуаціях (І. Гофман та ін.) (див. [6]). Тут доречно згадати про те, що так званий дотеретичний рівень знань (те, що відомо кожній людині

про соціальний світ: це може бути певна сукупність правил поведінки, моральних принципів та приписів, прислів'я та приказки, цінності й вірування, міфи і т. ін.) “вбудований” у повсякденні практики [2]. Особливу роль у механізмі відтворення соціальних практик відіграють традиції, звичаї і ритуали, які безпосередньо, шляхом конкретних і детальних приписів щодо певних способів дій у конкретних ситуаціях “роблять” поведінку людей осмисленою і до певної міри передбачуваною. За К. Юнгом, ці дії ґрунтуються на колективному несвідомому й належать до архетипів [там само]. Виходячи із цього, вважаємо можливим використання в емпіричному дослідженні методу семантичного диференціала (СД), де функцію дескрипторів виконуватимуть прислів'я, приказки та фразеологізми.

Динаміка ж задається рефреймінгом, коли для осмислення того, що відбувається в соціумі, актуалізуються й використовуються зовсім інші, латентні раніше фрейми. До фреймів відносять символи, а їх конкретні комбінації М. С. Розов розглядає як світоглядні настановлення, що стосуються й визначають ставлення до інших людей, суспільства, країни, держави, політики та “підтримуються” певними інтерактивними ритуалами, чи ритуальними практиками, як їх ще називають. Водночас цікавим видається розуміння вченим інтерактивних ритуалів як “...свого роду “соціальних машин”, в яких ментальні структури учасників формуються, закріплюються, або руйнуються, замінюються іншими” [7, с. 29]. Тож у результаті практикувань підкріплюються або змінюються елементи габітусів учасників взаємодії (їхні когнітивні настановлення, ідентичності й стереотипи поведінки). М. С. Розов виділяє фрейми та відповідні типові й поширені ритуали, що пояснюють феноменологію “російської влади”. Такими фреймами є: “свої і чужі”, “вищі ідеали та вигода”, “цар і верховна влада”, “здача-роздача і поділ-переділ” [там само]. Зазначимо також, що фрейм “свої/чужі” є універсальним, він широко представлений у політичному дискурсі. У дискурсі фрейми виступають як структурно оформлені одиниці знань, організовані навколо певного поняття (М. В. Берендєєв).

Молодь, будучи суб'єктом політичної взаємодії, конструє, вибудовує свою картину політичного світу у взаємодії з культурою, соціумом, різними суб'єктами політичної соціалізації, а точніше – з їхніми дискурсами. Аналіз наукових джерел, присвячених висвітленню теоретичних, методичних і прикладних засад вивчення дискурсу (Дж. Бодріяр, П. Бурдье, К. Джерджен, М. Л. Макаров, О. Ф. Русакова, О. Є. Спасський, Л. Філіпс, М. Йоргенсен, Н. Феркло, М. Фуко та ін.) і зокрема тих, що використовують дискурс-аналіз як методологію виявлення політичних смислів соціальних стосунків та соціальних взаємодій (О. Ф. Русакова, Д. А. Максимов) [8], засвідчив доцільність та евристичний потенціал застосування цієї методології.

В основу моделі дослідження політичних практик як чинника структування політичної картини світу студентів покладено ідеї про те, що:

– дискурс репрезентує смисли, значення, ідеї, образи, практики і т. ін. агентів політичної соціалізації;

– будь-який дискурс є носієм і транслятором конкретного образу світу;

– дискурси – відкриті, мінливі та рухомі утворення, які постійно взаємодіють з іншими дискурсами й безперервно борються за “означування” соціальної, політичної реальності;

– дискурс правомірно розглядати як габітус (стійку систему диспозицій), що породжує практики;

– дискурс має не тільки видимий, а й невидимий план, а точніше контекст [8], чи, в термінології інших авторів, фон;

– контекстуальний пласт дискурсу наповнений фоновими (неявними, непомітними, нерелевантними) практиками;

– фонові практики політичного дискурсу задають “умови можливостей” для інтерпретації, сприймання, оцінювання конкретних висловлювань, суджень, дій суб’єктів політичної взаємодії.

У нашому емпіричному дослідженні важливу роль відіграє поширена в лінгвокогнітивних дослідженнях ідея про те, що *текст* можна використовувати як *засіб вивчення дискурсу*. Так, текст постає як динамічне когнітивне утворення, що є формою фіксації знань про світ і водночас джерелом цих знань. У тексті, що репрезентує певний дискурс, інформація може бути представлена експліцитно та імпліцитно (М. В. Гаврилова).

Оскільки кінцевою метою нашого дослідження є з’ясування специфіки й можливих суперечностей впливу різних агентів політичної соціалізації на структурування політичної картини світу молоді, то завданням *першого етапу* дослідження стало виявлення емпіричним шляхом того, якою мірою в дискурсі сучасної молоді представлені “пропозиції” з дискурсів тих чи тих агентів політичної соціалізації. Для реалізації цього завдання було розроблено спеціальну процедуру аналізу політичного дискурсу різних агентів. При цьому ми послуговувались основними принципами психолінгвістики та психосемантики (О. Ю. Артем’єва, В. А. Петровський) та спиралися на ідеї М. І. Макарова щодо особистісних смислів у соціальному контексті, які виявляються в змісті дискурсу [9]. Зазначена процедура включає кілька послідовних кроків, а саме:

1) виділення в дискурсі тем, найбільш продуктивних для дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу молоді;

2) виокремлення спектру пропозицій, що розкривають кожну тему;

3) відбір найуживаніших пропозицій;

4) формулювання та корекція пропозицій з огляду на завдання емпіричного дослідження.

Як найбільш доцільний метод для аналізу дискурсу було використано контент-аналіз. За одиницю аналізу взято пропозицію, що відповідає низці вимог:

- 1) пропозиція має розкривати означену тему політичного дискурсу;
- 2) різні пропозиції повинні представляти практики, що змістовно відображають позицію чи основний “месидж” різних суб’єктів політичної взаємодії;
- 3) зміст пропозиції має бути “провокативним”, неоднозначним;
- 4) пропозиції мають “розкривати” значеннєвий контекст дискурсу політичної взаємодії в межах кожної теми.

Аналіз політичного дискурсу дав змогу визначити теми, найбільш продуктивні для дослідження політичних практик. Ними виявилися такі: організація комунікацій; принципи і правила взаємодії; способи впливу. Виявлено також спектр наративних “пропозицій”, що розкривають значеннєвий контекст дискурсу політичної взаємодії в межах кожної теми.

Окреслені теми й пропозиції покладено в основу психосемантичного опитувальника. Тож на *другому етапі* емпіричного дослідження буде проведено психосемантичне опитування молоді, за результатами якого планується відтворити факторну структуру, в якій кристалізуються базові суспільно-політичні практики. Відтак за підсумками вирішення цього завдання ми зможемо визначити найбільш/найменш впливових агентів поля політичної соціалізації та виявити основні смисли й значення, що структурують політичну картину світу молоді.

Завданням *третього етапу* дослідження має стати уточнення та отримання додаткових емпіричних даних, що стосуються вивчення фонових (неявних, непомітних, нерефлексованих) практик суспільно-політичного дискурсу. Для реалізації цього завдання планується застосувати серію проєктивних малюнків, методуку незавершених речень та СД з використанням приказок і прислів’їв.

Наступним важливим етапом роботи є *розроблення моделі емпіричного дослідження* політичних практик як чинника структурування політичної картини світу молоді. Із зазначеного вище стає зрозумілим, що для коректності результатів емпіричного дослідження необхідно обґрунтувати та розробити *інструментарій дослідження*, адекватний меті й завданням роботи. Для цього слід виокремити показники політичних практик та дібрати адекватні методи їх вивчення, що й знайшло відображення у створеній нами моделі (рис.).

Згідно з даними теоретико-методологічного аналізу та результатами описаних у фаховій літературі прикладних досліджень вербальні соціально-психологічні методи (зокрема опитування) слугують надійним засобом вивчення різних аспектів політичної культури молоді, особливостей її політичної поведінки й соціалізації, а також політичної свідомості. Вони виступають адекватним інструментарієм як для *вимірювання системи ставлень* (раціональних й емоційно-оцінних) населення до політики і всього, що з нею пов’язане, зокрема до власної політичної ролі й свого місця в політичному процесі, так і для дослідження типів і форм політичної залученості молоді й *особливостей політичної поведінки*, а також осо-

близькостей її ідейно-політичних настановлень, ціннісно-сміслових орієнтацій тощо [10].

Рис. Модель емпіричного дослідження політичних практик у складі політичної картини світу молоді

З огляду на висвітлені вище положення видається доцільним не тільки застосування методів *опитування (анкетування)*, які дають змогу дослідити раціональні, усвідомлювані уявлення респондентів, а й використання ресурсів *проєктивних методів* та потенціалу *експериментальної психосемантики*, завдяки яким стає можливим актуалізувати неусвідомлювані пласти політичної свідомості респондентів й дослідити структуру їхніх особистісних смислів та настановлень у ході оцінювання. Це дає підстави включити до *комплексу дослідницького інструментарію* такі методи:

1) *опитування* за розробленим нами психосемантичним опитувальником, де дескриптори – наративні пропозиції, виділені на основі аналізу дискурсів;

2) *метод семантичного диференціала*, де функцію дескрипторів виконують прислів'я, приказки і фразеологізми;

3) *серію проєктивних малюнків*: “Я на виборах”, “Я у державі”, “Я і влада”. Застосування проєктивних методів дає змогу дослідити неусві-

домлювані ставлення особистості до політичної реальності, оскільки в проєкції, за слушним висловом Л. Ф. Бурлачука, реалізуються раніше сформовані психологічні настановлення, що являють собою згорнуті, а тому й неусвідомлювані програми організації поведінки, які створюють готовність до сприйняття явищ та об'єктів дійсності у відомому ракурсі, відношенні суттєвого і несуттєвого. Через символіку малюнка відображаються глибинні смисли дійсності, які є дуже складними. В них “у єдиній, “злитій” формі представлені і образ, і ставлення людини до світу, і особистий досвід переживань суб'єкта” (цит. за: [11]);

4) *методика незавершених речень* належить (поряд з методикою незавершених розповідей) до так званих методик доповнення з арсеналу проєктивних методів. Вважаємо, що її використання допоможе, з одного боку, розширити, уточнити семантичні координати уявлень молоді щодо моделей політичної поведінки, а з другого – виявити особливості практик, представлених у дискурсі взаємодії суб'єктів політичної соціалізації.

Для обробки отриманих емпіричних даних будуть застосовані: 1) *методи математичної статистики* (зокрема факторний аналіз) – для поглибленого аналізу результатів опитування та психосемантичного диференціала; статистична значущість факторів, отриманих у результаті факторного аналізу, буде оцінюватися за критерієм Хамфрі; 2) *якісний аналіз сюжетних рисунків та формалізованих елементів рисунків*; 3) *контент-аналіз* даних, отриманих за результатами методики незавершених речень.

Передбачаємо, що за результатами емпіричного дослідження ми зможемо виявити і відтворити різні типи картин політичного світу студентства, а також виявити найвпливовіших агентів політичної соціалізації, практики яких позначаються на конфігурації й змісті картини світу молоді. А з'ясування специфіки та суперечностей таких впливів допоможе намітити можливі шляхи їх оптимізації.

Висновки. Показано доцільність застосування дискурс-аналізу як методології виявлення політичних смислів соціальних взаємодій суб'єктів політичної соціалізації. Запропонована процедура аналізу політичного дискурсу дає змогу виокремити теми, найпродуктивніші для емпіричного вивчення політичних практик у складі політичної картини світу молоді, та визначити властивий різним суб'єктам “набір” пропозицій, які розкривають значеннєвий контекст дискурсу політичної взаємодії в межах кожної теми.

У розробленій нами моделі емпіричного дослідження політичних практик як чинника структування політичної картини світу визначено три групи показників практик, представлених у політичному дискурсі суб'єктів політичної соціалізації (політичні ставлення; способи взаємодії; принципи і правила взаємодії), та методи їх вивчення. Методика дослідження політичних практик як чинника структування політичної картини світу молоді будується на поєднанні аналізу суспільно-політичного дискурсу (контент-аналіз), методів психосемантики та проєктивних методів. Показано доцільність залучення ресурсів проєктивних методів і поте-

нціалу експериментальної психосемантики, які дають змогу актуалізувати неусвідомлювані пласти політичної свідомості молоді й дослідити структуру їхніх особистісних смислів в ході оцінювання (виявити смисли і значення, що структурують політичну картину світу молоді).

Література

1. *Костяк Т. В.* Социальные представления современной молодежи в контексте проблемы информационной социализации / Т. В. Костяк // Мир психологии. – 2011. – № 2. – С. 201–206.
2. *Петров А. В.* Социальные практики молодежи: механизмы структурирования и идентификации / А. В. Петров // Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология. – 2006. – № 3. – С. 123–134.
3. *Блохина Е. А.* Символическая деятельность и символические практики: концептуальный аппарат изучения репрезентации власти [Электронный ресурс] / Е. А. Блохина // Современные научные исследования и инновации. – 2011 (август). – Режим доступа : <http://web.snauka.ru/issues/2011/08/1668>.
4. *Скнар О. М.* Політичні практики суб'єктів політичної взаємодії: спроба класифікації / О. М. Скнар // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Золоті ворота, 2012. – Вип. 13. – С. 279–290.
5. *Костюшев В. В.* Социальный протест в поле политики: потенциал, репертуар, дискурс (опыт теоретической интерпретации и эмпирической верификации) / В. В. Костюшев // ПОЛИС. – 2011. – № 4. – С. 144–157.
6. *Мусихин Г. И.* Дискурсивный анализ идеологий: возможности и ограничения / Г. И. Мусихин // ПОЛИС. – 2011. – № 5. – С. 128–144.
7. *Розов Н. С.* Специфика “русской власти”, ее ментальные структуры, ритуальные практики и институты / Н. С. Розов // ПОЛИС. – 2011. – № 1. – С. 29–41.
8. *Русакова О. Ф.* Политическая дискурсология: предметное поле, теоретические подходы и структурная модель политического дискурса / О. Ф. Русакова, Д. А. Максимов // ПОЛИС. – 2006. – № 4. – С. 26–42.
9. *Макаров М. Л.* Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – 280 с.
10. *Скнар О. М.* Модель емпіричного дослідження політичних компетенцій молоді / О. М. Скнар // Наукові студії із соціальної та політичної психології / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2009. – С. 262–268.
11. *Дембицька Н. М.* Психологічні особливості політичної соціалізації студентів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Дембицька Наталя Миколаївна. – К., 2004. – 236 с.

Скнар О. Н. Модель эмпирического исследования политических практик в структуре политической картины мира молодежи

Излагаются исходные методологические и методические основания исследования политических практик как фактора структурирования политической картины мира молодежи, на которых базируется построение эмпирической модели исследования. Предлагается применение дискурс-анализа как методологии выявления политических смыслов социальных отношений и социальных взаимодейст-

вий. Обосновывается и описывается модель эмпирического исследования, в которой предложено три группы показателей практик, представленных в политическом дискурсе субъектов политической социализации (политические отношения; способы взаимодействия; принципы и правила взаимодействия), и очерчиваются адекватные методы их изучения.

Ключевые слова: политические практики, дискурс, субъекты политической социализации, эмпирическое исследование, дискурс-анализ, молодежь.

Sknar O. M. Model of empirical research of political practices in the structure of youth political world outlook

Initial methodological and methodical foundations of the research of political practices as a factor of youth political world outlook structuring are discussed. They are the basis for the construction of the empirical model of the study. Application of discourse analysis as a methodology for identification of political meanings of social relations and social interaction is proposed. The model of the empirical research which includes indicators of three groups of practices represented in the political discourse of the political socialization subjects (political relations, ways of interaction, principles and rules of interaction) is described and discussed. Appropriate methods for studying those practices are outlined.

Key words: political practices, discourse, subjects of political socialization, empirical study,

РОЛЬОВА СТРУКТУРА МАЛОЇ ГРУПИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ФУНКЦІЙ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СОЦІУМУ

Л. Г. Чорна, м. Київ

Висувається гіпотеза, що утверджуване в психології завдяки теорії Дж. Л. Морено положення про малу групу як простір, де “зустрічаються” особистість і суспільство, може бути адаптоване до політико-психологічних реалій. Припускається, що функції політичної системи держави відбиваються в специфіці тих ролей, які виконують члени малої групи, репрезентативної щодо структури суспільства. Наводяться дані емпіричного дослідження про змісті ролей, притаманних сучасним старшокласникам. Робиться висновок, що за умови неналежного виконання політичною системою своїх функцій рольова структура малої групи з певною ймовірністю буде містити ролі, які можна означити як компенсаторні, гротескні, соціально негативні та гіперзначущі.

Ключові слова: група, мала група, роль, функції політичної системи.

Проблема. Теорія Дж. Л. Морено, на думку провідних радянських методологів та психологів, хибує з огляду на те, що неможливо покращити макроструктуру суспільства, лише змінивши його мікроструктуру шляхом оптимізації емоційних стосунків у малій групі. Хоча Морено і вдалося здійснити на практиці успішне “перетворення за допомогою

соціометрії та психодрами існуючої спільноти в терапевтичну” [1; 2], однак його ідеї щодо терапії за допомогою психодрами, соціатрії та соціодрами всього людства підручники із соціальної психології (Г. М. Андреева, Ю. П. Платонов та ін.) подають як наївні, утопічні та односторонні, розглядають часто побіжно або ж зовсім ігнорують [3–5]. Як зазначає російський дослідник творчості великого австрійця І. Б. Гріншпун, представлена в психологічній літературі оцінка особистості Дж. Л. Морено та його ідей виглядає сьогодні певною мірою як парадоксальна: його пріоритет у створенні групової психотерапії то визнається, то заперечується; соціометрія як теорія і практика високо оцінюється одними і викликає скептицизм в інших [6]. Повсюдне згадування методу соціометрії та замовчування теоретичних ідей Морено академічною соціальною психологією співіснують із широким використанням його напрацювань у соціальній практиці. Добре, що останнім часом ситуація щодо представленості теорії Морено в науковій психології почала змінюватися на краще. Так, вітчизняні і російські психологи досить активно аналізують та розвивають проблематику рольового розвитку і рольової самореалізації особистості, започатковану дослідником [7; 8].

Ідеї Морено чекають на своє застосування і в політичній психології. Згадаймо, метод соціометрії розроблено під час дослідження політико-психологічних наслідків Першої світової війни, а діяльність політичних організацій неможлива без знання соціодинамічного, соціогенетичного законів функціонування малих груп, сформульованих Морено. Деякі введені ним в обіг терміни можна вважати власне політико-психологічними: “лідер”, “соціометричний пролетарій”, “соціометрична революція” [1; 2].

Можна довго дискутувати щодо того, чи можна зробити людство кращим, ніж воно є зараз, за допомогою групової психотерапії та соціодрами, але ідеї Морено щодо глибинного зв'язку між тими процесами, які відбуваються на рівні малих груп суспільства, і процесами на рівні макросоціуму є, безумовно, плідними. Утім, вони досі ще недостатньо проаналізовані науковцями. На нашу думку, з-поміж усіх інших напрямів психологічної допомоги людині насамперед представники психодрами беруться на практиці розв'язувати найбільш гострі актуальні соціально-політичні проблеми сьогодення – звісно, своїми психологічними засобами [9; 10].

Зазначимо, що відголоски ідей на кшталт “мала група – це суспільство в мініатюрі” можна знайти в працях основоположників соціології Е. Дюркгайма і Г. Зіммеля. Суспільство вони розглядали як абстракцію, а соціологію – як науку, що досліджує стійкі форми спілкування та взаємодії, які можна спостерігати на груповому рівні [11]. Але все ж таки утвердження положення про групу як простір, де “зустрічаються”¹ окремий індивід і суспільство [12], на нашу думку, було б у сучасній

¹ Термін “зустріч” є одним із найважливіших у теорії психодрами Дж. Л. Морено.

соціальної психології неможливим без Морено. Належачи до певної реальної групи, особа має можливість впливати на суспільну думку, політичну систему, змінювати їх або створювати нові. У групі відбувається соціалізація особистості, тобто через групу суспільство впливає на особистість. Крім того, можна справедливо стверджувати, що група, її соціально-психологічні особливості відображають характеристики соціуму загалом. Проблема полягає в тому, щоб на рівні малої групи виокремити індикатори стану соціальної системи суспільства, у тому числі й політичної.

Мета статті: висунення гіпотетичного припущення про відносини між суспільством і малою групою як зв'язок між виконанням державою своїх функцій та їх відображенням у рольовій структурі малої групи.

Роль людини в групі є структурною інституалізацією функцій кооперації в групі: управління, узгодження, контролю [13]. Кооперація може відбуватися без перешкод за умови, що чітко визначено ролі і всі учасники групи цей розподіл достатньою мірою поділяють [14]. Наведені положення Г. Гібша і М. Форверга з одного боку і Т. Шибутані – з другого, досить далеких з методологічного погляду один від одного психологів, містять у своїй оцінці спільну думку: ролі є відображенням функцій членів групи, які виникають у процесі їхньої взаємодії, кооперації в групі. Роль – похідна взаємодії людей: “Ролі – це моделі поведінки, які становлять бажаний внесок певних учасників у групову дію” [там само, с. 53]. Вимоги щодо виконання ролі залежать не так від актуальної ситуації завдання, яке виконує група, як від рівня структурованості взаємин у групі. Добре структуровані групи вимагають від своїх членів більш високого рівня сформованості ролі, ніж ті, які структуровані слабо [13].

Кожна мала група має певний набір ролей, необхідний для її ефективного функціонування. Фахівці виділяють дев'ять таких ролей: виконавець, координатор, організатор, генератор, шукач, математик, командний “травець”, фінішер, спеціаліст [12]. На певному етапі розвитку група має таку рольову структуру, яка відповідає завданням цього етапу [там само], але деякі функції становлять ядро рольової структури, без якого група не була б групою людей, об'єднаних спільною метою діяльності. Ролі лідера; того, хто приймає рішення; генератора ідей; виконавця; того, хто підтримує рішення лідера; оцінщика (контролера) є, мабуть, інваріантними для будь-якої групи, навіть тієї, що складається з найменшої кількості осіб, яка тільки може бути в ній: трьох або навіть двох. У цьому разі члени групи виконують кілька ролей одночасно.

Отже, ролі членів малої групи визначаються серед інших чинників функціями, які виникають у процесі взаємодії, спільної діяльності. Хоча ролі набувають свого реального, “життєвого” змісту безпосередньо в реальній групі, але й на рівні всього суспільства вони також виконують соціальні функції.

Державу в цілому можна розглядати як модель великої групи людей, між якими розподілено функції кооперації, визначено права та обов'язки всіх учасників. Щоб суспільство успішно функціонувало, його політика як мистецтво управління має охоплювати певні напрями за основними функціями політичної влади: управлінням, організацією, контролем і розподілом [11]. Що вищий рівень розвитку суспільства, то чіткіше в його політичній системі представлені різні функції. Розгляньмо далі ті основні функції [15], які в ідеалі виконує держава (табл.). Здійснення цих функцій відбувається в реальних групах. Гіпотетично припустимо: якщо політична влада не сприяє реалізації суспільством певних його функцій, то й малі групи або відкидатимуть ролі, які забезпечують виконання цих функцій, або ж, навпаки, намагаючись компенсувати ці функції, продукуватимуть *специфічні ролі*, а саме:

- *гротескні* (наприклад, неприкаяного, блазня, коли, прикриваючись маскою “юродивого”, можна говорити про владу будь-що);
- *соціально негативні* (на кшталт “усемогутнього”, “боса”, “повелителя”, “розпорядника чужих доль”);
- *компенсаторні* (коли людина виконує роль, функція якої компенсує недостатнє виконання відповідної функції державою, наприклад, Робін Гуд, революціонер тощо);
- *соціально гіперзначущі* (наприклад, мати Тереза – захисниця всіх знедолених тощо).

Перелічені нами ролі можна назвати антиролями¹ в політичній сфері. Вони виникають тоді, коли емоції, прагнення та бажання репресовані та витіснені державними структурами в підсвідомість людини. Антиролі протилежні або ж амбівалентні за соціальним змістом тим, які могли б бути, якби влада виконувала всі свої функції. Сутність цього явища можна пояснити на прикладі ролі “дах”, яку серед інших притаманних однокласникам ролей назвали учні старших класів [16]. “Дах” – це людина, яка виконує в класі та загалом у школі функцію захисту “своїх” від “чужих”, розв'язує проблеми конфліктних стосунків між групами учнів; звичайно такі ролі характерні для кримінального світу, а їх поява у шкільному класі, на нашу думку, є індикатором негативного соціально-психологічного клімату в суспільстві. Навіть гіперпозитивні ролі (рятівник, захисник) можна віднести до антиролей, якщо згадати рольовий “драматичний трикутник” С. Карпмана (див. [7]).

Зв'язок між макро- та мікроструктурою соціуму існує як зв'язок між функціями, які виконує політична система суспільства, і набором ролей членів тієї чи тієї малої групи, структура якої є репрезентативною щодо макросистеми країни. Прикладами таких малих груп є виробничі та наукові колективи, навчальні групи, бізнес-команди. Однак, коли йдеться

¹ Термін “антироль” теж є здобутком психодрами [1]; він характеризує “репресовані”, “тіньові”, витіснені в підсвідомість особистості ролі.

про виробництво, керівник призначається вищими управлінськими інстанціями, а тому розподіл ролей тут не можна вважати природним, а керівника – лідером групи. Одиницею аналізу в контексті нашої проблеми може бути мала група за умови, що вона є інститутом політичної соціалізації людини, виконує важливі соціально-політичні завдання, а її члени зайняті соціально та політично важливими видами діяльності, обізнані з устроєм держави, мають уявлення про політичну систему країни.

Як здійснити вимірювання представленості цих функцій-ролей у соціумі в континуумі від великих до малих груп? Можна застосувати декілька методів:

1) опитування експертів (визнаних політологів, політичних психологів, знаних політиків) щодо того:

– які конкретні функції виконує держава стосовно своїх громадян і як ці функції представлені на рівні певних політичних інституцій (уряду, парламенту, політичних партій);

– які психологічні ролі (ініціаторів, виконавців, захисників, рятівників, бунтівників, критиків, кризових менеджерів тощо) виконують конкретні особи в малих групах, що представляють органи політичної влади;

– чи врівноважені ці ролі в соціальній групі за своєю спрямованістю: створювати нове і долати старе, пропонувати і виконувати; прогнозувати і діагностувати тощо;

– чи відповідає рольова структура великої (або середньої) політичної групи рольовій структурі підпорядкованої їй політичної малої групи;

2) моделювання суспільно-політичних процесів: теоретичне (за допомогою теоретичного аналізу, віртуальних схем явища) або ж практичне, в ігровому середовищі, з використанням групових тренінгів, рольових ігор [17];

3) психологічне дослідження рольової структури різноманітних реальних малих груп, що існують у суспільстві, і порівняння цієї структури з рольовими структурами політичних інституцій, а також реально виконуваними владою функціями в суспільстві.

Отже, *гіпотеза* нашого дослідження полягає в тому, що на рівні рольової структури малих груп більшою мірою мають бути представлені ті ролі, які найбільше поширені в суспільстві; так само мають відповідати тим функціям, які більшою мірою виконує або не виконує політична система країни, тобто бути соціально значущими. Можливі й інші варіанти представленості соціально-психологічних ролей на рівні малої групи: ті функції, які влада виконує погано, будуть представлені антиролями. Так, функція гарантування безпеки в разі недостатнього її виконання владою може відбиватись у напівкримінальних ролях на кшталт “агресор”, “паливо” або “дах” (охороняє “своїх” від “чужих”, залагоджує конфлікти).

Можливий ще один варіант: невиконання певних функцій державою або ж надмірне їх виконання будуть відобразатися в особливій значущості певних ролей.

Процес політичної соціалізації передбачає засвоєння знань про специфічні ролі та функції, які виконують ті чи ті інститути в державі. Ці знання людина отримує на одному з етапів соціалізації, у віці від 13 до 18 років [18], а тому використання переліку ролей, який означився під час дослідження рольової ідентичності старшокласників [16], для підтвердження попередньо висунутих нами гіпотетичних припущень є, на нашу думку, валідним.

Ролі вибрано зі списку, складеного на основі дослідження учнів чотирьох старших класів різних шкіл (вибірка становить 99 осіб). Ролі можуть виконувати кілька функцій одночасно, тому деякі з них розглядаються в різних контекстах. Наведені в таблиці ролі, власне, як приклади відображають функції політичної системи на рівні малих груп. Лише деякі з них є суто політичними (ідеолог, демократ, революціонер), але їхній зміст і структура в групі відображають характерні особливості функціонування політичної системи в нашій країні.

Не всі з наведених ролей представлені в рольовій структурі певного шкільного класу. Так, ролі диктатора, “даха”, демократа, “берегині вогнища” можна спостерігати в одних класах і не спостерігати в інших. На нашу думку, рольова структура старших шкільних класів тією чи тією мірою відображає в цілому гаразди або негаразди політичної системи. Так, значна кількість ролей свідчить про згуртованість учнів у класі, наявність у ньому ділового клімату, духу відстоювання членами групи свого достоїнства і прав (соратник, організатор, борець за справедливість, суддя). Нагадаємо, що основним життєвим завданням, яке вирішує людина в ранньому юнацькому віці, є становлення її особистісної ідентичності, тому багато з вищезгаданих ролей є характерними для цього віку. На нашу думку, найбільш тривожним індикатором стану нашого суспільства є поширеність у сучасних старших класах ролей, які підкреслюють соціальну диференціацію (“золота молодь”, “хазяїн” і “сіра миша”, “збирач сміття”) і символізують владу та самоствердження у стосунках учнів (“дах”, “сірий кардинал” і “ніхто”). Отже, ролі в малій групі можуть бути індикаторами, які опосередковано свідчать про достатнє або недостатнє виконання державою своїх функцій, особливо тих, які є найбільш соціально чутливими, стосуються кожного громадянина. Ідеться насамперед про функції забезпечення державою соціальної справедливості та безпеки її громадян.

Розглядаючи конфігурацію ролей у класі, наявність або відсутність певних із них, їх більшу або меншу кількість, ми можемо не тільки говорити про відображення функцій політичної системи у свідомості підростаючого покоління, а й судити про мікроклімат класу, дружні або недружні, відкриті чи підозрілі стосунки між учнями.

Таблиця

**Відповідність функцій політичної системи суспільства
і ролей, виконуваних членами малої групи**

№ пор.	Функції політичної системи ¹	Ролі в малій групі (в учнівській групі старшокласників)	Антиролі в малій групі (політично та соціально негативні, компенсаторні та ін.)
1	2	3	4
1	керівництво та управління суспільством, збереження організованості й загального порядку	керівник, організатор, господар, “усьому голова”, “батько класу”, “відповідальний за все”	“без царя в голові”, вискочка, безвідповідальна людина
2	забезпечення захисту основних прав людини	суддя, незалежна людина, волелюбна людина, борець за свободу, “ходяча справедливість”	цап-відбувало, блазень, “ганчірка”, “сіра миша”, “ніхто”
3	політичне керівництво суспільством	лідер, ідеолог, провідник, кращий друг лідера, дрібний лідер, авторитет, оратор, харизматик, громадянин України	аутсайдер, сірий кардинал, ізгой, псевдолідер, лузер
4	інтеграція та забезпечення консолідації суспільства, досягнення суспільної стабільності	громадянин України, патріот класу, гордість класу, “зірка”, душа компанії, помічник, “берегиня вогнища”, союзник, соратник, віддана команді людина, партнер	зрадник, “корабельний пацюк”, конкурент, донощик, “паливо” (той, що всіх здає), підбурювач, підлиза і нетерпимий до підлиз
5	регуляція та упорядкування, регламентація політичної поведінки та політичних відносин	порадник, контролер, надійна людина, критик	“геймер по життю”, “дах”
6	аналіз і прогнозування, мета яких – вироблення концепції курсу розвитку суспільства	філософ, мислитель, романтик-мрійник, ідеолог, оптиміст	споживач, “той, що пливе за течією”, песиміст
7	сприяння виявленню інтересів різних груп суспільства та узгодження цих інтересів	демократ, психолог, слухач (який завжди вислухає), співрозмовник, “мати класу”, демократ	“чорний володар”, диктатор, “сам собі на умі”

¹ Ці функції звичайно виокремлюють у підручниках із політології [15].

Продовження табл.

1	2	3	4
8	вироблення та затвердження системи норм і цінностей у суспільстві	приклад для інших (людина, завдяки якій ми удосконалюємось), “завжди правильний”, духовна людина, “той, що живе заради чогось вищого”	цинік, нігіліст
9	соціалізація особистості, залучення індивіда в суспільне життя, певне політичне середовище	доброчлива людина, людина з близького оточення, за-потребована людина (“всюди задіяна”), реаліст, улюбленець публіки, сти-мул для інших, слухач, співрозмовник, учитель, тренер (той, хто навчає), “біла ворона” ¹	“біла ворона”, самітник, відлюдник, одинок, “парфумер” (соціально дезадапта-бельна людина), “відморожений”, посміховисько, бла-зень, клоун, “ганчірка”, “один із багатьох”, “такий, як усі”
10	підтримання в суспільстві принципу розподільчої справедливості	демократ, справедлива людина	“чорний володар” (той, що пригнічує інших), “цяця”, “пуп землі”, “золота мо-лодь”, “сіра миша”, “ніхто”, Робін Гуд
11	забезпечення наступності та інноваційності соціального роз-витку як суспільства в цілому, так і окремої особи	послідовник, заводій, ма-совик-вігадник, “біла во-рона”, революціонер, винахідник, генератор ідей, творча натура, на-тхненник, оптиміст, неор-динарна особистість, “той, що рветься в бій” (активна, дієва людина, бере участь у всіх шкільних проєктах)	“біла ворона”, спогля-дач, спостерігач, публіка, ригідний тип особистості, “сіра ми-ша”, ніхто, сіра маса, критик, пасивна лю-дина (“той, що пливе за течією”)
12	гарантування як усередині самої держави, так і поза її межами безпеки для всіх груп і верств суспільства	захисник, рятувальник, мати Тереза, охоронець чужих секретів, лікар, “джерело” інформації	агресор, небезпечна людина, “хлопець, через якого дістається всім”, “дах”

¹ Роль “білої ворони” досить багатозначна, тому її віднесено і до ролей, і до анти-ролей у групі.

Висновки. Отже, тлумачення групи як простору, в якому “зустрічаються” суспільство та індивід, привнесене в соціальну психологію Дж. Л. Морено, може бути адаптоване до політико-психологічних реалій сьогодення. Мала група – це середовище, де функції політичної системи держави відбиваються в специфіці тих ролей, які виконують члени цієї групи. Ролі в малій групі можуть бути індикаторами достатнього або недостатнього виконання державою своїх функцій. Неналежне або недостатнє виконання політичною системою своїх функцій відображається в їх компенсації на рівні найближчого соціального середовища людини через появу соціально негативних, гротескних, компенсаторних та соціально гіперзначущих ролей у малій групі як осередку соціуму.

Література

1. *Лейтц Г.* Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я. Л. Морено / Грете Лейтц; пер. с нем. А. М. Боковикова. – М. : Когито-Центр, 2007. – 380 с.
2. *Морено Я. Л.* Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе / Я. Л. Морено; пер. с англ. А. Боковикова, под науч. ред. Р. А. Золотовицкого. – М. : Академический Проект, 2001. – 384 с.
3. *Андреева Г. М.* Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 384 с.
4. *Платонов Ю. П.* Основы социальной психологии / Ю. П. Платонов. – СПб. : Речь, 2004. – 624 с.
5. *Семечкин Н. И.* Социальная психология : учебник для вузов / Н. И. Семечкин. – СПб. : Питер, 2004. – 376 с.
6. *Гриншпун И. Б.* Идеи Джексона Леви Морено в контексте развития западноевропейской и североамериканской психологии XX столетия [Электронный ресурс] / И. Б. Гриншпун : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Гриншпун Игорь Борисович. – Режим доступа : <http://www.disserscat.com/content>.
7. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
8. *Золотовицкий Р. А.* Социодрама и социометрия : учеб.-практ. пособие / Р. А. Золотовицкий // Журнал практического психолога. – 2012. – № 2. – Спецвыпуск. – С. 3–192.
9. *Наор Я.* Театр Холокоста / Яков Наор // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 4. – С. 15–30.
10. *Спраг К.* Разрешение взаимодействовать: кто, как и почему в социодраме / Кен Спраг // Руководство по психодраме / под ред. М. Карп, П. Холмса и К. Б. Таувон; предисл. Зерка Т. Морено; [предисл. науч. ред. перевода П. П. Горностая]. – К. : Изд. П. Горностай, 2013. – С. 281–297.
11. *Скиба В. Й.* Вступ до полігології: екскурс в історію правничо-політичної думки / В. Й. Скиба, В. П. Горбатенко, В. В. Туренко. – К. : Основи, 1996. – 717 с.

12. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2006. – 560 с.
13. *Гибиш Г.* Введение в марксистскую социальную психологию / Г. Гибиш, М. Форверг ; пер. с нем. Т. А. Рябушкиной. – М. : Прогресс, 1972. – 296 с.
14. *Шибутани Т.* Социальная психология / Т. Шибутани ; пер. с англ. В. Б. Ольшанского. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 544 с.
15. *Кирилюк Ф. М.* Політологія / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І. Хилько та ін. ; за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Знання, 2004. – 776 с.
16. *Чорна Л.* Особливості ролевих уявлень старшокласників про “Я” і “Ми” як ознака їхньої ідентичності / Лідія Чорна // Психологічні перспективи. – К. : Золоті ворота, 2011. – Спецвипуск “Психологія професійної діяльності працівників соціальної сфери”. – С. 99–106.
17. *Ігри влади: моделювання державотворення [Електронний ресурс] : сайт спілки молодих політологів України.* – Режим доступу : <http://smpu.org.ua>.
18. *Матвеев С. О.* Політична психологія : навч. посіб. / С. О. Матвеев, О. В. Добродум, О. В. Димова. – К. : ЦУЛ, 2003. – 216 с.

Черная Л. Г. Ролевая структура малой группы как отражение функций политической системы социума

Выводится гипотеза, согласно которой утверждаемое в психологии благодаря теории Дж. Л. Морено положение о малой группе как пространстве, где “встречаются” личность и общество, может быть адаптировано к политико-психологическим реалиям. Предполагается, что функции политической системы государства отражаются в специфике тех ролей, которые выполняют члены малой группы, репрезентативной относительно структуры общества. Приводятся данные эмпирического исследования о содержании ролей, которые присущи современным старшеклассникам. Делается вывод, что при условии ненадлежащего выполнения политической системой своих функций ролевая структура малой группы с определенной вероятностью будет содержать роли, которые можно обозначить как компенсаторные, гротескные, социально негативные и сверхзначимые.

Ключевые слова: группа, малая группа, роль, функции политической системы.

Chorna L. G. Role structure of a small group as representation of functions of socium political system

It is hypothesized that the idea of considering a small group as the space where an individual and society get together, which is stated in psychology thanks to the theory of J. L. Moreno, can be adapted to political-psychological realities. It is assumed that functions of the political system of a state are represented in the specifics of the roles performed by members of a small group, which is representative with respect to the society structure. The data of the empirical research of the content of the roles inherent to modern students are presented. The conclusion has been made that as long as the political system does not perform its functions properly the role structure of a small group is likely to contain roles which can be described as compensatory, grotesque, socially negative and super significant.

Key words: group, small group, role, functions of the political system.

МІЖНАРОДНІ ІНДЕКСИ І РЕЙТИНГИ – ДЛЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПСИХОЛОГІЇ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Ольга І. Жорнова, м. Київ

Показано перспективи використання глобальних індексів і рейтингів для соціальної і політичної психології, встановлено їхню значущість для соціогуманітаристики в цілому. Із численного і різноманітного переліку індексів і рейтингів виокремлено ті, застосування яких дає змогу аргументовано довести суспільні пріоритети в піднесенні соціальної й політичної психології. Це такі індекси, як: індекс глобальної конкурентоспроможності, індекс конкурентоспроможності країн світу, індекс конкурентоспроможності подорожжя і туризму, індекс мережевої готовності. Обґрунтовано припущення, що за окремими складниками цих індексів можна моніторити як вплив досягнень соціальної і політичної психології на стан суспільства, так і стан піднесення самої галузі.

Ключові слова: соціальна психологія, політична психологія, індекс, рейтинг.

Проблема. Усе частіше предметом обговорення урядовців, політиків, громадських діячів та інших авторитетних у світі постатей стають наукові засади управління змінами в спільноті, суспільстві або окремих галузях суспільного життя – політиці, моралі, охороні здоров'я тощо. Не є винятком і Україна, хоча вона й перебуває у процесі довготривалого очікування “піднесення”, яке, утім, обминає її сьогодні, як і давніше. У тому числі й через брак хоч скільки-небудь значущих успіхів у певних наукових галузях.

Для того щоб управляти змінами, керуючись при цьому національними інтересами, належить передусім мобілізувати внутрішні ресурси науки, що вкрай складно в умовах дефіциту її фінансування, обмеженого матеріально-технічного забезпечення, віджилих інформаційно-комунікаційних технологій, ускладнених до того ж нестабільною соціально-економічною і політичною ситуацією. Крім того, у наш час за надзвичайно високого рівня конкуренції на світовому ринку незначне покращення якості поодинокого наукового продукту неспроможне істотно вплинути на конкурентоспроможність усієї наукової галузі.

Загальновідомо, що брак одних ресурсів можна “перекрити” надлишком інших і нестача активів може бути знівельована керованими науково обґрунтованими змінами [1]. Проте дискусія про конкретні шляхи та засоби піднесення тієї чи тієї наукової галузі на вітчизняних теренах часто підміняється абстрактними розмовами про роль науки в суспільстві загалом. Сьогодні вітчизняна наука відчуває на собі потужний вплив зарубіжних наукових шкіл. Рейтинг вітчизняної науки і науковців усе

частіше визначають за неоднозначними критеріями й показниками, суть яких у тому, що чим більше ти інкультурований у не-свою (читай – не українську) науку, тим вищий статус галузі і науковця. При цьому забувають, що різноманітні рейтинги, індекси, реєстри не є основним продуктом розвитку наукової галузі. Самі по собі вони до певної міри є корисними з погляду досягнення успіху, оскільки потребують від науковців додаткових зусиль, спрямованих на їхнє самовдосконалення: бездоганне опанування іноземної мови, підвищення рівня академічної мобільності, участь у міжнародних проектах тощо. Проте орієнтація на рейтинги може стати самоціллю, що вкрай ускладнює оцінку реального стану наукової галузі.

Цікавим з огляду на такий стан справ видається осмислення стратегії піднесення соціальної і політичної психології через аналіз її сукупного автентичного наукового продукту в контексті підвищення міжнародних рейтингів України. Тому й вважаємо обрану для дослідження тему актуальною. Різноманітні підходи до визначення принципів, умов, сутності, чинників, змісту, специфіки психологічних явищ, накопичені вітчизняною наукою на сьогоднішній день, дають змогу переосмислити теоретико-методологічні засади і соціальної, і політичної психології на якісно новому рівні. Оцінити внесок вітчизняних учених у наявний арсенал ідей, підходів і методів мають визнані міжнародні індекси і рейтинги.

Мета статті: показати важливість використання глобальних індексів і рейтингів для успішного розвитку вітчизняної соціальної і політичної психології, задля чого з'ясувати значущість цих показників у соціогуманітаристиці; виявити серед численного переліку індексів і рейтингів ті, застосування яких дало б змогу аргументовано довести суспільні пріоритети в піднесенні соціальної й політичної психології.

Проблема рейтингів та індексів як інструментів визначення стану наукової галузі привернула увагу зарубіжних науковців уже досить давно, проте в близькому зарубіжжі і в Україні вона постала, власне, так гостро лише останнім часом (О. Є. Варшавський, П. М. Мазуркін, М. О. Назаренко, Т. П. Шевченко, А. О. Ярославцева та ін.) [2–6]. Більшою мірою ця проблема досліджена в аспекті наукометричних показників, індексів і рейтингів наукових цитувань, оцінювання якості професійної підготовки наукових кадрів та його впливу на рейтинги вищих навчальних закладів (S. Chauvier, О. Є. Варшавський, Ю. В. Ірхін та ін.) [2; 7; 8]. Так, S. Chauvier зазначає, що світові рейтинги університетів помітно впливають на політику держав, а втім, оцінюються звичайно лише окремі вищі навчальні заклади, а не якість освіти в цілому [7]. Увага звертається передусім на науково-дослідницьку діяльність університетів у галузі природничо-математичних наук, тоді як інші аспекти функціонування національної академічної системи залишаються в тіні.

А проте все частіше наукова спільнота наголошує на необхідності осмислення індексів і рейтингів як інструменту моніторингу тих чи тих дій; їхніх результатів для спільноти, суспільства або виробництва, корпорації; готовності до інноваційного розвитку тощо (О. М. Вершинська, Л. О. Тернова, А. В. Юревич та ін.) [9–11]. Наприклад, А. О. Ярославцева досліджує рейтинги та індекси як інструменти вимірювання політичної стабільності [6]; Т. П. Шевченко ставить у центр дослідження потенціал рейтингів та індексів для вимірювання корпоративної соціальної відповідальності [5]; О. М. Вершинська звертає увагу на спроможність певних індексів визначати ступінь відповідності країни критеріям інформаційного суспільства [9]. Вивчаючи взаємозв'язок індексів політичних і соціальних настроїв з рівнем підтримки населенням певної політичної сили, Л. О. Тернова висновує: падіння індексу надії посилює підтримку паропартій (під останніми слід розуміти екзотичні, “несерйозні” партії) [12].

Важливо й те, що автори наголошують і на недоліках індексів та рейтингів [13]. Зокрема, вони досить критично оцінюють практики кількісного оцінювання внеску національної науки у світову [11], цілком резонно застерігаючи, що існують показники, використання яких без належного досвіду може спотворювати картину реального стану науки в країні. Успіхи, плюси і мінуси, проблеми й суперечності, обмеження і явні недоліки формалізованих індексів та критеріїв, за якими визначається ефективність вишів, рейтингів QS WUR, встановлюється топ-сотня світових університетів, проаналізував, зокрема, Ю. В. Ірхін [8].

Не слід забувати про те, що відтворення глобальних рейтингів та індексів – це ще й спосіб реалізації інтересів певних соціальних груп, у тому числі бізнесових. Тому перетворення цих індикаторів на ефективний інструмент стратегії розвитку є одним із нагальних завдань науки [14–16].

Як правило, при застосуванні глобальних, національних, регіональних індексів і рейтингів неминуче втрачаються специфічні особливості, притаманні певній країні, галузі пізнання чи об'єкту оцінювання. Тому їх застосування пропонується доповнювати методиками експертних оцінок, які б відповідали характеру оцінюваного об'єкта [17].

Підсумовуючи всі проаналізовані дослідження, які були в нашому розпорядженні, можемо стверджувати, що переваги й недоліки індексів і рейтингів наразі привертають усе більшу увагу, проте однозначно говорити про доцільність їх використання усіма країнами ще зарано. На цей час вітчизняна психологія поки що не осмислила повною мірою власне значення міжнародних індексів і рейтингів, зокрема значення як інструменту піднесення наукової галузі через використання їх для вимірювання взятих на себе науковцями зобов'язань перед суспільством.

Соціально-політичні і політико-психологічні явища в сучасній Україні вирізняються суперечливістю, невизначеністю, що посилюється політичною боротьбою, недотриманням етичних норм суб'єктами

політичної діяльності, маніпулюванням громадською думкою, зневірою пересічних громадян у соціальних інституціях, хиткістю їхньої політичної позиції, низькою політичною культурою суспільства, несформованими соціальними й політичними цінностями. Важливість дослідження цих явищ не викликає сумнівів, що неодноразово підкреслювали науковці, політики, громадські діячі.

Аналіз наукової літератури підтверджує стійкий інтерес вітчизняних психологів (В. О. Васютинський, М. М. Слюсаревський та ін.) до теоретико-методологічних проблем психології. Вони стали об'єктом активних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, де впевнено й обґрунтовано просувають ідею самодостатності вітчизняної соціальної і політичної психології, обстоюють думку про її культурну специфічність, зумовлену своєрідністю соціальних і політичних психологічних явищ. Проте, хоч методологія і перебуває незмінно в полі зору дослідників, можна побачити ще не зреалізовані ресурси. Багатонадійною і дієвою стратегією в ситуації жорсткої конкуренції в психології за лідерство у методологічних підходах вважаємо оновлення її теоретико-методологічної бази.

Було б неправильно, утім, зводити стратегію розвитку вітчизняної психології до впровадження якоїсь однієї методології. Але це – відправний пункт для активізації діалогу всередині як самої психологічної галузі, так і публічної дискусії щодо її майбутнього. Варто також припинити продукування міфів про те, що піднесення галузі автоматично дає зиск суспільству.

Вирішення дилеми співвідношення теорії і практики в контексті піднесення наукової галузі видається очевидним тільки на побіжний погляд. Психологічне знання завжди унікальне і специфічне, і користь від розвитку української психології можуть отримати внутрішні та/або зовнішні споживачі.

Сучасне осмислення зазначеної теми передбачає такі кроки:

– визначення пріоритетності наявних цілей – їхньої зумовленості суспільними або вузькокорпоративними, стратегічними або кон'юнктурними інтересами;

– визначення, окреслення, з'ясування критеріїв і показників розвитку психологічної галузі. Створюючи їх, варто враховувати актуальні суспільні інтереси. Ці критерії, зокрема, мали б бути чутливими до того, якою мірою результати досліджень та їх упровадження сприяють просуванню країни “вгору” за визнаними міжнародними індексами, а також давати можливість прогнозувати, яким чином позначатимуться результати піднесення наукової галузі;

– емпірична перевірка надійності взаємозв'язку показників розвитку наукової галузі та обраних міжнародних рейтингів (на основі відповідних моніторингових досліджень);

– цілеспрямований розвиток наукових галузей відповідно до тих показників, що забезпечують найбільш стрімке просування країни за визначеними міжнародними рейтингами.

Переконані, що заради забезпечення пріоритетності інтересів суспільства важливо переосмислити чинні наразі стратегії розвитку наукових галузей, у тому числі й психологічної. Вони мають бути зорієнтовані на найбільш визнані міжнародні індекси і рейтинги. Логіка цього процесу може бути такою: аналіз чинників, які визначили місце України серед інших країн у світі за міжнародними рейтингами; визначення індексів та показників розвитку наукової галузі. Окремі складники індексів після відповідної роботи, на наш погляд, можна використати для моніторингу стану соціальної та політичної психології як наукової галузі, а також її впливу на перебіг суспільних процесів.

Спробуємо проілюструвати це на прикладах. Так, за окремими складниками індексів можна моніторити вплив результатів соціальної та політичної психології і на стан суспільства, і на стан піднесення самої галузі. До таких показників можна віднести, наприклад, такі:

1. Індекс глобальної конкурентоспроможності (далі – ІГК), розроблений Всесвітнім економічним форумом. На сьогодні за його допомогою зіставляється конкурентоспроможність 144 країн (на основі оцінки економічного добробуту нації, здатності економіки забезпечувати продуктивний бізнес, високі темпи економічного розвитку в середньо- і довгостроковій перспективах тощо). У 2012 році Україна посіла 72-ге місце в глобальному рейтингу конкурентоспроможності, поліпшивши його на дев'ять позицій [18]. За такими складовими ІГК, як: а) вища освіта та професійна підготовка, б) наявність наукових кадрів, в) відтік мізків – можна було б опосередковано оцінювати, а в перспективі й відстежувати стан справ у соціальній та політичній психології.

2. Індекс конкурентоспроможності країн світу (WCY) – оцінює здатність країни створювати й підтримувати ефективне для конкуренції підприємств середовище. У 2012 році Україна за цим індексом здобула лише 46,88 бала зі 100 можливих. Це 56-те місце із 59-ти [19]. Серед складових цього індексу, за допомогою яких можна було б оцінювати стан наукових галузей: усвідомлення необхідності економічних і соціальних реформ, захист права на інтелектуальну власність.

3. Індекс конкурентоспроможності подорожей і туризму – оцінює соціальні й політичні чинники для розвитку в країні міжнародного туризму. Україна посідає за цим показником 76-те місце серед 140 країн світу (5,6 бала із 7 можливих) [20]. Цей індекс передбачає моніторинг стану культурних і етнічно привабливих ресурсів. За його допомогою можна здійснювати моніторинг рівня розвитку соціальної і політичної психології через опосередкований вплив на той чи той складник індексу, зокрема ставлення місцевого населення до іноземних туристів (5,6 бала).

4. Індекс мережевої готовності є комплексним показником рівня розвитку інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ). За ним Україна посідає 75-те місце [21]. Розробники індексу обґрунтовують зв'язки між ІКТ й економічним процвітанням у країні. Після відповідної адаптації таких складових індексу, як рівень покриття мобільною мережею, ступінь обізнаності у сфері ІКТ, здатність до інновацій, рівень пріоритетності проблематики ІКТ, їх можна було б використовувати для оцінювання рівня мережевої готовності психологів.

Вищезазначені пропозиції, утім, зовсім не означають, що ми не допускаємо можливості ситуації, за якої вітчизняна соціальна й політична психологія буде “процвітати” на тлі просування України вгору за індексом “корупція”, “тріховність” і донизу – за індексами “свобода”, “дотримання прав людини”. Ми, власне, лише зробили спробу обґрунтувати необхідність та можливість використання чинних індексів як інструменту оцінювання стану психологічної галузі та її впливу на розвиток суспільства.

На наш погляд, завдання оновлення теоретико-методологічної бази вітчизняної соціальної і політичної психології має бути спрямоване в тому числі на подолання суперечностей між інтересами індивіда і колективу, колективу і суспільства, суспільства і людства як глобальної спільноти, досягнення відповідності між міжнародними рейтингами і суспільними/науковими інтересами. Мета оновленої методології – вивчати, інтерпретувати, осмислювати й переосмислювати соціально-політичні і політико-психологічні явища за допомогою механізмів ненасильницької регуляції суспільством індивідуальної свободи на оновлених наукових засадах.

Висновки. Стратегія оновлення теоретико-методологічного базису вітчизняної психології визначається шляхетною метою – досягнення соціальної і політичної стабільності в країні за умови постійного зростання добробуту пересічних українців. Механізм досягання задекларованої мети є відстеження ефективності соціальної і політичної психології через вплив її здобутків на стан суспільства, інструментарієм – міжнародні індекси і рейтинги, очікуваним результатом – соборність нації, злагода в суспільстві, демократичні перетворення і добробут народу, міжнародне визнання Української держави. Саме таким чином галузі соціальної і політичної психології мають звітувати перед науковою спільнотою і суспільством у цілому за підвищення статусу України серед країн світу.

Література

1. *Жорнова О.* Невловні активи вишу: освітньо-філософські розмірковування / Олена Жорнова, Ольга Жорнова // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : НВП “ВІР”, 2013. – Вип. 70. – С. 641–647.
2. *Варшавский А. Е.* Оценка влияния индекса цитирования на рейтинги университетов / А. Е. Варшавский, Т. А. Комкина // Экономика. Налоги. Право. – 2011. – № 3. – С. 95–101.

3. *Мазуркин П. М.* Глобальный инновационный индекс: относительные показатели рейтинга стран / П. М. Мазуркин // *Успехи современного естествознания*. – 2013. – № 2. – С. 93–100.
4. *Назаренко М. А.* Наукометрические показатели рейтинга российского индекса научного цитирования / М. А. Назаренко // *Успехи современного естествознания*. – 2013. – № 7. – С. 178–180.
5. *Шевченко Т. П.* Использование индексов и рейтингов для оценки корпоративной социальной ответственности: опыт зарубежных стран и Украины / Т. П. Шевченко // *Альманах современной науки и образования*. – 2013. – № 4. – С. 209–212.
6. *Ярославцева А. О.* Сравнительные рейтинги и индексы как инструменты измерения политической стабильности / А. О. Ярославцева // *Вестник Российского Университета Дружбы Народов. Серия: Политология*. – 2012. – № 2. – С. 103–114.
7. *Chauvier S.* Академическое развитие с космополитической точки зрения: / *Stephane Chauvier* ; пер. с фр. А. Ястребцевой // *Вопросы образования*. – 2011. – № 1. – С. 259–271.
8. *Ирхин Ю. В.* Индексы и критерии глобальной конкурентоспособности университетов: сравнительный анализ / Ю. В. Ирхин // *Социально-гуманитарные знания*. – 2013. – № 3. – С. 45–59.
9. *Вершинская О. Н.* Международные индексы готовности стран к информационному обществу / О. Н. Вершинская, О. А. Алексеева // *Труды Института системного анализа Российской Академии Наук*. – 2011. – Т. 6. – № 2. – С. 19–25.
10. *Терновая Л. О.* Многопартийность в контексте глобального индекса надежды и отчаяния / Л. О. Терновая // *Вопросы политологии*. – 2012. – № 3. – С. 76–88.
11. *Юревич А. В.* Фетишизм статистики: количественная оценка вклада российской социогуманитарной науки в мировую / А. В. Юревич, И. П. Цапенко // *Социология науки и технологий*. – 2012. – Т. 3. – № 3. – С. 8–23.
12. *Терновая Л. О.* Партия надежды / Л. О. Терновая // *Этносоциум и межнациональная культура*. – 2012. – № 9. – С. 26–32.
13. *Кондратьев В.* Мировая экономика. Главное – как считают / Владимир Кондратьев // *Прямые инвестиции*. – 2012. – № 9. – С. 8–13.
14. *Панкрухин А. П.* Рейтинги стран / А. П. Панкрухин // *Практический маркетинг*. – 2013. – № 3. – С. 4–9.
15. *Лобза Е. В.* Оценка инновационного потенциала через призму индикаторов развития информационного общества и экономики знаний / Е. В. Лобза, Д. О. Бортвин, Р. Р. Хасаншин // *Вестник международных организаций*. – 2010. – Т. 27. – № 1. – С. 33–50.
16. *Уланов А.* История транснационализации бизнеса / А. Уланов // *Современные проблемы науки и образования* / А. Уланов ; ФГБОУ ВПО “Санкт-Петербургский государственный университет”. – 2013. – № 1. – С. 279–280.
17. *Федорец О. В.* Коллективная экспертиза научных журналов: методика агрегирования экспертных оценок и построения рейтинга / О. В. Федорец // *Управление большими системами: сб. трудов*. – 2009. – № 27. – С. 12–35.
18. *The Global Competitiveness Report 2012–2013* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>

19. IMD World Competitiveness Yearbook [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imd.org/wcc/#tab=1>
20. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.weforum.org/reports/travel-tourism-competitiveness-report-2013
21. Global Information Technology Report 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.weforum.org/.../global-information-technology-report-2013

Жорновая О. И. Международные индексы и рейтинги – для отечественной психологии: к постановке проблемы

Показаны перспективы использования глобальных индексов и рейтингов для социальной и политической психологии, установлена их значимость для социогуманитаристики в целом. Из многочисленного и разнообразного перечня индексов и рейтингов выделены те, применение которых позволяет аргументированно доказать общественные приоритеты в подъеме социальной и политической психологии. Это такие индексы, как: индекс глобальной конкурентоспособности, индекс конкурентоспособности стран мира, индекс конкурентоспособности путешествий и туризма, индекс сетевой готовности. Обосновано предположение, что по отдельным составляющим этих индексов можно мониторить как влияние достижений социальной и политической психологии на состояние общества, так и состояние подъема самой отрасли.

Ключевые слова: социальная психология, политическая психология, индекс, рейтинг.

Zhornova Olga I. International indices and ratings for the national psychology: problem statement

The article shows the prospects of global indices and ratings for social and political psychology. Their importance for socio-humanitarian area of science as a whole has been proved. Out of numerous and various indices and ratings the author highlights those whose application enables to convincingly prove public priorities in the development of social and political psychology. Those are such indices like the global competitiveness index, the index of competitiveness of countries, the index of competitiveness of travel and tourism, and the network readiness index. It is proved that some components of those indices can be used to monitor both the impact of social and political psychology on the state of the society and the state of development of the field itself.

Key words: social psychology, political psychology, index, rating.

НАШІ АВТОРИ

Бєлавіна Тетяна Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Варягіна Аліна Анатоліївна

здобувач Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горбунова Вікторія Валеріївна

кандидат психологічних наук, доцент, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Губенко Олександр Володимирович

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Дерев'яно Світлана Петрівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та вікової психології психолого-педагогічного факультету Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Дмитрова Тетяна Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників

Дмитрів Микола Іванович

старший викладач кафедри фізичного виховання Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського

Дроздов Олександр Юрійович

кандидат психологічних наук, доцент, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жорнова Олена Іллівна

доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, провідний науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жорнова Ольга Іллівна

доктор педагогічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кияшко Лариса Олександрівна

кандидат психологічних наук, доцент, завідувач лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Климчук Віталій Олександрович

кандидат психологічних наук, доцент, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Коробанова Ольга Леонідівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Краснякова Алла Олексіївна

науковий співробітник лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Лісневська Алла Олексіївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної та практичної психології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Мозолєва Ганна Олексіївна

практичний психолог ліцею при Донецькому національному університеті

Москаленко Вікторія Василівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Новик Людмила Миколаївна

старший викладач Чернігівського державного інституту економіки і управління

Овчаров Анатолій Олександрович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Остапенко Ірина Віталіївна

молодший науковий співробітник лабораторії психологічних проблем політичної соціалізації молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Петрунько Ольга Володимирівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Плющ Олександр Миколайович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Позняк Світлана Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психологічних проблем політичної соціалізації молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Полунін Олексій Васильович

доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Склярук Анастасія Володимирівна

кандидат психологічних наук, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Скнар Оксана Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психологічних проблем політичної соціалізації молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Суська Ольга Олександрівна

кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри зв'язків з громадськістю, психології і педагогіки Національного університету "Киево-Могилянська Академія"

Фролов Павло Дмитрович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Циганенко Галина Валентинівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Чорна Лідія Георгіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Чуніхіна Світлана Леонідівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Штанько Оксана Олександрівна

студентка 5-го курсу факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Шусть Василь Володимирович

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

З М І С Т

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ТА ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>Суська О. О.</i> Трансформації комунікативних взаємин у світлі нових підходів до вивчення змін у мас-медійному просторі	3
<i>Петрунько О. В.</i> Консолідувальний потенціал громадської думки: структурна, динамічна та функціональна складові.....	12
<i>Овчаров О. А.</i> Роль пасіонарності в консолідації суспільства	23
<i>Плющ О. М.</i> Модель функціонування громадської думки.....	29
<i>Бєлавіна Т. І.</i> Проблеми деформації правової свідомості осіб з дефіцитом економічних ресурсів.....	38
<i>Варягіна А. А.</i> Проблеми інтерпретації феномена громадської участі.....	46
<i>Краснякова А. О.</i> Соціальна довіра як умова становлення суб'єкта політичного життя	55
<i>Горбунова В. В.</i> Ціннісна готовність до командної діяльності: досвід розроблення психодіагностичного інструментарію	65
<i>Циганенко Г. В.</i> Довірчі контексти ставлення до хабарництва у середовищі держслужбовців (на прикладі групового обговорення)	75
<i>Чуніхіна С. Л.</i> Особливості сприймання громадянами образу чиновника: психосемантичний аналіз	86
<i>Шусть В. В.</i> Психологічний простір ритуально-обрядової традиції як першооснова етнічної картини світу українців	97
<i>Дерев'янюк С. П.</i> Сучасні соціальні перетворення в аспекті емоційних проявів людини.....	108

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

<i>Жорнова Олена І.</i> Самовизначення у сфері освіти як відповідальність особистості за подолання бідності	117
<i>Кияшко Л. О., Мозолєва Г. О.</i> Система психологічного супроводу та підтримки молодіжних організацій	125
<i>Климчук В. О.</i> Мотиваційні проблеми молоді в інтеракційному просторі соціальних мереж	135

<i>Дмитрова Т. В., Дмитрів М. І.</i> Образ “Я” як чинник оптимізації стосунків у ранній юності	143
<i>Новик Л. М.</i> Психологічні детермінанти становлення та розвитку суб’єктної позиції сучасного юнацтва	152
<i>Дроздов О. Ю.</i> Особливості масової геополітичної свідомості української молоді	161
<i>Склярук А. В.</i> Проблемна сім’я та критерії її ідентифікації	172
<i>Коробанова О. Л.</i> Просоціальні мотиви у структурі мотивації політичної участі молоді та їхня динаміка в процесі формування	182
<i>Москаленко В. В., Штанько О. О.</i> Політичні орієнтації студентів з різним соціометричним статусом	193
<i>Позняк С. І.</i> Уявлення про соціальну взаємодію у політичній картині світу студентської молоді	203
<i>Остапенко І. В.</i> Концептуальні основи дослідження владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді	210

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ ТА ВИБОРЧІ КАМПАНІЇ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ І ПСИХОТЕХНОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ

<i>Полунін О. В.</i> Суб’єктивні особливості прийняття особою рішення щодо політичної участі	217
<i>Фролов П. Д.</i> Соціально-економічна ситуація в Україні: оцінки медіа та громадян	234
<i>Губенко О. В.</i> Проблема циклічності політико-психологічного розвитку суспільства: хвилі державної управлінської еліти	245
<i>Лісневська А. О.</i> Уявлення студентської молоді про провідні політичні партії України	252
<i>Скнар О. М.</i> Модель емпіричного дослідження політичних практик у структурі політичної картини світу молоді	262
<i>Чорна Л. Г.</i> Рольова структура малої групи як відображення функцій політичної системи соціуму	271
<i>Жорнова Ольга І.</i> Міжнародні індекси і рейтинги – для вітчизняної психології: до постановки проблеми	281
НАШІ АВТОРИ	289

СО Д Е Р Ж А Н И Е

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ И ПОСТРОЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

<i>Сусская О. А.</i> Трансформации коммуникативных отношений в свете новых подходов к изучению изменений в масс-медийном пространстве.....	3
<i>Петрунько О. В.</i> Консолидирующий потенциал общественного мнения: структурная, динамическая и функциональная составляющие	12
<i>Овчаров А. А.</i> Роль пассионарности в консолидации общества	23
<i>Плющ А. Н.</i> Модель функционирования общественного мнения	29
<i>Белавина Т. И.</i> Проблемы деформации правового сознания лиц с дефицитом экономических ресурсов.....	38
<i>Варягина А. А.</i> Проблемы интерпретации феномена общественного участия	46
<i>Краснякова А. А.</i> Социальное доверие как условие становления субъекта политической жизни	55
<i>Горбунова В. В.</i> Ценностная готовность к командной деятельно- сти: опыт разработки психодиагностического инструментария	65
<i>Цыганенко Г. В.</i> Доверительные контексты отношения к взяточничеству в среде госслужащих (на примере группового обсуждения).....	75
<i>Чунихина С. Л.</i> Особенности восприятия гражданами образа чиновника: психосемантический анализ	86
<i>Шусть В. В.</i> Психологическое пространство ритуально- обрядовой традиции как первооснова этнической картины мира украинцев	97
<i>Деревяшко С. П.</i> Современные социальные преобразования в аспекте эмоциональных проявлений человека	108

ПОЛИТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ И РЕФОРМИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

<i>Жорновая Е. И.</i> Самоопределение в сфере образования как ответственность личности за преодоление бедности.....	117
<i>Кияшко Л. А., Мозолева Г. А.</i> Система психологического сопровождения и поддержки молодежных организаций	125

<i>Климчук В. А.</i> Мотивационные проблемы молодежи в интеракционном пространстве социальных сетей.....	135
<i>Дмитрова Т. В., Дмитров М. И.</i> Образ “Я” как фактор оптимизации отношений в ранней юности	143
<i>Новик Л. М.</i> Психологические детерминанты становления и развития субъектной позиции современного юношества.....	152
<i>Дроздов А. Ю.</i> Особенности массового геополитического сознания украинской молодежи.....	161
<i>Склярук А. В.</i> Проблемная семья и критерии ее идентификации	172
<i>Коробанова О. Л.</i> Просоциальные мотивы в структуре мотивации политического участия молодежи и их динамика в процессе формирования	182
<i>Москаленко В. В., Штанько О. А.</i> Политические ориентации студентов с различным социометрическим статусом	193
<i>Позняк С. И.</i> Представления о социальном взаимодействии в политической картине мира студенческой молодежи.....	203
<i>Остапенко И. В.</i> Концептуальные основы исследования властно-подвластного взаимодействия в политической картине мира студенческой молодежи.....	210

ПОЛИТИЧЕСКИЕ КОММУНИКАЦИИ И ИЗБИРАТЕЛЬНЫЕ КАМПАНИИ: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ И ПСИХОТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ

<i>Полунин А. В.</i> Субъективные особенности принятия личностью решения о политическом участии.....	217
<i>Фролов П. Д.</i> Социально-экономическая ситуация в Украине: оценки медиа и граждан	234
<i>Губенко А. В.</i> Проблема цикличности политико-психологического развития общества: волны государственной управленческой элиты	245
<i>Лисневская А. А.</i> Представления студенческой молодежи о ведущих политических партиях Украины.....	252
<i>Скнар О. Н.</i> Модель эмпирического исследования политических практик в структуре политической картины мира молодежи.....	262
<i>Черная Л. Г.</i> Ролевая структура малой группы как отражение функций политической системы социума	271
<i>Жорновая О. И.</i> Международные индексы и рейтинги – для отечественной психологии: к постановке проблемы.....	281
НАШИ АВТОРЫ	289

CONTENTS

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF DEMOCRATIZATION OF POLITICAL LIFE AND DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY

<i>Susska O. O.</i> Transformation of communication relations in the context of new approaches to exploring changes in the mass media space.....	3
<i>Petrunko O. V.</i> Consolidation potential of public opinion: structural, dynamic and functional components	12
<i>Ovcharov A. O.</i> Role of passionarity in consolidation of society.....	23
<i>Pliusch A. N.</i> Model of public opinion functioning	29
<i>Belavina T. I.</i> Sense of justice deformation in individuals with economic resource deficit	38
<i>Variagina A. A.</i> Issues of interpretation of the public participation phenomenon	46
<i>Krasniakova A. O.</i> Social trust as a condition for formation of a subject of political life.....	55
<i>Gorbunova V. V.</i> Value readiness for team activities: experience of developing a psycho-diagnostic tool.....	65
<i>Tsyganenko G. V.</i> Trustful contexts of attitudes towards bribery among civil servants (based on a group discussion).....	75
<i>Chunikhina S. L.</i> Characteristics of citizens' perception of the image of a bureaucrat.....	86
<i>Shust V. V.</i> Psychological space of ritual and ceremonial traditions as fundamental of the Ukrainians' ethnic world outlook	97
<i>Derevianko S. P.</i> Modern social transformations with respect to emotional manifestations of an individual	108

POLITICAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIALIZATION OF YOUTH UNDER THE CONDITIONS OF PUBLIC TRANSFORMATIONS AND EDUCATIONAL REFORMS

<i>Zhornova Olena I.</i> Self-determination in education as individual responsibility for overcoming poverty.....	117
<i>Kyashko L. O., Mozoleva G. O.</i> System of psychological support of youth NGOs	125
<i>Klymchuk V. O.</i> Motivation problems of youth in the interactive dimension of social networks.....	135

<i>Dmytrova T. V., Dmytriv M. I.</i> ‘I’ image as a factor of relationship optimization in early adolescence.....	143
<i>Novyk L. M.</i> Psychological determinants of formation and development of modern youth subject position.....	152
<i>Drozdov O. Y.</i> Characteristics of mass geopolitical consciousness of the Ukrainian youth.....	161
<i>Skliaruk A. V.</i> Problem family and criteria for its identification.....	172
<i>Korobanova O. L.</i> Prosocial motives in the structure of youth political participation motivation and their dynamics in the process of formation.....	182
<i>Moskalenko V. V., Shtanko O. O.</i> Political orientations of students with different sociometric status.....	193
<i>Poznyak S. I.</i> Representations of social interaction in the political world outlook of university students.....	203
<i>Ostapenko I. V.</i> Conceptual foundations of studying power-dependent interaction in the political world outlook of university students.....	210

**POLITICAL COMMUNICATION AND ELECTION CAMPAIGNS:
SOCIAL-PSYCHOLOGICAL REGULARITIES
AND PSYCHOTECHNOLOGICAL MECHANISMS**

<i>Polunin O. V.</i> Subjective features of individual decision making with regards to political participation.....	217
<i>Frolov P. D.</i> Socio-economic situation in Ukraine: assessments by media and citizens.....	234
<i>Gubenko O. V.</i> Cyclical nature of society’s political and psychological development: waves of state management elite.....	245
<i>Lisnevskaya A. O.</i> University students’ representations of Ukraine’s leading political parties.....	252
<i>Sknar O. M.</i> Model of empirical research of political practices in the structure of youth political world outlook.....	262
<i>Chorna L. G.</i> Role structure of a small group as representation of functions of socium political system.....	271
<i>Zhornova Olga I.</i> International indices and ratings for the national psychology: problem statement.....	281
AUTHORS	289

Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; за заг. ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна. – К. : Видавництво Ліра-К, 2013. – Вип. 14. – 300 с.

ISBN 978-966-2609-70-7

Розглядаються актуальні завдання політичної психології на сучасному етапі її розвитку. Досліджуються психологічні умови консолідації українського суспільства, роль у цьому процесі етнокультурних, геополітичних, громадських та інших чинників. Аналізуються феномени, пов'язані з політичною, громадською та громадянською участю особистості, з'ясовуються закономірності виникнення мотивації і прийняття рішень, особливості взаємодії та налагодження довірчих стосунків у цих процесах. Континуум політико-психологічних досліджень, представлених у збірнику, охоплює також політичну картину світу і найпоширеніші політичні практики. Висвітлюються результати вивчення психологічних закономірностей політичних та масово-інформаційних комунікацій, мотиваційних і ціннісних трансформацій свідомості людини в сучасному медіапросторі, циклічності політико-психологічного розвитку в Україні. Розкриваються теоретичні і практичні аспекти формування політичних уявлень та оцінок суб'єктів вітчизняного політичного простору. Значна увага приділяється політико-психологічним проблемам подолання бідності в суспільстві та деформаціям правової свідомості як наслідку дефіциту економічних ресурсів людини.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Рассматриваются актуальные задачи политической психологии на современном этапе ее развития. Исследуются психологические условия консолидации украинского общества, роль в этом процессе этнокультурных, геополитических, общественных и других факторов. Анализируются феномены, связанные с политическим, общественным и гражданским участием личности, выясняются закономерности возникновения мотивации и принятия решений, особенности взаимодействия и установления доверительных отношений в этих процессах. Континуум политико-психологических исследований, представленных в сборнике, охватывает также политическую картину мира и наиболее распространенные политические практики. Освещаются результаты изучения психологических закономерностей политических и массово-информационных коммуникаций, мотивационных и ценностных трансформаций сознания человека в современном медиапространстве, цикличности политико-психологического развития в Украине. Раскрываются теоретические и практические аспекты формирования политических представлений и оценок субъектов отечественного политического пространства. Значительное внимание уделяется политико-психологическим проблемам преодоления бедности в обществе и деформации правового сознания как следствия дефицита экономических ресурсов человека.

Адресуется ученым, работающим в области политической психологии и смежных наук, преподавателям и студентам.

The current tasks of social psychology at the present day stage of its development are being tackled in the publication. Psychological conditions for consolidation of the Ukrainian society, role of ethnic-cultural, geo-political, civic and other factors in the process are being studied. Phenomena concerning political, civic and citizenship participation of an individual are being analyzed; patterns of motivation emergence and decision-making, characteristics of interaction and trustful relations in these processes are being identified. Continuum of political and psychological research presented in the publication also covers political world outlook and the most common political practices. Findings of the research of psychological patterns of political and mass information communication, motivational and value transformations of individual consciousness in the modern media environment, and periodicity of Ukraine's political and psychological development are presented. Theoretical and practical aspects of forming political representations and assessments of subjects of the national political environment are being described. Considerable attention is paid to political and psychological issues of combating poverty in the society and deformations of law awareness as a result of the individual economic resource deficit.

The publication is aimed at the researchers working in the fields of political psychology and related sciences, teachers and students.

ББК 66.07+88.8

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
ТА ЇЇ РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ ГРОМАДЯНИНА
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**

Збірник наукових праць

Випуск 14

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. П. Зубко, І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Макет і технічна редакція *Л. П. Черниш*

Підписано до друку 18.11.2013 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 17,43., Обл. вид. арк. 19,5
Тираж 300 пр. Зам. № 2207/14

Видавництво «Толком» за участю видавництва «Ліра-К»
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавників і розповсюджувачів видавничої продукції № 3981

03179, м. Київ, вул. Прилужна 14, оф. 42.
Тел./факс (044) 247-93-37; 450-91-96; www.lira-k.com.ua
E-mail: lira-k@ukr.net (відділ збуту); zv_lira@ukr.net (редакція)
